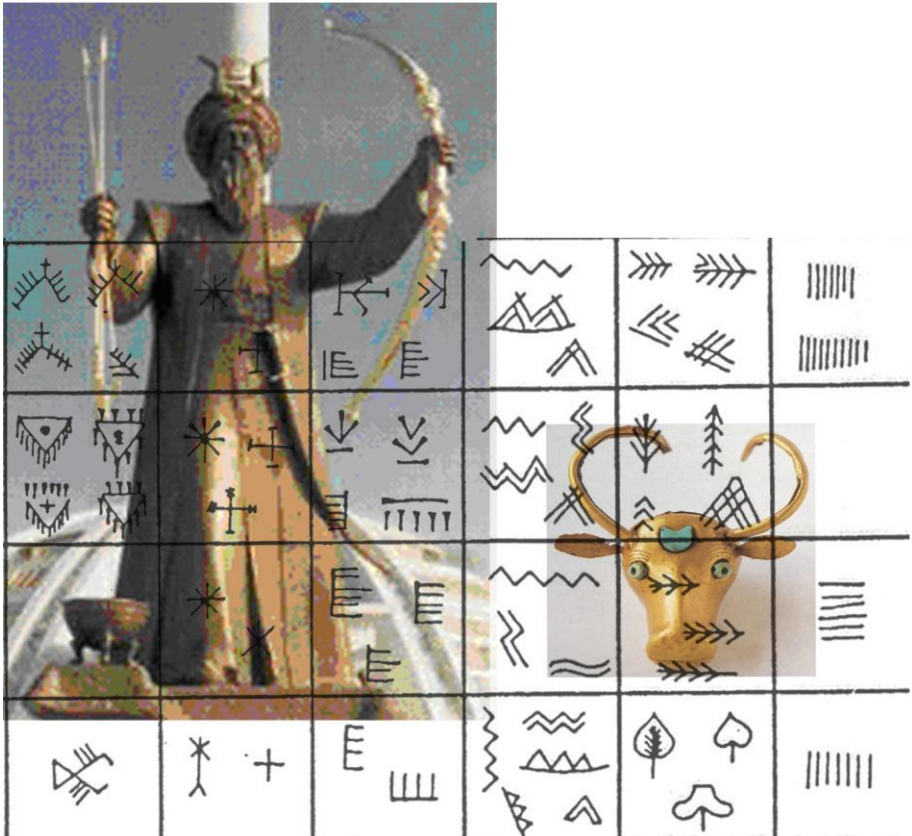


Türkmen halkynyň taryhy:

Oguz han eýýämi (5,000 ýyllyk Türkmen-Sumer gatnaşyklary)



B. Gereý

**Altyndan ýasalan öküz heýkeli
Türkmenistan-Altyndepe (b.e.o. 4000-3000)**



I

**Bu deňi-taýy bolmadyk heýkel, ynsanlaryň
ilkinji gezek ekerançylyga geçmeginiň belgisidir**

| Gruppe | | I | II | III | IV | V | VI |
|--------|-------------------------------|---|----|-----|----|---|----|
| 1 | Zeichen in Südturkmenien | | | | | | |
| 2 | vorelamische Schriftzeichen | | | | | | |
| 3 | frühsumerische Schriftzeichen | | | | | | |
| 4 | Zeichen in Harappa/Indien | | | | | | |

II

1: Günorta Türkmenistan-Änewden tapylan belgiler (takminan b.e.o. 4000 ýyl)

2: Ilam (Elam) öňi ýazuw harplary

3: Sumer ýazuwynyň harplary

4: Harappadan (Hindistan) tapylan belgiler

Içindäkilei(Mazmuny)

| | |
|---|----------------|
| Sözbaşy..... | 6-8 |
| I.Giriş..... | 9-14 |
| II.Sumerliler kim?..... | 14-16 |
| III.Sumerlilerin ata watany: | |
| 1. Taryhy hakykatlar..... | 16-31 |
| 2. Arhytektura we heýkeltaraşlyk..... | 32-52 |
| IV.Türkmen-Sumer ruhy medeniýetleriniň gatnaşygy: | |
| 1. Türkmen-Sumer edebiýaty..... | 53-61 |
| 2. Baýram däpleri..... | 62-77 |
| 3. Dini ynançlary..... | 78-101 |
| 4. Sanaw we Müçe hasaby..... | 102-105 |
| V.Sumer atlarynyň yzy türkmen dilinde: | |
| 1. Dini we edebi tekstlerde..... | 106-112 |
| 2. Ýer-Ýurt atlary..... | 112-114 |
| VI.Türkmen-Sumer dilleriniň garyndaşlygy hakynda: | |
| 1. Dilleriň garyndaşlygyny kesgitleýji ölçegler..... | 121-125 |
| 2. Türk-Sumer dilleriniň grammatiki gatnaşyklary dogrusundaky pikirler..... | 125-130 |
| 3. Türkmen-Sumer dilleriniň grammatiki gatnaşyklary hakynda derňemeler..... | 131-157 |
| VII.Türkmen-Sumer dilleriniň meňzeş sözleriniň nusgalaryndan düzülen gysgaça sözlüg..... | 158-195 |
| Netje..... | 197-198 |
| Edebiýat..... | 199-203 |

Sözbaşy:

Biziň pikrimize görä Garaşsyz Türkmenistanyň birinji prezidenti merhum Saparmyrat Türkmenbaşynyň türkmen taryhynyň başlangyç döwrüni nesilbaşymyz Oguzhanyň ady bilen takmyn dört müň ýyl biziň eýýämimizden öňden alyp gaýtmaklygy teklipe etmegi örän ýerlikli hem taryhy hakykatlara laýykdyr. Sebäbi biz Oguznama, Gorkut Ata, Görogly we beýleki milli dessanlarymyzy hem-de Akpamyk ýaly ajaýyp erteklerimizi okanymyzda, soňky döwürlerde ýazuwa geçendigine garamazdan, olaryň hereket edýän atmosferasynda, iňňän gadymy döwürlere degişli däplerdir dini ynançlaryň galyndylarydygyna göz ýetirýäris. Üstesine-de dünýäniň iň gadymy dessanlary hasaplanýan Gilgamyş ýaly Sumer dessanlary bilen aralaryndaky manyly meňzeşlikler, olaryň gaty ir döwürleriň önümidigini ap-açyk görkezýär. Şeýle hakykatkary göz önünde tutmak bilen hatda öz milli eserlerimizi öwrenmekligi gaty çäklendiren sowet döwründe-de Ahmat Bekmyrat ýaly talantly alymlarymyz bu milli dessanlarymyzyň barysy ençe müň ýyl ön halkymyzyň akyl-paýhasyndan dörän umumy Oguznama dessanyndan gelip çykandygyny öňe sürüpdü. ¹

Biziň iňňän gadymy, ilkinji we hemişelik watanymyz bolan güneşli ülkämizde soňky ýyllarda geçirilen arheologik barlaglaryň netijesi-de muny doly subut edýär. Mysal üçin Altyndepeden tapylan we biziň eýýämimizden öňki dördünji müň ýyla degişli bolan öküz kellesiniň heýkeline üns berilende, onuň sap altyndan ýasalandygy hem-de çeperçilik taýadan örän ýokary derjede bolmagy, şu güne çenli dünýäde iň gadymy hem görnükli, belki-de ýeke-täk nusga bolup durýar. Bu, biziň hak sylamyş topragymyzyň dünýäniň iň gadymy medeniýet ojaklaryndan bolup, biziň paýhasly atababalarymyz bolsa ösen ekerançylyk siwilizasiýasyny döredenleriň kerwenbaşysy bolandygyna güwä geçýär. Sebäbi öküzniň şeýle çeperçilik bilen altyndan ýasalmagy, onuň ekerançylykda oýnan aýgtyly roly üçin mukaddes hasaplanandygyna şaýatlyk edýär. Öküz we Tana ýaly örän gadymy tutemizim dini ynanja degişli türkmen

¹ : Ahmet Bekmyrat ;Göroglynyň yzlary; Aşgabat-1988

tireleriniň ady-da şol döwürlerden saklanyp galan ýadigärliklerdigi bellidir. Galyberse-de biz gürrüňimiziň dowamynda „Amy“ we „Mary“ ýaly iňňän gadyndan galan derýa hem ýurt atlarynyň hem öküz bilen baglanyşygynyň barlygyny görjekdiris.

Oguzhanyň adynyň gelip çykyşyna gelenimizde bolsa dünýäniň ygtybarly çeşmelerinde bu barada baş sany pikir orta çykýar: « 1- Owuz (ilkinji süýt) içip ulalany üçin (I.N. Berezin we...). 2- Ok (halk) + uz (kişi): il adamsy (J. Marquart we...), 3- Ok + uz (köplük goşulmasy): halklar (O. Pritsak we...), 4- Öküz>oguz (D. Sinor we...), 5- Ok (us=huş), Oý: akyly (N.A. Baskakof...).»²

Bu wariýantlaryň ikisi **öküz** bilen baglanyşkly bolup, beýleki ýorumlardaky „ok“ we „us“ sözleri bolsa Orhon-ýeniseý ýazgylarynda bolşy ýaly mundan 5000 ýyl öňki döwre degişli Sumer ýazuwlarynda-da „halk“ we „huş“ ýaly manylary aňladýar (ser. Sözlük bölüme). Başgaça aýdanymyzda, bu sözleriň köki hem Oguz döwrine degişlidir.

Bulardan başga-da bu mesele barada, biziň iňňän gadyndan galan ynanjymyza görä ýeri bir sary öküzüň şahynyň üstünde durandygy hem örän üns bermeli meseledir.

Biz bu işimizde, adamzat taryhynda ilkinji gezek b. e. o. 3-nji müňýylygynda ýazuwy oýlap tapan sumerlileriň (şumerleriň) b. e. o. 4-nji müň ýylyň ikinji ýarymynda biziň güneşli watanymyzdan Mezopotamýa göçüp barandygyny, şonuň ýaly-da olaryň özlerinden miras galdyryp giden (we alymlaryň tarapyndan okalyp dürli dillere terjime edilen) ýazuw ýadigärliklerine esaslanmak arkaly, mundan beýläk „Oguzhan döwri“ diýip atlandyrylýan zamana degişli dil we edebiýatymyzyň, dini ynançlarymyzyň we medeniýetimiziň beýleki pudaklarynyň yzlaryny görkezmäge hem-de onuň şu günki türkmen dil we edebiýaty bilen inkär edip bolmajk gatnaşygynyň bardygyny subut etmäge synanýsarys.

Bu ýerde men, baryp 1993-nji ýyldan başlap meni bu işde goldan hem-de ony ylmy iş hökmünde goramak üçin Türkmen döwlet Uniwersitesine hödürlemäge ugrukdyran hem-de syn ýazmak arkaly höweslendirip güýç beren hormatly mugallymym merhum Prof. Nazar gullayewe, ýene-de syn ýazyp kä bir täze çeşmeler

² : „Büyük Larousse, sözlüğü we Ansiklopedisi“, Istanbul-1986 s. 8793 ;Oguz;

görkezmek arkaly goldan ýaşuly aheologymyz hormatly prof. Ýegen aga Atagarryýewe, şonuň ýaly hem syn ýazmak bilen goldap höweslendiren merhum prof. Soltanşa Atanýazowa we dil taýdan redaktirlemek bilen goldan dilçi alym prof. Atageldi Öwezowa çuňňur minnetdarlyk bildirmegi özüme wezipe bilýärim. Merhumlaryň ýatan ýerleri ýagty bolsun!

Bu iş Türkiýe türkçesinde „5,000 ýyllyk Türkmen-Sumer baglary“ ady bilen 2004 we 2005-nji ýyllarda iki gezek çap edildi. Eliňizdäki nusga bolsa soňky ýyllarda Türkmenistanda ýazylan ylmy işler bilen kämilleşdirildi.

B. Gereý

I. Giriş: Turan düzlügi we Änew medeniyeti

«1. Amyderýa ýa-da Turan düzlügiň Paleojografiasy:

Amyderýa Orta Asýanyň iň ähmiýetli deryalaryndan bolup, Onunň klassik ady OKSUSdyr. Demirgazykgündogar Owganystandan turup, takmynan 2.400 km. demirgazykgündogara tarap akandan soň Aral Gölüne guýýar...

Amyderýanyň Owganystana degişli bolan ýokary akymyndan b. e. o. 4000 ýyla degişli boýalan taňsykdan ýasalan gap-gaçlar tapylypdyr. Hinduguş daglarynyň Türkmenistana bakýan etekleri ýer ýüzünde ilkinji gezek ekerançylyga geçen ynsanlaryň outran ýerlerinden biri bolandygy Kabul edilen meseledir. Bu ýerlerde 70-den gowrak bugdaý hilleriniň öndürülendigi bu pikiri nygtayar (Encyclopedia Americana, 1982)...

Umuman ;Amyderýa Düzlügi; ýa-da ;Turan Düzlügi; diýip atlandyrylýan bu regýon: Günbarada Hazar Deňizi we Üstyurt, günortada Köpet Daglary, Owganystanyň Pamir we ;Bend-i Türküstan; daglary, gündogarda Özbekistanyň Nur daglary bilen Syrderýa, demirgazykda bolsa Aral Göli we çölleri bilen çäklendirilýär.

Regýonyň 15-20 müň ýyl mundan ozalky jografiýasy (paleojografiýasy) biziň günlerimizden örän başgaçady. Regýonda ýaşan ynsanlaryň taryhdan öňki çaglarda hem-de taryhy çaglarda başdan geçiren günlerini düşüňip bilmek üçin şol günlerden başlap şu güne çenli başdan geçiren paleojografya döwürlerini bilmek gerekdir.

Soňky buz döwründen biziň günlrimize çenli dowam edip gelýän ;Arabuz; döwrüne geçişde, buzlaryň ilkinji uly ýylanma döwri mundan 20,000 ýyl ön başlanyp 12,500 ýyl öňe çenli dowam edipdir. Bu döwrüň dowamynda demirgazyk Ýewropa we Asýadaky buz daglary çaltlyk bilen çözülip başlapdyr. Munuň netijesinde çözülen buz daglarynyň ýanynda biri-birleri bilen utgaşýan uly buz gölleri emele gelipdir. Buz göllerinden daşan bol sular bolsa günorta tarap akýan Denipir, Don, Ural, Tobol, Iris ýaly uly derýalar arkaly

Garadeňizi, Hazar Deňizini we Aral Dňizini dowamly ýagdaýda suw bilen üpçün edipdir...

B.e.o. 12,500 ýyl bilen 11,500 aralygynda höküm süren we ;Younger Dryas; diýip atlandyrylan buz döwründe ýagyşlar azalypdyr, birneme yza çekilen buz daglaryň etegindäki gölleriň suwy bolsa öňkisi ýaly günortadaky iç deňizlere boşalmagyň ýerine, Adirýatik deňizine hem-de Demirgazyk Buz Dňzine akmaga başlapdyr. Şeýlelik bilen Aral, Hazar we Gara Deňizi suw bilen üpjün edýän deryalaryň suwy ep-esli azalypdyr, bir bölegi bolsa gurapdyr. Munuň netijesinde bu üç deňiziň arasynda bar bolan baglanty kesilipdir we her biri özlerini suw bilen üpjün edýän derýalary bilen oňmaly bolupdyrlar. Younger Dryasyň soňunda (b.e.o. 11,500 ýyl) we ;Mini Ice Age; döwrüniň başlangyjy (b.e.o. 6,200 ýyl) aralygyndaky maýyl döwürde, deňizi üpjün edýän akarlaryň getirýän suwlary, bugaryb kemelýän suwynň ýerini doldurup bilýänligi üçin bar bolan suw möçberinde ähmiýetli azalmalara garaşylmaýar.

Mini Ice Age döwrüniň başlamagy bilen bir wagtyň özünde (b.e.o. 6,200 – 5,800) örän howply ýeller ösmäge başlapdyr. ýagyşlar ep-esli synyp ulu deryalaryň suwy azalypdyr we kiçi akarlar bolsa gurapdyr. Göllere guýýan derýalaryň suwy bugaryp egsilýän suwuň yerini dolduryp bilmeýän ýagdaýa gelipdir. Ýata suwlaryň akar suwlardan has çaltlyk hapalanyp duzynyň köpelmegi zerarly, dowamly yagyş we uly akarsuwlary bilen suwy täzelenmese, gitdikçe yaşaýşyň gözbaşy bolmak ukybyny ýitirýärler. Elbetde gaty syka bolan Aral Göli-de çaltlyk bilen kiçelmäge başlaýar. Munuň netijesinde duz çöküntüsi barha artyp çölleşmäge we ajy göle öwürlmäge başlapdyr. Mini Ice Age döwrüniň soňlamasy bilen başlan ýagyşly hem maýyl kilima bolsa uly Buz Okeanlardan uzakda bolan Orta-Asýa onçakly bir ýagyş getirmändir. Erän buz daglaryň suwlary-da iç deňizlere guýup bilmändir. Netijede howanyň yssylygy artdykça gölleriň bugarmasy we suw ýitgisiniň köpeliş çölleşme prosesi çaltlaýypdyr. Guwran deňizleriň düýbünde üýşen duzly çäge we gum çöküntüleri ýeliň ugruna töwerege sowrulup başlapdyr. Bir wagtlarky suw ýakasyndaky mes toprakly hem oturmaýy obaly ýerler az diýerlik bir zaman çäginde gum depelere öwürlip başlapdyr. Ynha şol günlerde başlan peläket biziň günlerimize çenli dowam edipdir.

Kä kitaplarda hakykat, kä kitaplarda bolsa ýasama diýilýän iç deňizleriň bolandygy we olaryň süýji suwlarynyň bolsa ýaşayşyň gözbaşy bolandygy, soň-soňlar bolsa olaryň gurap batgalyga öwrülüp çölleşendigi bir geologik hakykatdyr. Henize çenli ýeterlik öwrenilmedik mesele bolsa şol ortada ynsanlaryň näili ýaşayşlary başdan geçirenligidir.

2. Turan düzlügiň Ynsanlary

Turan düzlüginde ýaşan we ösen medeniýet derejesine baryp ýeten ynsan toplumlarynyň bolandygy hakynda käbir yzlar bar bolsa-da bu ugurda heniz ylmy häsiýetde bir önüm, jikme jikli bir arheologik iş bu güne çenli orta çykmadyr. Şeýle-de bolsa, Ýerşarynyň altyn guşagynyň çäginde ýerleşýän, ynsan we başga janlylar üçin örän ýaramly paleojografik şertlerine eýe bolan bu regýonuň, ösen ynsan toplumlarynyň ýaşan yurtlary bolandygyny welin, hem akyla hem-de logika laýyk we uýgundyr...

Mini-Ice Age buz döwri bilen bir wagtyň özünde (b.e.ö. 6,200-5,800) regýonda peläketli apy-tupanlar ösmäge başlapdyr. Bir zamanlar bir wagtlarky kenar-ýakalardaky ne gözəl bag-bakçalar, ekin meýdanlary we oturmaýy ýerleri ýuwaş-ýuwaşdan gum-çäge üýşmekleri bilen gömülip başlapdyr. Çölleşme Mini-Ice Age döwründen soň has çaltlaýypdyr hem-de gaty giňişliklere ýaýrapdyr. Eger-de siz şol döwürde ýaşan uly bir maşgalanyň baştutany bolsadyňyz näderdiňiz? Güýçli ahtimal bilen, gum sowurup duran apy-tupannyň garşysynda oturan yurduňyzy gorap bilmejeginize gözüňiz çatyp, has howpsyzrak, gaty uzak bolmadyk süýji suwly ýerlere göçüp giderdiňiz. Her halda olarda şeýle düşünişip şeýle hem edendirler. Süýji suwa hem mes topraga baý bolan elýeterli ýerlerbolsa uly derýalaryň aýaklary bolup bilerdi. Çünki bize belli bolşy ýaly taryhdan öňki köp medeniýetler Nil, Mezopotamýa we Indus ýaly jülgerlerde gurulypdyr. Turan Düzlüginde gum tupanlaryndan gaçan ynsanlara (birinji uly göç) gujak açyp biljek 4 sany ähmiýetli derýa aýaklary (derýanyň deňize guýan ýeri) bardy. Bular Amyderýa aýagyndaky Harezmi, Syrderýa aýagyndaky Gyzylorda, Hazar Deňziniň ýakasyndaky gadymy Amyderýanyň guýan ýerindäki Uzboý we Etrek regýonlaryndan ybaratdy. Bu

ýerlerde ýerleşen ynsanlar, uly toplumlar görnüşinde ilkinji oturmlylyga geçen ýurtlary hökmüne özleriniň ilkinji kiçijik obalaryny döredip, ilkinji maldarlyk hem ekerançylyk işlerine-de şu döwürde başlan bolsalar gerek. It, pişik, sygyr hem şu döwürde ekdi edilipdir. Arpa, bugdaý we çowdary ekmek maksady bilen, her möwsüme görä suw möçberi üýtgeýän derýalary kanallar hem bendler arkaly düzeldip kontrol etmeklik hem şu döwürde öwrenilipdir.

Emma buz döwürlerden uzaklaşdykça howalar has gyzyt, akar suwlar azalyp, gum sowurýan tupanlar çölleşmegi has ýaýbaňlandyrmagy netijesinde ynsanlaryň derýalaryň aýagyndaky ikinji oturma ýerlerine hem howp abanyp başlapdyr... guraklykdan, çölleşmeden we çenden aşa yssylykdan bulnap başlan bu ynsanlar üçin b.e.ö. 5,000 we 4,000 ýyllarda eýýäm üçünci oturma ýer gözleginde ikinji uly göçe yüz urmaga mejbur dolupdyrlar.

Turan Düzlüginin ynsanlary üçin günorta hem gündogardaky beýik daglaryň etekleri, özüniň salkyn howasy, dury suwly akabalary, mes topraklary we çölleşme howpundan uzakda bolmagy we ota baý mal örüleri bilen in amatly oturma ýerler bolupdyr. Olar öz ýurtlaryny gyşyn-tomsyn kesilmeyän akabalaryň kenarynda gurupdyrlar. Olar birinji oturma ýerleri bolan göl we deňiz ýakalary we ikinji oturma ýerleri bolan uly derýalaryň aýaklarynda ýaşan döwürleriniň tejribelerinden hem peýdalanmak arkaly özläriniň üçünji watanlarynda has köpüräk ilatly obalar hatda ýarym şäherler gurupdyrlar. Ekerançylykda bolsa eşekdir öküzün güýjünden uly möçberde peýdalanypdyrlar.

Dünyäde ilkinji gezek ATY eldeki eden ynsanlar hökmünde gatnaw hem yük daşamak meýdanynda uly mümkinçilik gazanypdyrlar. Bu döwürde ynsanlar jemgîýetçilik işlerinde uly ösüşler gazanyp, goňşy şäherdir ülkeler bilen söwda gatnaşyklary ýola goýan bolsalar gerek. At üstüne çykan bu ynsanlara dünýäleri dar görünipdyr. Olar daglary eýeläp onuň aňyrsyndaky ülkelere girip başlapdyrlar...

Bu soňky watanlarynda ynsanlar has howpsuz, has arkaýyn we has bagtly ýaşapdyrlar. Şonuň üçin hem şol şäherçelerden başlap, ulala-ulala şu günlere çenli gelinipdir. Häzirki paýtagtlardyr beýleki

uly şäherler şu üçünji oturma ýerleriň üstünde ýa-da olaryň ýakynynda gurulupdyr. Bulardan kä bir mysal hökmünde Aşgabat, Mary, Buhara, Semerkand, Taşkent, Andijan, Namangan, Çimkent, Türküstan, Jambul (Taraz), Bişkek we Almatyny sanap bileris...

3. Änew (Türkmenistan medeniýeti)

Raphael Punpelley atly bir Amerkaly geolog 19-jy asyryň ikinji ýarysynda, Hytaý we Japonýany hem öz içine alýan Orta Aziýada 70 ýyl töweregi gezipdir, bu kontinentiň geologic we geomorfologik kartasyny çykarypdyr we ýer bilimlerine degişli köp gözleglerde bolupdyr. Bu işleriniň ählisini iki jildlik bir kitapda toplam 1908-nji ýylda çapdan çykarypdyr. Pumpelley adamzadyň ilkinji ekerançylyk işlerine degişli **;Süýjigöl Teorisi; (Oasis Theory)** ady bilen bir teori orta atypdyr (Pompelley, 1908 ; Ryan we Pitman, 1998de). Pumpelley adamzadyň ilkinji ekerançylyk işleriniň **;Oasis;** ýa-da uly süýji gölleriniň töwereginde başlanyp ösändigini öňe sürýär. Soňky buz çagynyň ayaklaryna dogry, Orta Aziýada örän gurak bir klima hokum sürýärdi. Şoňa görä-de daş döwrüniň ynsanlary ýaşayşlaryny dowam etdirip bilmek üçin özläriniň wahşy haýwalary hem-de ösümlikleri bilen uly süýji gölleriniň töwereginde toplanan bolmalydyr....

Pomlelley iň soňy 1904-nji ýylda Türkmenistanyň paýtagty Aşgabat şäheriniň ýakynyndaky harabalarda, bu ýerde ýaşan ynsanlaryň galla öndüren bolmaklarynyň alamatlaryny tapypdyr. Şol zamanlarda Hazar-Aral süýjisuw gölleriniň günort-gündogar kenarlary Aşgabada çenli uzap gidýän eken...

Gordon Childyň pikrine görä galla ekerançylygy we maldarçylyk ilkinji gezek Orta Asýada ýüze çykyp has soňra Garadeniz ýakalaryndan Ýewropa geçipdir. Onuň pikrine görä Ýewropadaky goýun hilleri (*Ovis vignei*) hem Türküstan we Owganystandan barypdyr (Ryan we Pitman, 1998).»³

Ynha, biziň bu işimiziň maksady Sumerlileriň (Şumerleriň) hem şu döwürlerde Türkmenistandan göçüp Mezopotamýa barandyklary we olaryň, biziň iň gadymy ata-babalarymyzyň bir golydygyny, güýjümüziziň çatdygyça ylmy esasyda subut etmektir.

³ : TÜRKLER (ilkçag), Ankara-2002, s. 480-83

II. Sumerliler kim?

Sumerliler dünýäde ilkinji gezek ýagny biziň eýýamymyzdan üç müň ýyl öň Mezopotamiýada (häzirki Yrakda) ýazuwy oýlap tapmak bilen, ynsanlaryň diliniň gepleýän we hakydalaryndan geçýän zatlary beýleki ynsanlara ýetirmek hem-de soňraky nesillere galdyrmaklygyň mümkinligini subut etdýärler. Hut şonuň üçin hem olara „adamzat medeniýetiniň düýbünü tutujylar“ diýip baha berilýär. Sumerliler ýazuwlaryny uwçly gurallar bilen çig kerpiçleriň ýüzüne basyp ýazyp soň hem ol kerpiçleri bişiripdirler. Şeýle ýazylany sebäpli ýazuwyň formasy dik we kese çüýlere meňzeş bolany üçin, alymlar oňa çüý ýazuwy (Keilschrift) diýip at beripdirler, türkmen edebiýatynda bolsa „pahna ýazuwy“ diýilýär.

Sumer ýa Şumer aslynda ol halkyň öz ady däl-de eýsem yurtlarynyň ady bolup, Bibilde „Şen-ar“ görnüşinde geçýär. Şonuň üçin hem alymlaryň köpüsi ol halka „sumerliler“ diýýärler. Biz hem ol halkyň adynyň has ýörgünliäk görnüşini, ýagny „sumerliler“ sözünü ulanýaris. Tanymlal sumerolog alym prof. A. Deimeliň açýklamasyna görä bu at olara keseki samid dilli halklaryň tarapyndan berilipdir. Olaryň özleriniň öz yurtlaryna beren atlary „Ki-en-gi“, soňrak bolsa „Kingir“ ýagny medeniýet ýurdy bolupdyr.»⁴

A. Falkensteinyň açýklamasyna görä bu halka „Lu-ken-ger-ra“ ýagny kengerliler hem diýilipdir»⁵. Bu goşma sözüň başyndaky „lu“ sözi Sumer dilinde, hem „ynsan“ diýen manyda gelipdir hem-de şu günki türki dillerdäki ;lu; ýa ;li; ýali bir halka ýa bir ýurda degişli adamy aňladýan sypat ýasaýjy goşulma hökmünde ulanylypdyr. Sumer dilinde aýyrgyjyň (hem-de sypat ýasaýjy goşulmanyň) adyň önünden gelyändigini göz önünde tutmak bilen bu goşma sözüň önündäki „lu“ goşulmasyny häzirki zaman türki diliniň grammatikasyna uýgunlykda yza geçirenimizde ol, kengerralu ýa kengerlu (kengerli) bolup çykýar. Bu sözüň örän gadymy türki

⁴ : A. Deimel „Sumerische Gramatik mit Übungen und Zwei Anhänge“ Roma-1939 s. 1

⁵ : A. Falkenstein „Das Sumerische“ Leiden-1959 s. 14-15

taýpalardan „kengerlu“(kengerli) ýa-da gadymy türkmen obalary bolan Künür we Goňuryň ýaşajylaryna diýilýän „künürli“, „goňurly“ ýaly sözlere, hem forma hem-de aňladýan manysy taýdan örän ýakynlygy üns çekijidir.

Geçen asryň başlaryndan Sumer ýazuwlary okalyp, onuň dürli tekstleri häzirki zaman dilleriniň birnäçesine terjime edilipdir hemde ol diliň grammatikasydyr sözlükleri ýazylypdyr. Alymlar bu tekstleriň mazmunyndan hem-de onyň dil, edebiýat we medeniýetiniň umumy aýratynlyklaryndan, sumerlileriň gelip çykyşy hem olaryň ilkinji ata watanlary hakynda örän manyly netijeler çykarypdyrlar. Bu gün Sumeri öwreniji alymlaryň arasynda jedelsiz meselä öwürülen hakykatlar şu aşakdakylardan ybaratdyr:

1. Sumerlileriň dili Indo-German (Hindi-Ýewropa) dillerine-de samid dillerine-de degişli bolman eýsem, esasy Üral-Altaý dillerinden ybarat bolan Agglutinatív (iltisaky) dil toparyna degişilidir.

2. Sumerliler Mezopotamiýanyň ýerli halky bolman eýsem bagşa bir, medeniýetiň dürli ugurlarynyň ösen ýurdundan ol ýerik göçüp barypdyrlar.

3. Sumerlileriň ata watanlary Orta-Azýa (has anygyragy Türkmenistan) bolup olar, biziň eýýamymyzdan öňki 4-nji müňýyllygyň ikinji ýarymynda Hazar deňziniň günortasyndan aýlanyp Mezopotamiýa (häzirki Yraga) baryp ýerleşipdirler.

Biz aşakda bu meseleleri has giňiräk hem dokumental açýklamaga synaňsarys.

III. Sumerlileriň ata watany

1. Taryhy hakykatlar

Sumerlileriň ata watanlarynyň Orta-Aziýa ýa-da has anygyragy biziň örän gadymy topragymyz eziz Türkmenistan bolandygy dogrusynda öňe sürülen ylmy açyklamalar gaty köp. Biz bu ýerde olaryň bir näçesi bilen tanyş bolarys:

« Amerikaly geolog we arheolog Prof. Raphael PUMPELLY (1837 – 1923), ilki Türküstanda 1864 – 1865 ýyllardan başlap uzak ýyllar işleýär we 1904-nji ýylda bolsa Türkmenistanyň Aşgabat şeharinden 5 km uzaklykdaky taryhy Änew şäheriniň kurganyny gazýar. Gazuwyň netijesini ;Exploration in Turkestan; atly kitabynda neşir edýär. Barlaglarynyň taryhy Änewdäki kurganda b.e.o. 6,000 ýyla baryp ýetýär. Ol öz kitabynda Türkmenistanda bugdaý ýetişdirmegiň taryhy b.e.o. 8,000 ýyla haýwanlary ekdilemegiň taryhy bolsa b.e.o. 6,800 – 8,000 ýyllara baryp ýetýändigini açyklaýar. Ol kiabynda Änew medeniýetiniň adamzat taryhyndaky ähmiýetini şeýle sözler bilen nygtaýar: „başlangyjy ýer şarynyň çuňlugyna gömülen we üstünde ynsan süňkleri tapylan, Türkmenistanyň Änew medeniýetiniň bu örän gadymy medeniýetine üns berenimizde Mezopotamýa we Müsür medeniýetlerinden has öňki çağlarda 2,000 ýyl dowam eden bir medeniýet garşymyza çykýar. Medeniýetiň başlangyç döwründe öýli-maşgalaly bir oba durmuşy göze ilýär, aýallar ýüp egirýär, dokma dokaýar, ekip orýarlar, bugdaýy daş degirmende üwtmegi, tamdyrlarda çörek bişirmegi bilýärler, küýzeçi hünärmenler gap-gaçlara dürli formalar berýärler, toýun palçykdan ýasalan gaplaryň gyralaryna halkaly gulplar ýasaýarlar, uzak ýyllardan galan boýalar bilen ýülerini suwratlar çyzýarlar ... aty adamzadyň hyzmatyna çykarmaklygyň hem başlanandygyny görýäris“. (R. Pumpelly, Explorations in Turkestan, t-1, p-49) »⁶

Indi, R. Pompelliniň Änew medeniýeti we onuň dünýä ýaýraýşy baradaky öňe süren ylmy pikiri bilen dolyrak tanyş bolalyň:

⁶ Turgay Tüfekçioğlu, ORKUN DERGISI, AGUSTOS-2004

« ... Ol şulary aňladýar, ýagny irki asyrlarda, haçan-da medeni gatlagyň 10 fut inilikdäki aşaky bölegi emele gelende adamlar diňe özleriniň ýaşamaklary üçin awlaýan ýabany haýwanlary bilen tanyş bolupdurlar. Soňra bolsa ep-esli üýtgeşmeler bolup geçipdir. Şol adamlar kuwwatly aziýa ýabany öküzi (Bos namadicisi), birneme soňrak bolsa aty, ýekegabany (doňuz) we şahlary burum-burum dag goçunyň tohumyndan bolan iki sany goýny eldekileşdirilipdir. Meniň pikirimçe bu mallaryň eldekileşdirilmegi howa şertleriniň üýtgäp duranlyyg sebäpli belli bir derejede aňsat bolan bolmagy ahmaldyr, şol howa şertleriniň üýtgemegi bolsa bir mahalky ýabany haýwanlaryň ägirt uly sürüsini adamlar bilen goňşulykdaky dar jülgä gabapdyr...

Geliň, bir pursat säginip, ýene-de bu medeni döwre ser salalyň, şol döwriň tamamlanmagy birnäçe sünkler, süýekler bilen äşgär edilýär we onuň başlanmagy bolsa, çuň toprak astyna gömlüp ýatandyr. Biz bu ýerde gadymy döwürlerde iki müň ýyl dowam eden we Wawilonyň hem-de Müsüriň mälim bolan medeni döwürlerinden hem gadymy bolan medeniýetiň şekiline duş gelýäris. Biz onda adaty oba durmuşyny görýäris, şonda bolsa, zenanlar ik egirýärler, mata dokoýarlar, däne ösdürüp ýetişdirýärler we el degirmenlerinde uwn üweýärler, düýp goýulman ýeriň üstünden edilen ýörite peçlerde çörek bişirýärler. Küzegärler suwa ezilen toýny alyp, megerem, şonda içinden doga okap, dürli taňsyk (keramiki) gap-gaçlary ýasaýarlar, şol mahal beýlekiler boýag ýasaýarlar we şonuň bilen geçmişden miras galan nagyşlardyr şekilleri salýarlar. Tekiz ýerlerde erkek adamlar ýeri işläp bejerýärler, şol mahal bolsa beýleki adamlar otda gyzdyrylan peýkamlary, ýerde gazylyp taýýarlanylýan güpbasdy çukurlary we gaňyrçaklary peýdalanyp hem-de daglyk ýerde dag goýunlaryny yzarlap, ýabany haýwanlaryň we atlaryň sürüsini kowalap, aw awlaýarlar.

Biz bu ýagdaýa hyýalymyzda ser salyp durkak, asyrlar biziň duşumyzdan geçip gidýär. Ine, şol gonalga şeýle bir giňedi welin, jülgäniň çäklerinden daşaryk hem uzap gitdi. Alysdaky jülgede erkek adamlar gara mallary, atlary we goýun sürülerini bakýarlar we tokaýly dag jülgelerinde doňuz süeülerine esewan edýärler. Ana, şunda biz bir mahallar jaýlanyp ýere gömlen we bir mahallar

unudylyan adamlaryň şekillerinde öňler hakydamyza gelmedik adyl ýagdaýy – adamlaryň wagşylykdan medeniýetleşmäge tarap geçiş ýagdaýyny görýäris. Biz adam tarapyndan ýerli haýwanlaryň eldekileşdirilmeginiň başlanmagyny görýäris we munuň özi oňa gadymy dünýäni düýpli suratda özgertmäge mümkinçilik berýär...

Irki medeni döwürde ýaşap geçen adamlar tarapyndan eldekileşdirilen haýwanlaryň hatarynda goýunitleri we geçini, aýratynam ;düyäni; goşmak bolar. Eger olar tarapyndan ösdürülip ýetişdirilen atlar söweşlerdir ýorişler üçin ulanylan bolsa, düýe çol bilen bilen ýanaşyk mesgen tutulan ýerlerde bahasyna ýetip bolmajak hyzmatlary bitiripdir. Şol döwürde eldekileşdirilen sygyrlwr we goýunlaryň şahsyz görnüşleri hem hem bolupdyr. Bu medeni döwür gurakçylygyň gelmegi bilen tamamlanypdyr.»⁷

Soň alym bu ajaýyp medeniýetiň döwri hem aýratynlyklaryny has anyklamak üçin sözünü şeýle dowam etdirýär:

« Bu babatda öňki sahypalarda aýdylanlardan käbir möhüm netijeleri çykarmak bolar. Ýöne welin turuwbaşdan degişli şertler hökmünde şular ýene-de bellenip geçilse, göwnejay bolar.

Aziýada dänelik ekinleriň ösdürilip ýetişdirilmegi biziň eýýamymyza çenli 8000-nji ýylda – Demirgazykdaky gadymy depede (Änewde) iň gadymy döwürlere degişli bolan gonalga esaslandyrylýança ýüze çykaryldy. Gara mallaryň, doňuzlaryň we goýunlaryň hem-de, megerem, atlaryň eldekileşdirilmegi Änewde biziň eýýamymyza çenli 8000-nji ýyl bilen 6000-nji ýyl aralygynda, ýagny Demirgazykdaky gadymy depede gonalga esaslandyrylandan soň tamamlanýar. Şunluk bilen, Aziýada oba hojalyk bilen meşgullanylan döwürden öň çarwa ýagdaýynda maldarçylyk bilen meşgullanylan döwri bolupdyr...

Eger ozalky öňe sürülen çaklama gowy esaslandyrylan bolsa, biziň mundan iň irki Änew medeniýetleriniň tapyndylarynyň arasynda günbatardaky neolit medeniýetleri bilen çalymdaşlygy tapmagymyz gelip çykýar, şeýle çalymdaşlyk günbatar sebitlerden getirilmegiň netijesi bolup bilmez. Eger olar çalymdaş bolsalar, bu tapyndylara biziň oazisimiziň ösmeginiň netijesi hökmünde we soňra

⁷ Änewiň Gadymy Ösüş, Rafael Pumpelliniň redaksiýasy bilen, Aşgabat-2004, s. 29-33

atlar eldekileşdirilenden ýa-da atlaryň we düýeleriň uzak aralyklary geçmegi mümkin bolandan soň oazisiň çäklerinden daşary ýaýran hökmünde garalmalydyr. Şuňa meňzeş ýerli üstünliklere biz mis we gursun, dokma sungaty, öý haýwanlary, oba hojalygy, ähtimal, toýun gap-gaçdaky bezeg sungaty babatdaky bilimi degişli etmelidiris.

Biz Ýewraziýa yklymynda uly yklymiçi sebtin emele gelendigini gördük. Biz onuň dörmeginiň hakyky ýagdaýlaryndan şeýle sebitler üçin özboluşly bolan durmuş taryhynyň belli bir ugrunda deslapdan kesgitlenendigini gördük; organiki taýdan bitewi zat hökmünde biz şol ugry buzly döwrüň wagtlaýyn üýtgan klimaty arkaly gutarnykly tozgunçylyga çenli görýäris. Buzly döwrüň we onuň yklymiçi şertlere täsirine laýyklykda şu ýörelgä biziň adamyň aň-düşünje we durmuş taýdan ösüşinde başlangyç ýagdaýlar hökmünde garamalydygymyzy men aýratyn nygtamagy halaýaryn. Daş-töwerekden we entek wagşylygyň haýal ösýän tapgyrynda duran beýleki yklymlardan üzňeleşdirilen Aziýany biz esasan, hemişe azalýan oazislerniň ýaşayşy üçin ýaramly ýagdaýda aýrybaşgalanýan azlyk toparlar üçin kem-kemden bölünýändigini we biz olarda bölünen, ýöne düýpli baglanşykly bolan medeniýetleriň ösüşini göreris. Ahyrsoňunda özümiz üçin iň möhümini biz oba jemgyýetinde, oba hojalygynda we önümçiligiň esasy görnüşlerinde zerurlyk, ösüşin ýadawsyz hudaýynyň täsiri arkaly ilerlemeleriň esaslaryny gurýan adamy görýäris. Nil derýasynda we Ortaýer deňizinde mundan beýläk-de şol ilerlemäniň täsiri bilen biz häzirki zaman günbatar ilerlemesiniň esasyny döretdik.»⁸

R. Pumpelly soň Änew medeniýetiniň Mezopotamýa (Sumer) medeniýetiniň döremegindäki roluny nygtamak bilen sözünü jemleýär:

«Awçylyk bilen güzeran görýän halklaryň şol döwrüň dowamynda öý haýwanlary mesgen tutan jülgelerden oba hojalygyny ýöretmegiň parçalaryny hem alandygy we diňe biziň zamanymyza çenli dördünji müňýylykda adatdan daşary gurakçylyk ýagdaýynyň ýüze çykandygy, onuň bolsa göçüp-gonup ýören çarwa herekete getirendigi barada iş çaklamasy hökmünde, megerem, biz çak edip

⁸ Ýene şol ýer, s. 70 -73

bileris. Şolar bolsa has gadymy we has soňky döwürleriň dowamynda olaryň kem-kemden Atlantika çenli ýetmeklerini hem-de häzirkî dünýäniň fiziki we durmuş aýratynlyklaryna çuň täsir etmeklerini öňünden kesgitläpdir.

Halklaryň şu aşakdaky giňişliklerde göçüp-gonup hereket etmeklerinde göçüp-gonup ýören çarwalaryň ýol ugurlary gürrüňsiz ýagdaýda Ýewraziýa sähralaryna hem-de demirgazyga – Garadeňize ýetmelidir.

Şol jülgeleriň ekerançylary hut şol sebäp bilen täze ýerleri eýeläp hem-de şowsuzlyga duçar bolup, bir jülgeden beýleki jülgä hereket edipdirler. Şunluk bilen olaryň seçip alan ýollary Mezopotamýada we Kiçi Aziýada tamamlanypdyr.

Doktor Duýerst Wawilondan tapylan uzyn şahly öküziň şekilini Änewden tapylan öküziň şekili bilen bir meňzeş derejede goýdy. Şunluk bilen, eger biz öküzleri eldekileşdirilmegiň biri-birine bagly bolmadyk dürli yerlerde bolup geçendigi we bu dürli merkezlerde şol bir ýabany haýwan bolan Bos namidicus bolandygy bilen ylalaşmaga taýýar bolmasak, şol Wawilonda peýda bolmanka Änewde eldekileşdirilendigini we Änewdäki birinji medeni döwrüň özünde eldekileşdirilen öküz bolan Wawilon medeniýetiniň sonuň ýaly tapgyryndan has irki bolandygyny belläp geçmek gerekdir. Pahna ýazuwyndan öňki ýazuwyň baş-başdak ýagdaýyndaky çyzykly görnüşinde ýabany öküz üçin hem, eldekileşdirilen öküz üçin hem has irki piktofrafiki görnüşlerden miras galan nyşanlaryň bardygyny nazara alsaň, bu eldekileşdirilen haýwanlar eýýam Akkad Sargonyň döwrüne çenli dowam eden semit döwründäki şumer (Sumer) medeni döwründe mälim bolupdyr, ol döwür bolsa adatça Winklere görä we Meýere laýyklykda, biziň eýýamymyzdan öňki 3800-nji ýa-da 2800-nji ýyllar bilen senelenýär.

Şunluk bilen, alys döwürde, Akkad Sargonyna çenli(döwürden) has öň pahna ýazgysyna çalymdaş ýazgy heniz piktografiki ýagdaýynda bolan mahaly alysdan, Eýran tekizliginiň aňyrsynda Wawilondan demirgazyga 500 mil we gündogara 600 mil töweregi aralykda Änewiň ilaty şäherlerde ýaşapdyr, esasy dänelik ekinleri ösdürip ýetişdiripdir, olary bolsa Ýefratda we Nilde has giçki döwürlerde mallary ösdürüp ýetişdiripdirler, şolar bolsa ýerli ýabany

görnüşlerinden eldekileşdirilipdir we şolary göni ýagdaýda we göni bolmadyk ýagdaýda Haldeýe beripdirler. Bu oturymly ekerançylyk medeniýeti mallary ösdürüp ýetişdirmekden başga ýagdaýlarda eýýam Änewde bize mälim bolan ikinji gonalgalarda ahyrky derejesine çenli ösdüripdirler.

Bu dāp-dessur dünýäniň haýsy böleginde bolup geçýär, medeni ösüşiň bu ulgamy nireden geçýär? Gadymy Ýewropa hakynda biz nämeleri bilýän bolsak, indi biz şol mahallar Hzaryň aňrsyndaky sebtii bugdaýdyr arpany we <<trofly ýerlerde ösdürilip ýetişdirilýän>> eldekileşdirilen haýwanlary neolit döwründäki Ýewropa getirendigini we has giçki döwürlere çenli olaryň deregine hiç zady almandygyny gypynç etmän aýtmak bolar. Biz Änewde has irki medeni döwürlerde ýüze çykarylan, adamzadyň gazanan üstünlikleriniň arasynda öz mynasyp ornuny tapan medeni parçalaryň hiç birini hem Afrikanyň bermändigini ynamly aýdyp bileris diýip hasap edýärin...

Häzirki wagtda biz onuň ýaşamagynyň ýatlanyp geçilen tapgyrynda şol medeniýetleriň ýerleşen çäklerini (bu ýerde gadymy suz ýa ilam medeniýetinden söz gidýär, B. G.) takyk kesgitlemek üçin maglumatlara eýe däliris. Munuň özi professor Saýsyň belläp geçişi ýaly, Wawilon tekizligi bolup bilmez. Ol öz tebigy häsiýeti boýunça geçip bolmaýan batgalyk bolupdyr we ony oba hojalyk maksatlary üçin <<diňe kanallary gazmaga, kerpiç guýmaga we ony we emeli ýagdaýdaky esasyda öýleri hem-de ybadathanalary gurmaga mümkinçilik berýän ýokary medeniýeti bolan adamlar>> peýdalanyp bilerler.

Iki derýanyň tekiz böleginde her yyldaky dowamly suw joşmasy şeýle tebigy şertleriň ýüze çykmagyna sebäp boldy, şol derýalaryň birinde suwuň joşmagy beýlekisindäki şeýle suw joşmagy bilen gezekleşip gelýär we Ruhnama (Septambr) aýyna çenli dowam edýär. Has soňra, Änewiň irki medeniýetiniň gülläp ösýän döwründe Wawilon tekizligi heniz hem aýlagyň suwunyň astyndady.

Derýalary öz hajatlary üçin peýdalanmaga ilkinji gezek girişen adamlaryň köp nesilleriniň ýaşap geçen döwrüniň dowamynda jülgelerde ýaşap geçendiklerine hiç bir hili ikerjiňleme bolup bilmez, şol ýerlerde şertler şeýle bir agyr bolmasa-da,

kynçylyklary ýeňip geçmek üçin ep-esli derejede injenerlik ukypalaryny ösdürmegiň endiklerini ele almagy talap edýärdi. Bu bolsa uly wagt aralygyny göz önünde tutýar, ol bolsa Änew III mis asyrynda günortadaky gadymy depäniň dowam eden irki döwrüne gabat gelýär we mümkin bolan birnäçe göçüş tapgyrlary bilen utgaşyp gelýär, şonda Suziana(ılam) Ýewrata barylýan ýolda iň soňky duralga bolup bilerdi, Wawilon medeniýeti bolsa şondan gözbaşyny alýar. Bu medeni döwürleriň sebitiň daşky dünýäden üznäleşmeginiň döwri bilen deňeşdirip görmek Mezopotamiýadan gündogara tarap olaryň gelip çykan ýerlerini kesgitleýär...

Demirgazykdaky gadymy depäniň ikinji medeni döwründe düýäniň, itiň, geçiniň we granitiň yzlarynyň tapylandygy, şeýle hem bezelen kramiki gap-gaçlaryň täze görnüşleriniň ýüze çykarylandygy mälimdir. Biziň eýýamymyza çenli IX asyrda Salmansar II çenli Wawilonda we Assyriýada bir örküçli düýe barada ujypsyzja ýatlamalar düýeleriň günorta Änewde dörändigi baradaky çaklamany berkidýär. Granitiň esasy tebigy çeşmesiniň Hindiguş daglarynda ýerleşýändigini sebäpli şolaryň Änewde duş gelmegi medeni gatnaşyklarynda özleriniň Änewdäki ata-babalary bilen çalymdaş bolan adamlaryň günbatar ugurda gündogar Eýrana ýa-da Bakteriýa göçüp gelendiklerini görkezýär, munuň özi bolsa, hususan-da, biziň barlaglarymyzyň meselesi bolup durýar. Şumerler(Sumerler) hem diňe Haldeý tekizligine göçülip barandan soň, ýolbarsyň bardygyny bilipdirler. Gündoardan günbatara göçülen halatynda Änewiň we Susýananyň bolşy ýaly öň göçülip barlan, ekerançylygyň we oturumly yaşaýşyň dörän ýerleri munuň üçin başlangyç nokat bolup hyzmat eder. Ikinji Änew medeniýetiniň turuwbaşynda ýüze çykarylan ýagdaý – gonalgalaryň döremegi, ekerançylyk we taňsyk (keramiki) gap-gaçlary ýasamagyň tilsimatynyň ösüşi we şekillendiriş sungaty mundan beýläkki ösüş üçin wagtlaýyn ilerlemeleri talap edýändigine ikerjeňlenme bolup bilmez, şol ýagdaý bolsa heniz hem görölüp-eşidilmedik tümlüklere bürenýärdi.

Mysal üçin, Haldeý tekizliginiň giçki tebigy ykdysady mümkinçilikleri dürli etniki we dil toparyndaky halklaryň Sumer(şumer) medeniýetine köre-körlük bilen goşulmagyna getirdi, dogrusy, gündogar Eýranda adamlaryň öz yzlaryna düşmekleri üçin

çalymdaş şertleriň emele gelmegi mümkin bolmajak ýaly bolup görünýär, şolaryň bir bölegi – Sumerler bolsa, soňra günbatara tarap ýola düşüpdirlir.»⁹

R. Pumpelliniň baş tutanlygyndaky amerikaly ekspedisiýa toparynyň başda Änew bolmak bilen gadymky Türkmenistanyň adamzat siwilizasiýasyna goşan bu ajaýyp goşantlary hakyndaky açýklamalaryny, olardan soňraky ylmy işler hem doly tassyklap onuň üstüni yetirdi we ýetirýär. Bu ekspedisiýadan soňky 50 ýyl töweregi edilen barlaglaryň we ylmy işleriň esasynda öňki Şurewiniň tanymal alymlarynyň tarapyndan ýazylan ;TSSR Taryhy;nyň I. tomunda, Türkmenistanda adamzat ýaşaýşynyň galdyran 300,000 ýyllyk yzlaryny görkezip çyklamanyň ardyndan, Jeýtun we Änew medeniýetleri hakynda şeýle maglumatlara gabat gelýäris:

«Köpetdagyň eteklerinde, ýeriň tebigy suwarylmagy üçin peýdalanylý boljak gaty akýan çeşmeleriň we bulaklaryň boýunda täze medeniýet emele gelýär we täze ekerançylyk durmuşy gurulýar. Hut şol dag etek welaýatlary şondan beýläk Türkmenistanyň gadymy ilatynyň we şol ilat bilen ýanaşyk sebitlerindäki ilatyň taryhynda esasy orny eýelemeli bolupdyr.

Yzgytsyz tebigy şertler sebäpli primitiw ekerançylygy bolup bilmedik ýerleri bolan beýleki goňşulykdaky welaýatlarda awçylykdan, iýmit çöpleýjilikden we balyk tutmakdan öý haýwanlaryny edinmeklige geçiş amala aşýar, bu geçiş bolsa adamlaryň ýaşaýşyny ozalkydan has üpjünçilikli edipdir. Şoňa görä, Jebel gowagynyň ýokary gatlaklarynda ýabany haýwanlaryň süňkleri bilen birlikde öý geçileriniň süňkleriniň hem peýda bolanlygy tötänden dälidir.

Türkmenistanda gezip ýören awçylaryň, balykçylaryň we iýmit çöpleýjileriň ilkidurmuş medeniýetiniň zamany gutarýar. Dag eteklerinde ekerançylyk, sähralardaky we çöllerdäki welaýatlarda maldarçylyk – hojalygyň progressiw ösüşiniň esasy iki ugry bolup, şu ugurlar şol iň gadymy medeniýet esasynda ösüpdir.

Şu ýerde neolit zamanynda bolan wakalaryň gidişine doly suratda düşünmek üçin, Türkmenistanyň çölleri we sähralaryny goýup, dag eteklerine geçmek, birinji nobatda hem Garagumuň

⁹ Ýene şol ýer s. 81-88(gysgaldyp alyndy)

üstüne Köpetdagyň ägirt uly gaýalarynyň abanyp durýan ýerine geçmek gerek.

Ýer şarynyň ýüzündäki iň gadymy we öňde baran ekerançylyk medeniýetleriniň biriniň başlangyjyny hem-de ilki başdaky ösüşini beýan edýän has irki ýadygärlikler hut şu ýerden. Eýran daglygy bilen Turan düzlüginin arsyndaky serhetden tapyldy. Şol medeniýetleriň iň gadymylary Jebel gowagynda irki neolit adamlarynyň heniz ýaşan zamanynnda, ýagny biziň eramyzdan(eýýamymyzdan) ozalky takmyn V-nji müň ýyllyga degişlidir. Birinji nobatda Aşgabadyň 30 kilometrlik demirgazyk-günbatar tarapyndaky Jeýtunyň ýanynda bolan oturym ýeri şonuň ýaly ýadigärlikdir.

Şol ýerde gumlyk depäniň üstünde palçykdan salnan jaýlar bolupdyr. Şol jaýlaryň diwarlarynyň bir bölegi togalanan toýun palçykdan salnypdyr, ondan has soňrakky zamanda bolsa bu palçyk süýrüräk çig kerpiçler bilen çalşyrylypdyr. Şol zamanyň başga bir ýadigärliğinde – Gökdepeden gündogar tarapdaky Çopandepede bolan jaýlar hem şonuň ýaly edlip salnypdyr. Şu iki ýadygärlik özboluşly neolitik medeniýete degişli bolupdyr, şol medeniýeti özüne has mahsus ýadygärliги boýunça Jeýtun medeniýeti diýip atlandyrmak bolar. Şu medeniýet SSSR-iň territoriýasynda bolan iň ekerançylyk-maldarçylyk taýpalarynyň medeniýetidir...

Biziň eramyzdan ozalky IV-nji müň ýyllykda gadymy ekerançylyk oturum ýerleri aýratyn giň ýaýrap, şol wagtda günorta Türkmenistanda ýaşayan oturmly taýpalar özboluşly we özleriniň zamanyna garanynda ýokary derejede ösen enolitik medeniýeti döredýärler...

Şeýlelik bilen, Günorta Türkmenistanyň teritoriýasynda (çäklerinde) biziň eramyzdan ozalky V-IV-nji müň ýyllyklarda hojalykda aýgytly üýtgeşmeler bolupdyr. Awçylygyň we iýmit çöpleýjiligiň deregine ekerançylyk, maldarçylyk, barha ösüp barýan metallurgiýa hem-de küzdegärçilik önümçiligi gelipdir...

Köpetdag etegindäki zolagyň oturymly oazislери özleriniň ösüşinde Orta Aziýanyň beýleki sebitlerinden öňe geçýärler. Amatly tebigy şertler şuna ep-esli derejede ýol açypdyr. Mundan başga-da eneolitiň we бүрүнç asyrynyň dowamynda Gadymy Gündogaryň örän

ösen medeniýetleri bilen Günorta Türkmenistanyň aragatnaşygy Orta Aziýanyň beýleki welaýatlarynyň şol medeniýetler bilen aragatnaşygyndan has güýçli bolupdyr.

Günorta Türkmenistanyň eneolit medeniýeti gadymy ekerançylyk medeniýetleriniň demirgazykdaky merkezleriniň birini emele getiripdir, bu medeniýetler bolsa Balkan ýarym adasyndan başlap Kawkazyň we Eýranyň üsti bilen Demirgazyk Bulujystana hem Hind derýasynyň aşak akymlaryna baryp ýetipdir.»¹⁰

Emirkanyň hem бүтін dünýänyň tanymal alymy, ençeme uly tomlardan ybarat „Dünýä medeniýetleriniň taryhy; atly eseri döreden ;Will Dorant; özüniň bu işiniň birinji tomunyň *“Medeniýet sallançaklary, Orta-Aziýa ;Änew; - akly haýran edýän ýollar”* diýen sözbaşyly bölümünde şeýle ýazýar: «Haçan-da biz geologlar taryhdan öňki uzak geçmişleriň dumanyna aralaşmaga synaňşanymyzda, şu günki Orta-Aziýanyň gurak çölleri, irki zamanlarda çygly hem maýyl kilimaty bolandygyna ynanýarys hem-de bu ýerlerde gölleriň we bol suwly akabalaryň bolandygyny görýäris. Buzlaryň iň soňky gezek çekilen geologik döwründe bu ýerlere gurakçylyk aralaşýar, ýagyn suwlary bolsa bu ýerde döredilen obalardyr şäherleriň saklanyp galmagy üçin ýeterlik bolmaýar. Hut şonuň üçin hem bu medeniýetleri döreden adamlar, öz ýurtlaryny taşlap suw gözleginde dünýäniň dört ýanyna dargamaly bolýarlar. Bakteriýa ýaly ýary göwresi çölün çägesine gömülip galan şäherlerde gaty köp ilytyň ýaşandygyny görýäris. Hatda 1868-nji ýylda-da Günorta-Türtüstanyň 80,000 ýaşajysy, süýşüp gelýän çägelere howatyrlyanyp ýurtlaryny terk etmäge mejbur bolupdylar.

1907-nji ýylda ;Pumpelli; Änewde (Günorta-Türküstanda) biziň eýýamymyzdan öňki 9-njy müň ýyla degişli medeniýetiň galyndysy hasaplanýan daş gurallary hem başga zatlary gazyp çykardy...

Biz bu ýerde arpa, bugdaý we dary ýaly gallalaryň ýetişdirilendigini, mis ýaly metallaryň ulanylandygyny, haýwanlaryň ekdi edilip ýetişdirilendigini hem-de taňsykdan (kramikadan) ýasalan bezeg şaýlaryň ulanylandygyny görýäris. Şu düşüňjeden hereket

¹⁰ Türkmenistanyň (TSSR) Taryhy, Türkmenistanyň ylymlar akedemiýasy, I jilt, Aşgabat-1959, s. 37-45

etmek bilen biz, öz bilip bilmeýän zatlarymyz üçin şeýle bir pikiri öňe sürýäris:

Ýagynsyz asmanyň abanmagyna we guraklyga uçran topraklardan emele gelen çölleriň basgysyna çydap bilmedik ilat üç ýana dargap, döreden medeniýetlerini hem özleri bilen alyp gidýärler... olar, gündogara tarap Hytaý, Mençury hem demirgazyk Emirka, gönorta tarap Demirgazyk Hindistana, günbatara tarap bolsa Ila, Sumere we Müsüre hatda Italiya we Ispanýa çenli baryp ýetýärler. Susada (häzirki günorta-günbatar Eýrandaky Şuş) irki Ilamda tapylan köne medeniýet galynydlary-da Änew medeniýetiniň tipi bilen şeýle bir meňzeş welim, adamzadyň medeni taryhynyň ümüş-tamysynda, takmynan biziň eýýamymyzdan 4 müň ýyl öň, Änew bilen Susanyň arasynda medeni gatnaşyk saklanandygna esas döreyär. Şeýle bir meňzeşligiň hem yakyn garyndaşlygyň bolsa, Änew bilen Mezopotamiýadyr Müsüriň gadymy sungat we el işlerinde görülmegi, bu ülkeleriň arasynda-da taryhdan öňki döwürlerde gatnaşygyň bolandygyny hakyda getirýär...»¹¹

Alym sözüniň dowamynda sumerlileriň hem Orta-Aziýadan ýa Hindistandan ýa-da Kawkazdan gelen bolmak ähtimallaryny öňe sürenden sön, sumerlileriň dili bilen mogul (mangul) diliniň arasynda bar bolan meňzeşlikleri-de nygtap geçmek bilen, özüniň bu baradaky jemleýji pikirini şeýle açyklaýar:

«Ýazuwa geçen taryhyň azyndan 6 müň ýyl ýaşy bar. Biziň elimizdäki maglumatlara görä bu döwrüň deň ýarysynda ynsanlyk hereketiň merkezi yakyn gündogar bolupdyr. Yakyn gündogar diýip gümrütigiräk salgy bermekden biz, bütin Gündogar-Aziýany göz önünde tutýarys. Bu giňişlik, Orsýet we Garadenziň günortasyny, Yakyn-Gündogar bilen gatnaşykda bolan Müsüri-de öz içine alýar. Bu giňişlikde ýaşayan örän işençli hem dörediji halkyň döreden dürli medeniýetleriniň bir-birine ýetiren garşylykly täsiri netijesinde: Ekerançylykdyr söwda gatnaşyklary, at ýetşirmekdir araba ýasamak, zikge kakmakmakdyr kredit düzgüni ýola goýmak, dokmaçylykdyr el işleri, döwlet hem kanun, ýazuwdyr elipbi, matematikdir meditsine, ylmy esasyda ýer suwaryş sistemasy, geometriýadyr astronomiýa, edebiýatdyr saz sungaty we... ýüze

¹¹ : Will Durant „Kulturgeschichte der Menschheit“ Köln-1985, s. 109-110

çykypdyr. Şu günki Emirkanyň we Ýewropanyň medeniýeti-de Kret adasy, Ýunan hem Rimiň araçlygy bilen, gönüden-göni şol medeniýetlerden gelip çykypdyr...

Eger-de biz öz medeniýetimiziň hakyky esaslandyryjylaryny sylamak isleýän bolsak, Orta-Aziýa minnetdar bolmalydyrys.»¹²

Türk ensiklopediýasynda bu barada şeýle setirler bar:

«Günorta-Mezopotamiýada geçirilen derňewlerde, ylaýta-da URUK şäheriniň harabasynda kesgitlenen medeni gatlaklary bilen, başga-da aýry-aýry ýazuw merkezlerinde bulara deňşdirmek arkaly alynan maglumatlara görä, sumerlileriň Mezopotamiýanyň ýerli ilaty bolmandygyny görkezýär...

Sumerlileriň umuman gündogardan gelendikleri ykrar edýär. Bu pikiriň, arheologik hem-de filologik taýdan bir topar gatnaşyklaryň hem meňzeşlikleriň barlygyndan ýüze çykmagy örän tebigydyr...

Tanymlal sumerolog alym ;S. N. Kramer; hem sumerlileriň b. e. ö. dördünji müň ýylyň ikinji yarymynda gelen bolmaklaryny, ata ýurtlarynyň bolsa doly kesgitlenmändigini ýatlaýar. Onuň ynamyna görä “Enmerkar we Aratta” barada gürrüň edilýän ;epiki urug;lardan kesgitlenip boljakdygyna esaslanmak arkaly, belki-de Hazar töwereginde gurulan şäher-döwleti bilen ýakyn baglansykda hem gatnaşykda bolandyr diýmek bolar. Belli möçberde Ural-Altaý dillerini hakyda getirýän Sumer dili-de biçiwi taýyndan bir Agglutinatív (Iltisaky) dildir. Bu dil hadysasy-da ;Aratta; dessany ýaly edil şol ýurt çäklerine (Hazar töweregine, m.) yşarat edýär.“¹³

Biz ýokarda prof. Krameriniň tarapyndan, sumerlileriň ýakyn gatnaşykda bolan hem-de onuň pikrine görä Hazar töwereginde ýerleşen ;Aratta; şäheriniň irki türkmenistanda ýerleşendigi barada, öňki şurewiniň görnükli alymlarynyň tarapyndan ýazylan TSSRniň taryhynda şeýle maglumatlara gabat gelýäris: “Margiýananyň oturan tutuş welaýeti dogrusynda aýdylanda, olaryň ýerleriniň köp bölegi suwuň azlygy sebäpli çol bolsa-da, olaryň birnäçesi bar” diýen gös-göni görkezme bar. Parfiýa Margiýanasynyň şäherleriniň has doly sanawy, onda-da koordinatynyň gorkezilmegi bilen, ýöne welin,

¹² : ýene şol ýer, s. 115

¹³ : “Türk Ansiklopedisi” 30-njy tom, s. 115-119

koordinatynyň asla dogry bolmadyk görkezilmegi bilen biziň eýýamymyzyň ikinji yüz ýylynyň birinji ýarymynda ýaşan awtor ;Klawdiy Ptolemeý tarapyndan ýazylandyr. Bu şäherleri gündogar uzaklygyny 102 gradusy bilen 106 gradusy aralygynda diýip görkezip, şäherleri günortadan demirgazyk tarapa sanamak bilen, ol şu aşakdaky dokuz şäheriň adyny ýazýar: Nigeýa (Niseýa), Gurýana, Reýa, Antihoýa, Margiana, Nasoiý, Argadina (Aradena), Sena (Sina), ARATA we Ariaka.»¹⁴

Alym Gina Pishel özüniň „Dünýäniň uly sungat taryhy“ atly eserinde şeýle ýazýar: «Takminan b.e.o. 3-ji müňýylda Günorta Mezopotamýa sumerliler höküm sürüp başlaýar. Olar, Hazar Deňiziniň aňyrsyndaky pesliklerden (jülgelerden) gelen bolmaklary ähtimal bolan Aziýaly halkdyr. Sumerliler ol ýerden özlery bilen ýokary derejede ösen ekerançylyk tehnologiýasyny getiripdirler.»¹⁵

Eýranly taryhçy Dr. M. Mäşkur hem bu ugurda şeýle ýazýar: „Wawilonyň ilkinji oturmly uruglarynyň sumerliler ýa-da samidler bolandygy hakynda, dürli garaýyşlar bar. Bu gün alymlaryň köpüsi sumerlileriň Wawilonda oturmlylyga geçendigini nygtaýarlar. Sumer ýurdy Töwratda ;Şen-ar; ady bilen geçýär... Sumerden tapylan bürünç şaýlardan düşünilşine görä, olary Ýefrat derýasynyň ýakalaryna birden, garaşylmadyk ýagdaýda gelip, medeniýetlerini bolsa Hzar deňiziniň günorta-gündogaryndan özlery bilen getiripdirler. Emma alymlaryň kä birleri bolsa, olaryň deňiz tarapyndan bosup gelendiklerini öňe sürýärler.»¹⁶

Ýene bir Eýranly taryhçy Hasan Pirniýa bu barada şeýle ýazýar: «... Emma akkadlaryň we sumerlileriň nireden gelendigi hakynda, Aşgabadyň golaýyndaky Änew, Astrabadyň ýakynyndaky (Türkmensähradaky B. G.) Tureñdepe (kä çeşmelerde Turandepe B. G.) hem-de Daraýgezden (Mäne-Çäçe töweregi B. G.) tapylan taňsykdan (keramikadan) ýasalan gap-gaçlar we şoňa meňzeş zatlaryň ýasalşy Ilam istili bilen deň bolup, altyn küyzeleriň ýüzünde bolsa sumerlileriň suratlary gazylandygyny göz önünde tutmak bilen kä alymlar, Ilam medeniýeti bilen Zakaspy (Günorta we Günbatar

¹⁴ : “TSSR-niň taryhy” Aşgabat-1959, 1-nji tom, s. 108

¹⁵ Gina Pischel „Grosse Kunstgeschichte Der Welt“ München-1975, s. 23

¹⁶ : Muhammedjäwad, Mäşkur “Iran dār ähde bastan” Tähran-1985, s. 115

Türkmenistan B. G.) medeniýetiniň bir-birine baglansygy bolupdyr, belki-de sumerliler hem demirgazyk tarapdan pars aýlagyna hem-de Wawilon jülgesine gelendirler diýen pikri öňe sürýärler...» 17

Bu alym kitabyňyň giriş bölümünde, dünýädäki ähli dilleri bir näçe topara bölüp, Sumer hem Ilam dillerini-de Ural-Altaý we beýleki Agglutinatív (iltisaky) dil toparynda goýýar.

Türk taryhçysy prof. Kamuran Gürün, Sumer hem Änew medeniýetleri dogrusynda şeýle ýazýar: «Änew medeniýetiniň gadymlygy hakynda alymlar dürli pikirler öňe sürýärler. Prof. Pumpelli onuň taryhyny b. e. ö. 9-njy müň ýyllardan alyp gaýtssa, Peake we Fleure ýaly alymlar ony b. e. ö. 3900-njy ýyllara degişlidigini ileri sürýärler. Ikinji topar alymlaryň pikrini kabul edenimizde-de, Änew medeniýeti magdan döwrüniň soňlaryna gabat gelýär...

Dünýäniň iň irki ösen medeniýeti bolan Sumer medeniýetini alyp görsek, bu medeniýetiň başlangyjy hasap edýän ;Obeýd; medeniýetiniň döwri b. e. ö. 4100-4000-nji ýyllara gabat gelýär. Bu medeniýetiň döredijileri b. e. ö. 6-njy müň ýyllardan başlap, Türküstanyň gündogar tarapyndan, belki-de Altaý eteklerinden hereket edip, Irtiş töwereginden gündogarlygyna inip, Mezopotamiýa gelendikleriniň üstünde durulýar.

Mezopotamiýada magdan bolmandyr. Emma muňa garamazdan Sumer medeniýeti ösen magdançylygy orta çykarýar. Magdan bolmadyk bir ülkede magdançylyk senagatyny öwrenmekligiň mümkin bolup bilmejekdigini göz önünde tutsak, gelen göçmenleriň magdan işlemesi bilinýän hem magdanyň bol ýerinden çig materiallaryny-da özleri bilen getirip, ol ýerde kämilleşdirendiklerini göz önüne getirmek yeterlikdir...

Alym gürrüniň dowamynda Änewde ele getirilen bir näçe netijeleriň üstünde durmagyň örän ähmiýetlidigini hem nygtap geçýär.»18

¹⁷ : Hasan, Pirniýa „Taryhe Irane bastan“ Tähran- birinji tom, s. 113-114

¹⁸ : Kamuran, Gürün „Türkler we türk döwletleri“ Ankara-1981, s. 31-35

Alym „Andre Parrot“yň pikirine görä: «Sumerleriň şeýle çalt ösüp bilmeginiň sebäbi olaryň özleriniň ençeme müň ýylyň dowamynda gazanan tejribelerinden peýdalanmaklarydyr...

Mezopotamiýa täze gelen bu uruglaryň nireden gelendigi we olaryň nädip biri-birleri bilen birleşendikleri baradaky soraglar bu gün hem alymlaryň arasynda jedelli meseledir, çünki oňa anyk jogap bermek gaty kyndyr. Şeýle-de bolsa, aýdyp boljak zat olaryň samid uruglaryndan däldikleri, dilleriniň bolsa häzirki tanalýan diller bilen derňäp bolmaýandygy hem-de olaryň Ata-Watanlarynyň Hazar deňziniň aňrsyndan (alym deňziň gündogaryny göz önünde tutýar, B. G.) we ondan hem aňyrrakdan gözlenmelidigidir. Has anygyrak aýdyp boljak zat bolsa, olaryň gelmekleriniň Mezopotamiýa medeniýeti üçin örän uly ähmiýeti bolup, özlerinden ölmez-ýitmez yz galdyrandyklarydyr...»¹⁹

Elbetde alymyň bu ýerde “Sumer dilini häzirki tanalan diller bilen derňäp bolmaýar” diyip, haýsy dilleri göz önünde tutup aýdýandygy bize belli däl. Biziň pikrimizçe eger-de Sumer dilini aýry-aýry türk diller ylaýta-da biziň inňän gadymy sözlere baý türkmen dilimiz bilen derňemek mümkinçiligi bolsady, onda başgaçarak pikir ederdi mikä diýýärin.

Almanly alym prof. „Werner Stein“yň bu baradaky in täzeräk öňe süren pikiri bilen tanyş bolalyň: «Sumerlileriň (b. e. ö. 3300) Orta-Aziýadan gelen bolmak ähtimaly şu aşakdaky faktorlardan ýüze çykýar: Olaryň dilleriniň Altaý türk diline çalymdaş bolmagy, çokunma jaýlarynyň (ybadathanalarynyň) formasy we şonuň ýaly-da çokunma jaýy suratlandyrmak üçin ulanylan belgileriň ;dag motiwi; bolmagy hem-de umuman yazuwda ulanylan belgileriň dag ýurtlary bilen kybapdaş gelmegidir.

Sumerlileriň dini ynançlarynyň kökünüň-de Orta-Aziýadan ya-da Bakteriýadan bolmaly diýen manyny aňladýan zatlar bolsa, dag çokunma jaýlary, dag öküzine sejde etmek ýaly faktlardyr...»²⁰

Ýokarda getirilen ylmy faktlar ýagny, arheologik barlaglaryň netijesine hem-de tanyml alymlaryň olar hakyndaky ylmy ýorum we

¹⁹ : Andre Parrot „Sumer“ München-1969, s. 63-64

²⁰ : Werner, Stein „Der grosse kultur Fahrplan, München“ Berlin-1993, s. 20

analizlerine üns berenimizde şu aşakdaky netijeler aç-açan yüze çykýar:

1- Adamzadyň medeni taryhynyň üçünji etaby, ýagny jülge medeniýeti* biziň eýýamymyzdan ozalky V-IV-nji müňýyllyklarda Köpetdag we Hindiguş ýaly daglaryň eteklerindäki jülgelerde, dagdan inýän çeşme suwlarynyň töwereginde dowam edipdir.

2- Bu jülge medeniýetleri biri-birinden üzňelikde hem-de özboluşly dowam edipdir.

3- At, düýe we öküz ýaly, adamzat medeniýetiniň ösmeginde örän aýgytly rol oýnan haýwanlar ilkinji gezek Köpetdag eteklerinde has takygy Änewde eldekileşdirilipdir. Bu haýwanlaryň we soňrak bolsa tigirli arabalaryň ulanylmagy bolsa, Änew medeniýetiniň bu medeniýeti döreden adamlaryň üsti bilen dünýäniň beýleki ýaşayş merkezlerine ýaýramagyna mümkinçilik döredipdir.

4- Biziň e. oz. IV-nji müň ýylyň dowamynda Türkmenistanyň we бүтін Merkezi Aziýanyň çenden aşa gyzyň guraklaşmagy we Garagum çölüniň has ýaýramagy sebäpli, Änew medeniýetini döreden ilatyň uly bölegi dünýäniň dört ýanyna ýaýrapdyr hem-de olar Mezopotamýa we Hindistan ýaly ýaşamaga amatly ýerlerde, özliriniň baý tejribelerinden peýdalanmak arkaly dünýäniň iň esasy gadymy medeniýetleriniň döremeginde aýgytly rol oýnapdyrlar, hatda ýazuwly taryhyň başlangyjy bolan Sumer(şumer) medeniýeti-de Änew medeniýetiniň özboluşly dowamy bolupdyr dimäge ynandyryjy esaslar bar.

Gürrüňimizi gadymy Türkme-Sumer medeni gatnaşyklarynyň dürli ugurlary bilen dowam etdirýäris.

2. Arhitektura we heýkeltaraşlykdak sungatynda manyly meňzeşlikler hem gabat gelmeler

Ýokarda görşümüz ýaly Mezopotamýada taryh möçberi bilen gaty az wagtyň içinde medeniýetiň dürli ugurlarynda adatdan daşary uly özgerişleriň bolandygyny göz önünde tutmak bilen alymlar, bu medeniýetiniň gönezliliginiň şol döwürde has ösen başga bir ýurtdan getirilen bolmagyny nygtaýarlar. Mysal üçin magdana garyp bolan Mezopotamýada ösen magdançylygyň ýüze çykmagy, bu tehnikanyň şol döwürde magdana baý bolan Änew ýaly ýurtlardan getirilen bolalygyny ýazýarlar.

Şeýli düşünjäni alymlar Mezopotamýada gysga wagtyň içinde ýüze çykan, ösen ekerançylyk hem çylşyrymly suwaryş sistemalar dogrusynda-da öňe sürýärler. Biz bu prosesin ilkinji başlan ýeriniň Türkmenistandygyny hem taryhy çeşmelerden hem-de arheologik barlaglaryň in soňky netijelerinden öwrenip bilýäris: « Ýer şarynyň in gadymy we öňde baran ekerançylyk medeniýetleriniň biriniň başlangyçlaryny hem-de ilki başdaky ösüşini beýan edýän has irki ýadigärlikleri hut şu ýerden, Eýran daglary bilen Turan düzlüginin arasyndaky serhetden tapyldy. Şol ýadygärlikleriň in gadymylary ;Jebel Gowagynda; irki Neolit adamlarynyň heniz ýaşan zamanynnda, ýagny biziň eýýämimizdan ozalky takmyn 5-nji müňýyllyga degişlidir. Birinji nobatda Aşgabatdan 30 kilometrlik demirgazyk-günbatar tarapdaky ;Jeýtun;ýň ýanynda bolan oturym ýer, şonuň ýaly ýadigärdir.»²¹

Arhitektura we heýkeltaraşlyk sungatynyň ösmeginiň esasy şerti bolan bu proses, Mezopotamýada has giciräk takmyn b.e.o. 3000 ýylda ýüze çykýar. Bu iki sungatda-da Türkmenistan bilen, howa şetleri oňa meňzeş bolan Mezopotamýanyň arasynda örän manyly gabat gelmeler bar. Biz bu meselä arheologlaryň bu iki gadymy ýurt hakynda öňe süren pikirleri bilen tanyş bolmak arkaly doly göz ýetirip bileris.

Mezopotamýanyň arhitektura we heýkeltaraşlyk sungaty

²¹ Türkmenistan SSSRniň Taryhy, 1. Jild, Aşgabat-1959, s.38

«Mezopotamýa, ylaýta-da onuň günorta ýarysyna tebigy baýlyk gaty az berilipdir. Onuň esasy baýlygy suw bilen palçyk bolupdyr. Muňa garamazdan (belki-de hut şonuň üçin) Mezopotamýalylar şu günün medeniýeti bilen mümkin bolup biljek esasy iş gurallardyr tehnikalary döredipdirler. Şeýlelikde olar özlari üçin diňe iýmek-içmek, egin-eşik we öý şaýlary ýaly iň gerek zatlary üpjün etmek bilen çäklenmän eýsem has ýokary derejedäki ruhy isleglerini kanagatlandyrmak üçin gerek bolan sungat, gözellig hem-de din bilen gyzyklanmaga mümkinçilik berjek dereje bolan ýaşaýş standardyny döredipdirler. Olar ilkinji ýaşaýş jaýlaryny töwereklerindäki bar zatlar bilen bezemekden başlap, adamzad taryhynda iň gadymy hem uly hasap edip boljak gözellig sungat we manyly arhytekturany döretmek derejesine-de baryp ýetipdirler.

Bu sungat dörediji zehiniň ösmegine birinji derejede din itergi beripdir. Ybadathanalaryň Mezopotamýadaky ýaly ap-açyk ýüze çykmasyna başga ýerde gabat gelmeýäris. Bu ýurtdaky ybadathanadyr mährablar, Ýehudi Sinanoglaryň, Hyrystiýan Klisalaryň, Katedrallarynyň hem-de Musulman Mejjitleriniň başlangyç nusgasy bolupdyr. Şeýle jaýlaryň dikeldilmesiniň aňyrsynda, ynsanlaryň öz mukaddes gorajylary bolan Taňrylar üçin hem bir jaý gerekdir diýen düşünje durýar.

Ynsanlaryň oturmlylyga geçip özlere ýaşaýş jaý salynmagy öwrenmekleriniň yzysüre, Mezopotamýalylar öz Taňrylaryna-da özleriniňkä meňzeş ýaşaýş jay salmagy oýlap tapypdyrlar... ilkinji ybadathanalar olaryň öz öýlerine gaty meňzeş bolupdyr.»²²

Ýokardaky setirleriň awtory, bu ilkinji ýönekeý jaýlaryň soňlar äpet uly hem küňňürel ybadathanalara (Zikkuratlara) we köşklere öwrülendigi hakda gürrüň berip, sözünüň yzyny heýkeltaraşlyk sungatyna syrykdyrýar:

«...ilkinji ybadathanalardaky heýkeller, tehnikasynyň gödegiräkligine garamazdan sungat taýdan ýokary derejede gymmatlydyr. Täsirli garaýşlar, gipnotistik (jadylaýjy) jänkermeler hem-de kiçipällilik bilen sallanan gollar, bularyň barysy çuňňur dini duýgularyň ap-açyk görünişleridir... şonuň bilen bir wagtyň özünde-

²² Kramer, Mesopotamien, s. 142

de bu heýkeller özlerine bolan buýsanjy hem-de goýulýan uly sarpany suratlandyrýar.

Şeýle bir daşa garyp ölkede heýkeltaraşlyk sungatynyň şeýle derejede ösmegi örän geň galdyryjdyr...»²³

H. Şmokel hem, arhitekturadyr heýkeltaraşlykda ulanylan materiallaryň esasan toýun palçygy bolandygy we seýrek ulanylan daşlaryň bolsa gaty uzaklardan bu ýerik getirilendigini nygtaýar:

«Gurluşyk ukybynyň ilkinji nusgalaryny görkezýän arhitektura, Sumer, Akkad we Asurlaryň ybadathanadyr köşklerinde görülyär. Ýaşayyş jaýlarda welin ýokary derejede bolan gurluşyk çeperçiliginden söz etmek mümkin däl. Hek we mermer daşlaryndan diňe b.e.o. 3-nji müň ýyla degişli, Uruk şäheriniň ybadathanalary ýaly gaty seýrek gabat gelýän jaýlarda ulanylypdyr. Galan gurluşyklarda welin gurak howa hem ýiti güneş güýji bilen çalt guraýan laý palçykdan, kepe saman bilen eýlenen toýun palçykdan guýulan iýne-dördül ýa-da uzyn-gönüburçly çig kerpiçler ulanylypdyr. Kerpiçleriň ululygy ilkinji uruglaryň döwründe 17:12:7 sm. bolup, soňraklar 30:20 sm. ýaýbaňlykda bolup, galyňlygy bolsa 9-10 sm. möçberinde galýar...

Dini gurluşyklaryň ösüşi belli bir medeniýetiň galkynyşyny aňladýar. Bu gurluşyklar her ýany 3 metrden ybarat bolan ýönekeý iýne-dördül ýeke otagly ybadathanalardan başlap köp otagly, bir howlyň töweregine düzülen mukaddes jaýlara çenli baryp ýeten ösüş ýoluny görkezýär.»²⁴

Alym gürrüňiniň yzyny arhitekturadan küýzeçilik hem heýkeltaraşlyk sungatyna gönükdirýär:

«Toýun palçyklar diňe bir kerpiç guýmak üçin däl-de eýsem oňat eýlenip dürli figuralar (göwrümler) ýasamak üçin hem ýaraýar. Mezopotamýanyň yssy güneşi, artykmaç adam güýji gerek bolmadan, şekillendirilen gabalary guradyp gatadýar. Käse, gap-gaç, küýze we çyra ýaly öýler üçin iň gerekli zatlary ýasap otda bişirip berkleşdirmegi hem-de syrçalamagy çalt öwrenýärler. Şekillendirmegiň tebigatyndan döreýän gözelligi, toýun palçygyny sungatyň ilkinji materiýalyna öwürýär. Göwresi, sapy we gulpy

²³ ýene şol e., s. 153

²⁴ Hartmut Schmökel, Kulturgeschichte Des Altenorient, Stuttgart, 1961, s. 235-7

gyradeň hem gelşikli bolup, ulanylmaga niýetlenip bişirilen gap-gaçlaryň gözellegi, bezeg çyzygylardyr dürli boýalar arkaly has kämilleşýär...

Şonuň ýaly-da toýun palçyk, köpçüligiň ulanyp biljek arzan önümi bolan heýkeltaraşlyk sungatynyň ýüze çykmagyna-da çig mal hökmünde hyzmat edýär. Biz şeýle önümlare b.e.o. 4-1-nji müň ýyllar aralygynda yzygiderli gabat gelýäris. G. B. Şawyň aýtamagyna görä bu sungatyň bütinligine dini esasy bolupdyr. Hakykatdanam gadym gündogaryň toýun sungaty umuman dini kultleriň çygrynda diýilip hasap edilýär. Çünki biz onda: çagaly ýa-da çagasyz, kä halatlarda bolsa ýylan bilen bilelikde duran sansyz ene taňrylaryny görýäris... şonuň ýaly-da ýalaňaç gyzlaryň ýa-da göwsi doly,... özüne çekiji aýallaryň, önümiň hem bereketiň simwoly hasaplanan „öküzleriň“ gözleri gaty uly (taňry gözleri) bolan kelleleriniň heýkellerine gabat gelýäris...

Köpçüligiň dini ýa-da toslama ynançlarydyr yrymlary gaty köp zähmetli tilsimleri hem simwollary talap edýärdi. Mezopotamýalylar özliriniň gazanan pullary bilen al-elwan boýalan heýkeljikleri alyp öýe getirýärdiler we ýaman arwahlary kowmak maksady bilen, olary jaýyň uly girelgesinde ýa-da gapylaryň işiginde oturtýardylar...bularnyň ýanynda ýene-de bişen toyundan (taňsykdan) ýasalan hem-de yokarda bolşy ýaly köpçüligiň aň-düşüncesini we dini ynançlaryny aňladýan işleri-de görýäris. Bu ýerde-de ýene söýginiň piri ýa-da eneligiň goraýjysy hasap edilýän In-Anna hem-de oňa bagly bolan başga aýal taňrylara gabat gelýäris...

Alym bu ýerde ýene-de dogum (önelge, urbaýyş) taňrysy, elinde dirilik suwy bolan aýal taňry, dik duran ýa-da çommalyp oturan taňry güýçleri, bökeler, ýolbars bilen söweşijiler, it saklaýjylar, ýaşaýyş simwoly bolan mukaddes agajy töwerekläp duran goşa geçi, aždahalar, ganatly öküzler we ş.m. barada gürrüň edýär.»²⁵

Mezopotamýanyň arhitektura hem heýkeltaraşlyk sungaty hakynda ýörite iş ýazan S. Muskati hem yokarda ady geçen alymlaryň pikrini makullaýar. „bu alym hem heýkeltaraşlykda ulanylan esasy materýalyň kepe saman bilen eýlenen toýun palçykdan guýulan çig kerpiç bolandygy, bişen kerpiçiň bolsa b.e.o.

²⁵ ýok. a. E., s. 244-246

3-nji müňýyldan başlap ulanylandygyny, bu sungatyň din bilen baglylykda ösendigini hem-de jaýlarda ulanylan bezegleriň dogra-tumar hökmünde belli bir kult bilen baglylykda öýleri ýaman arwahlaryň aralaşmagyndan goramak üçin niýetlenendigi w.ş.m. barada gürrüň berýär. Şonuň ýaly-da daş we metalyň Metzopotamýada gyt bolmagy uly kemçilik hökmünde ýüze çykyp, gaty uzaklardan getirilýänligi üçin gaty gymmat bolandygy sebäpli ony heýkeltaraşlykda ulanylmagyň has gijiräk başlanandygyny nygtap geçýär.»²⁶

Alym bu işinde b.e.o. 2500 ýyla degişli bürnüşden (bronzdan) ýasalan bir öküz kellesiniň heýkeliniň suratyny hem ol hakda öz düşündirişini ýerleşdiripdir.

Arheolog alym Jean-Claude Margueron hem bu tema dogrusynda şeýle ýazýar: «Mezopotamýanyň iň irki şäherlerinde geçirilen arheologik barlaglar netijesinde aýal göwürümleriniň (figuralarynyň) çommalyp oturan ýagdaýda tapyldy. Gadymy sungatyň manyly işlerini görkezýän bu heýkellerde, aýallaryň adamzat ýaşayşynyň dowam etmegindäki aýgytly roluny hem-de ýaşayş eçiliji güýjüni, olaryň göwsüni, dyzlaryny, .. has uly görkezmek arkaly suratlandyrylypdyr. Emma olaryň kellelerini welin kiçiräk hem güýçsiziräk ýagdaýda görkezilipdir. Bu heýkeller dini düşüňjeleri aýdyňlatyan gymmatly nusgalardyr... Ýene-de bir geň galdyryjy zat bolsa, bu heýkelleriň arasynda öküzde çenden aşa hormat goýulmagy we uly orun berilmegidir.

Arhitekturada bir gümmmezli (depesi öýüň tüýnügine meňzeş, B. G.) jaýlara köp gabat gelýäris. Olar esasy forma hökmünde uzak wagtlap soňky döwürleriň arhitekturasyna-da täsir edipdir.»²⁷

Alym b.e.o. 2600 ýyllara degişli bir öküz kellesiniň heýkeliniň suratynyň aşagynda şeýle düşündiriş ýazýar: «Mis heýkeltaraşlyk sungatyna degişli we gözleri sadap bilen göwherden goýulan, öküz kellesi. Boýy 17sm. bolup, belli bir maksady aňlatmak üçin işlenen bu sungat, ybadathanalaryň arhitekturasynda bezeg üçin ulanylan bolmaly. Öküziň kellesi mukaddeslik simbolý bolupdyr. Sumer-Akkad ýadigärliklerinde gabat gelýän taňrylaryň we ýarym

²⁶ Sabatino Moscati, Wie erkenne ich Mesopotamische Kunst, Zurich-1979, s. 8-10

²⁷ Jean –Claude Margueron, Die Grossen Kulturen Der Welt, münchen-1989,s. 148

taňrylaryň baýyndaky şahly täçler hem şol düşünjäni açyklaýar. Şeýle döp b.e.o. 3-nji müňýyllykdan giçki Asur döwrüne çenli miras galypdyr...»²⁸

2.2. Türkmenistanyň arhitektura we heýkeltaraşlyk sungaty

Indi, bu sungatlaryň irki Türkmenistandaky ýagdaýy bilen, alymlaryň bu ugurda ýazan soňky işlerine esaslanmak arkaly tanyş bolalyň. M. Mämmedow şeýle ýazýar:

«Arheologik gazuw-agtaryş işleriň netijesinde Türkmenistanyň territoriýasy Gündogaryň iň bir gadymy medeni regýony diýip subut edildi. Arheologik açyşlar biziň ýurdumyzda bolup geçen formasiýalara, türkmen halkynyň medeniýetiniň, şol sanda arhitekturasynyň köklerine göz aýlamaga mümkinçilik berdi. Arheologlar tarapyndan açylan gadymy binalaryň galyndylary bize türkmen arhitekturasynyň müňýyllyklar dowamynda bolup geçen ewolýusýasyny suratlandyrmaga mümkinçilik berýär.

Biziň e. o. 6-njy müňýyllykda (neolit zamanynda) gurlan, jeýtun medeniýetine deňişli bolan ýaşayş jaýlaryna mahsus bolan häsiýeti olaryň planlarynyň tertipsizligidir. Bu kiçiräk posýoloklar bir otagly gönüburçly şekilli ýaşayş jaýlardan ybarat. Her otagda owal formaly bir ojak bolupdyr. Bu otaglaryň diwarlary saman garylan palçykdan ýasalan kerpiçlerden örülipdir we toýun bilen suwalypdyr. Jeýtun medeniýetine deňişli bolan ýadygärlikleriň arasynda Gökdepe töwereginde ýerleşýän Pessejikdepe ady bilen belli ýadygärlikler ünsi özüne çekýär. Bu ýerde ýaşayş jaýlary bilen bilelikde ybadathananyň üsti açyldy. Ybadathananyň içinde diwaryň ýüzi awçylyk siýujetini şekillendirýän jiwopisler (suratlar B.G.) bilen bezelipdir.

Bu jiwopis dünýäniň şekillendiriş sungatynyň iň gadymy ýadygärlikleriniň biri diýip hasap edýär.

Eneolit zamanynda (b.e.o. 4-3-nji müňýyllyklarda) umumy medeniýetde bolşy ýaly arhitekturada-da belli bir ösüşlere eýe bolupdyr ...

Bu arhitekturanyň tapawutly tarapy, öňki bir otagly ýaşayş jaýlaryň köp otagly uly ýaşayş massiwlere (giň jaýlara B.G.)

²⁸ ýene. ş. e. , s. 190

öwrülmegidir. Posýoloklaryň (şäherçeleriň B.G) daşynda, planynda tegelek şekil bolan diň-jaylar bilen bezelen diwarlar emele gelýär ...

Altýndepäniň arhitekturasynyň arasynda aýratyn bellemeli bina zikkurat şekilli (depesi küňňürelili uly) ybadathanalardyr (b.e.o. 2-nji müňýyllykda) ... »²⁹

Arheolog W. Sariýanidi: «... Hakykatdanam, eýýäm b.e.o. 6-njy müňýyllykda, başgaça aýdanymyzda, biziň günlerimizden sekiz müň ýyl ozal buýerde Merkezi Aziýanyň ilkinji daýhanlarynyň ilkinji obalary ýüze çykýar. Olar ýerli medeniýetiň gadymy gündogar görnüşiniň esaslaryny goýupdyrlar. Ýerli Gündogar Türkmenistan medeniýetiniň pajarlap ösmegi netijesinde ilkinji daýhanlaryň horaşaja obalary, soňky yüzýyllaryň, hatda müňýyllyklaryň dowamynda hakyky şäher derejesine çenli ösüp ýetişýär. Gözden gaýyp bolan şäherleriň weýrançylyklary şu mahala çenli Köpetdagyň ýakalarynyň birsydyrgyn görnüşiniň ýüzüni täzeleýär ...

Goňuryň gyrak-bujaklarynda küzegärleriň kwartaly (bölegi, mähellesi B.G.) ýerleşipdir. Olaryň ellerinden iňňän nepis, kämahal örän çylşyrymly görnüşdäki gap-gaç ýasamak gelipdir, kämahallar bolsa gap-gaçlaryň ýönekeý nagyşlysy, şol sanda Böwri iki geçili suratly agaç görnüşlisi-de duşýar. Ýerli demirçi ussalar eýýäm her hili mis-bürünçden ýaraglary we şaý-sepleri ýasamagy öwrenipdirler. Şolaryň arasynda adamyň gözi şekillendirilen dabaraly paltalar saýlanýar. Daş ýonuýy ussalar şu ýerde zähmet çekipdirler, olar daşyň her dürli görnüşinden her dürli şaý sepler, şol sanda inçelik bilen nagyşlanan daş möhürleri-de ýasapdyrlar. Ýöne olar daş tumarlary ýasamakda aýratyn ussatlyk gazanypdyrlar. Muňa kellesini yzyna öwürüp, aýagyny ýalap duran, gowy bwzwlwn düýe şekilindäki tumaram şaýatlyk edýär. Tumar goňurdan däl-de, Togalak-21 ybadathanasyndan tapylsa-da, munuň özi Mezopotam sungatyndan birjigem gaýra durmaýan daş ýonuýylyk senediniň umumy ýokary derejedigine şaýatlyk edýär.

Bu adamlaryň ýazuw haty ýa saklanmandyr, ýa-da arheologlar tarapyndan tapylmandyr. Şonuň ötri olaryň ruhy dünýäsine aralaşmak üçin ýüzüne şekil çekilen, kämahal gürrüň beriji kompozisiýaly

²⁹ M. Mämmedow, Turkmen Medeniýeti jurnaly, 1993/1 Aşgabat, s. 12-14

(gürrüň briji ýagdaýda düzülen, B.G.) daş tumarlara ýüzlenmek ýeke-täk çykalga bolup hyzmat edýär...

Tumarlardaky şular ýaly köp sanly şekilleri öwrenmegiň özi olary döreden adamlaryň örän aň-düşünjeli bolandyklaryndan habar berýär...

Bizde olaryň ýazuw hatlary bolmasa-da, şu ýerde ýaşan adamlaryň çylşyrymly mifologiyasynyň, hatda haýyr bilen şeriň göreşiniň ideýasy bilen baglanyşykly öz mifologiyasynyň bolandygyny ynam bilen aýtmak mümkin. Haýyrlý güýçler ýylanlar, şer tarapy ajdarhalar bolupdyr. Ýnha, hut ata-baba gelýän haýyr bilen şeriň göreşini köp sanly tumarlar görkezýär ...

Marguş ýurdunda gadymy arhitekturanyň aýratyn mekdebiniň bolandygyny soňky ýyllarda bu ýerde duýdansyz üsti açylan köşkler we ybadathanalar şaýatlyk edýär. Mysal üçin, goňuryň merkezinde ybadathana üçin niýetlenen monumental (ägirt uly, çuň manyly B.G.) arhitektura kompleksi gazylyp tapyldy. Şu ýerde tapylan 12 burçly diňli ybadathana tutuş Ýakyn Gündogar sistemasynda täsin bina, aýratyn üns berilmäge mynasypdyr...

Biz entek bu medeniýetiň gelip çykyşyny doly bilmesegem, oňa Günorta Türkmenistanly taýpalaryň gatnaşandygy aýandyr, bu ýerik täze taýpalaryň gelendigi-de hakykatdyr. Olaryň ata watanlary şol wagtky dünýäniň öňde baryjy merkezleri saýylan Anadola çenli jaýylyp gidýär.»³⁰

Bu ugurda G. Kuraýewa şeýle ýazýar: « Heýkeltaraşlyga türkmen Şekillendiriş sungatynyň iň gadymy görnüşi diýip aýtmak mümkin. Ol daş asyrlaryň soňky döwründe döräp, çylşyrymly we köp başganjakly ösüş yoluny geçdi. Iň irki gadymy dessurlar we merhumy jaýlamak dessury bilen baglanyşykly heýkellere gadymy döwrüň adamlarynyň özüni gurşap alýan dünýä bilen arabaglanyşygy täsirli beýan edilipdir ...

Tebigatyň güýçlerine sejde etmek, jadygöýlik dessurlary, ine daş asyryň soňky döwründäki gadymy sungatyň emele gelmeginiň ruhy sredasy (daş-töweregi, atmesforasy B.G.) şeýleräk. Bu ýerde, şu döwrüň heýkeltaraşlykda giňişleýin pikirlenmegiň düwünçegi

³⁰ Sarianidi Viktor, Gdymy Marguşyň Beýik medeniýeti, türkmen medeniýeti jurnaly, s. 31. Aşgabat-1994/1

düwülyär, şolarda ynsanyň töweregini gurşap alýan tebigatyň durmuşyna akyl ýetirmegiň uzak we çylşyrymly prosesi öz täsirini tapýar...

Orta Aziýanyň sungatyny öwreniji G. A. Pugaçenkowanyň getirýän mysaly örän gyzyklydyr. Onuň tassyklamasyna görä, gadym zamanda Türkmenistanyň çygynda bişen we bişmedik toýundan ýasalan, haýwanlaryň şekilleri gabat gelýär. Winkilman diýen alym bolsa toýny hudojnikleriň (suratçylaryň) ilkinji materialy diýip hasaplapdyr. Gödeksi ýasalan şol şekiljikler umumlaşdyrylan görnüşde haýwanlaryň keşbini berýär. Gadymy adamlar özleriniň durmuş bilen baglanyşyklaryny sungatda ine, şeýleräk beýan edipdirler. Haýwanlaryň (geçi, goýun, öküz) süňkden, daşdan ýasalan şekilleri gadymy döwürde tumar görnüşinde ulanylypdyr. Olary önelgesiz eneler, şonuň ýaly-da al-arwahy kowmak üçin dakynyypdyrlar.

Adamlaryň şekilleri-de şeýle maksatlar üçin ulanylypdyr. Şolaryň arasynda aýal şekilleri has giňden ýaýrapdyr. Olar jeýtunda, Garadepede tapyldy. Ilkidurmuş adamy aýal bilen erkegiň arasynda bar bolan nähildir bir möhüm tapawudy aňşarypdyr. Ynha, Z. A. Abramowa şu garaýyşda dört sany esasy ugry görýär: 1. Aýalyň öý ojagy bilen baglanyşygy, 2. Aýal keşbiniň nesil öndürmek ideýasy bilen baglanyşygy, 3. Aýalyň nesilbaşlaýjy hökmünde suratlandyrylyşy, 4. Aýalyň aw jadygöýligindäki rolunuň nygtalmagy...

Şularyň barysy birigibem matriarhatyň (Enehanlygyň B.G.) emele gelmegi bilen baglanyşyklydyr...

Günorta Türkmenistanyň giňişliginden tapylan, çommalyyp oturan aýallary suratlandyryan gadymy toýun şekiller, baryp b.e.o. 6-njy müňýyllyga, daş asyryň has soňky döwrüne degişlidir.

Daş asyryndan бүрүнч асырына геçиш дөврүне гегишли гызымтыл-гоһур реңкли тоýундан ýasalan bir topar şekiljik bardyr. B. M. Masson bilen B. N. Sarianidi şol şekiljikleriň 7 görnüşini belleýärler...

Gadymy döwrüň adamy sudura derek göwranini belli bir bölegini Şekillendiripdir. Şunuň bilen birlikde aýal-enäniň esasy alamatlaryny

kesgitläpdirler. Ayal-Hudaýyň döremegi-de şulardan gaýdýar. Munuň özi durmuş jadygöýliginiň esasy alamaty bolupdy.

Şeýlelik bilen, jadyly funksiýlar kämilligiň çeper beýanynyň gözleglerini ikinji derejä geçirýärdi. Şol döwürler heýkeltaraşlyk sungaty ýol aýrydynda durdy.»³¹

Indi, Türkmenistanyň iň gadymy medeniýetini owrenmekde örän gymmatly açyşlar eden tanymla alym V. M. Massonyň öňe süren pikirleriniň biziň temamyza degişli taraplary bilen tanyş bolalyň. Ol, Alman dilinde “Das Lan der tausend Städt” (Müň şäheriň ýurdy) ady bilen çap bolan we girişinde “bu eser ors dilinde çap bolandan soň, soňky ylmy tejribeler bilen has baýlaşdyrylandyr” diýip nygtalan kitabynda şeýle ylmy nazaryýalary öňe sürýär:

«Altyndepe töwreginde ilkinji ekerançylaryň oturmaýy ýurtlary iň gij b. e. ö. 5000 ýylda ýüze çykandygy bellidir. Olardan, ýüzi ýönekeý geometrik nagyşlar bilen bezelen küýze döwürleri galypdyr. Şol döwriň ýaşaýjylary öz döreden medeniýetlerini ösdürip ýaýratmagy başarypdyrlar. Biz bu ösüşi yzarlanymyzda, küýzeler yzygiderli owadanlaşýar hem bezegleri artýar. Bezeglere haýwanlaryň we ynsanlaryň suratlary-da girýär, şonuň ýaly hem çylşyrymlaşýar. Sazlaşykly iki reňkli nagyşlar, keçäniň ýüzüne salynýan nagyşlary ýatladýar.

Gazuw işlerinde köp gabat gelýän bürünçden guýulan, owadan daşlardan şekillendirilen gap-gaçlar, tehnikaýyň ösändigini aňladýar. Olar, ekerançylykda has öndümliräk tehnikalary girizmek üçin, dürli suwaryş gurallary döredipdirler...

Radio-karbon usuly bilen kesgitlenende, döredilen gadymy şäherleriň taryhy b. e. ö. Üçünji müň ýyla gabat gelýär...

Altyndepedäki şäheriň aýry-aýry böleklerinde (etraplarynda) geçirilen gazuw işleriň netijelerini şeýle suratlandyryp bileris: şäheriň ýaşaýjylary aýry-aýry gatlaklara bölünip, ol gatlaklaryň arasynda bolsa manyly çäkler saklanypdyr. Bu şäheriň ähli böleklerini öwrenmek arkaly onuň ilatynyň sanynyň hem takmyny belli bolýar. Bu gadymy şäherleriň ilatynyň sany bir çaklama bilen 6000-7500 ýaşaýjydyr. Bu san şol döwür üçin örän manylydyr. Sumer

³¹ Kuraýewa Gurbanjemal, Türkmen Heykeltaraşlyk Sungatynyň Kökleri, Türkmen Medeniýeti jurnaly, s. 14-16, 1994/2 Aşgabad

medeniyetiniň merkezi bolan UR şäheriniň ilaty hem b. e. ö. 2500 ýylda 10000 adamdan ybarat bolupdyr...»³²

Alym Altyndepäniň arhitektura we heýkeltaraşlygynyň aýratynlyklary hem onuň din bilen bolan baglanyşygyny düşündirýän bölümünde, şol sanda şeýle ýazýar: «Daşdan ýasalan bir plaketniň ýüzündäki bir haç (atanak) bilen ýarym aýy suratlandyrýan, sonuň ýaly hem bir gurt bilen öküziň kelleleriniň heýkelleriniň tapylmagy, aýratyn üns çekiji hem manylydyr. Öküziň gözi, hem-de bir aý görnüşindäki heýkeljigiň ýanyndaky ýyldyz, ýakutdan ýasalypdyr. Bu tapylan zatlary bilelikde alanyňda, belli bir çylşyrymly hem köp taraply funksiýany aňladýar. Gadymy Mezopotamiýadaky dini tekstleriň düşündirişine görä, aý taňrysy Nin-Sun, güýçli hem gyzma öküz görnüşinde ýüze çykypdyr. Heýkeltaraşlar ony altýndan ýasalan öküzüň heýkeli bilen suratlandyrypdyrlar. Aý taňrysy Sumeriň UR şäheriniň iň ýokary derejeli goraýjysydyr. Hut sonuň üçin hem örän uly hem çylşyrymly çokunma jaýlary (kultkompleksi) oňa hödürlenipdir. Bu şäheriň meşhur zigguraty hem şoňa degişlidir (bu ybadathananyň ady ANUdyr, B. G.). Nin-Siniň Altyndepedäki ýerli wariýanty bolan bir erkek ;aý taňrysy; hem ünsi çekýär. Oňa-da bu şäheriň bir dini kompleksi hödürlenipdir. Bu kompleksiň köp gatly diňi (minarasy) Sumeriň zigguratlarynyň prototipidigi (irki nusgasydygy) aýdyňdyr. Bu merkez, Altyndepäniň şäher gurluşynyň aýratynlygynyň simboldydyr...

Arhitektura derňemeler, Altyndepede-de Sumerde bolşy ýaly uzynlyklary ölçmekde belli bir sistemanyň ulanylandygyny subut edýär. Köp sanly agram daşlaryň (kileleriň) ýüze çykmagy bolsa, agramlary ölçmekde-de belli sistemanyň bolandygy hakda gürrüň etmäge ýol açýar. Şeýle ölçegler bilen, ýygňalan hasyllaryň möçberini hasaplapdyrlar. Sonuň ýaly hem metalorglar (demirçiler) aýry-aýry metallaryň agramyny örän dogry hem inçelik bilen ölçüp bilelikde eretmek arkaly täze metallar döredipdirler...

Heýkeltaraşlykda örän uly kelleleri kiçi göwreleriň üstünde goýulmagy hem-de бүтін ünsi özüne çekýän iňňän uly gözleriň oturdylmagy görülýär. Sumerlilerde şeýle uly gözleriň hem

³² : Vadim M. Masson „Das Land der tausend Städte“ München-1987, s. 22-28

gulaklaryň, bilim hem hüşgärlik organlary hökmünde, taňrylaryň bar zady görýän hem eşidýändiginiň simboýy bolmagy ýerliksiz dälidir...

Biz, Altyndepe medeniýetinde suratlandyrylmagy we düşündirilmegi täze metodlar hem gurallar talap edýän bir dini sistemanyň ýüze çykandygyny kabul edip bileris.»³³

Masson soň Altyndepäniň ýeke täk nusga bolman eýsem Türkmenistanyň beýleki ýerlerinde hem onuň bilen bäsleşen medeniýet merkezleriniň bolandygyny ýatlatmak bilen sözüni şeýle dowam etdirýär:

«Ýokarda agzalan alamatlaryň baryny jemlemek bilen biz, Garagumyň töwereginde ýüze çykan, şu güne çenli tanalmadyk örän ösen we gadymy gündogar oturmly medeniýetinden gürrüň etmelidiris...Bu ýerde biz gadymy orta-gündogaryň şäher medeniýetiniň taryh kitabynyň birinji sahypasyny we soňraky medeni ösüşleriň örän ähmiýetli hem manyly bölümüni görýäris...

Ýene-de bir aýratyn ähmiýetli mesele bolsa, Altyndepe medeniýetiniň ýokdan (noldan) döremän, boşlukda dowam etmän eýsem, öz goňşulary hem-de döwürdeş medeniýetleri bilen baglylykda ýüze çykyp dowam edendigidir. Bu medeniýetiň bronz döwründe iki däbi yzarlandygy esassyz dälidir; birinjiden, özüniň gadymy baýlygyndan, ýagny Günorta-Türkmenistanyň has gadymy, giçki neolitik döwründäki ekerançylyk medeniýetinden, ikinjiden bolsa beýleki ösen medeniýetler, birinji derejede bolsa Mezopotamiýanyň täsirinde ösüpdür...

Altyndepäniň ýerli medeniýeti bilen Mezopotamiýa medeniýetiniň arasyndaky gatnaşygy aňladýan in gyzykly nusga, bu ýerden tapylan altyndan ýasalan öküziň kellesiniň heýkelidir. Bu kelläniň durky, gözünüň we gulaklarynyň biçiwini we... bizi UR şäher-döwletinden başlanýan we şalaryň mazarynda gabat gelýän öküzlere kelleleri bilen meşhur bolan, sumerlileriň heýkeltaraslyk sungatyna äkidýär...

Biz gürrüňimizi şeýle netijeler bilen jemläp bileris: Altyndepe medeniýeti gadymy gündogaryň ägirt giň medeniýetiniň örän görnükli bölegi bolup ol, Mezopotamiýa we gadymy Hindistan ýaly

³³ : ýene şol. S. 37-38

uly medeniýetleriň çatrygynda, olar we beýleki gadymy ýurtlardyr halklar bilen garşylykly täsir etmek hem täsir almak ýagdaýynda çylşyrymly prosesi başyndan geçiripdir... »³⁴

2.3. Türkmenistanda ilkinji ýazuwyň yzlary

Ýokarda biz V. Sarianidiniň: „Bu adamlaryň ýazuw haty ýa saklanmandyr, ýa-da arheologlar tarapyndan tapylmandyr. Şonuň ötri olaryň ruhy dünýäsine aralaşmak üçin ýüzüne şekil çekilen, kämahal gürrüň beriji kompozisiýaly (gürrüň briji ýagdaýda düzülen, B.G.) daş tumarlara ýüzlenmek ýeke-täk çykalga bolup hyzmat edýär“ diýen pikiri bilen tanyş bolupdyk. Bu barada V. Massonyň hem örän gymmatly hem manyly açyşlary bar:

«Jemgiýet strukturasynyň özgermegi bilen çygry örän giňelen maglumatlary bellige alyp saklanmalydy. Bu mesele bolsa, bu gazanylan bilimleri özünde saklap bilmek üçin ynamly hem mynasyp belgileri oýlap tapmak zerurlygyny ýüze çykarýar. Şeýlekde Altyndepäniň ýaşajylarynyň belli bir ýazuw sistemasyny ulanan bolmaklary örän ähtimaldyr. Dogrudan-da, taňsykdan ýasalan aýal heýkelleriniň ýüzüne gazylan bir näçe belgiler tapyldy. Bu belgileri, biri-birine ylaýyk gelyän alty topara bölmek mümkindir. Olar dowamly gaýtalanýar, her bir heýkelde aýry-aýry belgiler topary, belli formalarda biri-birine baglanýar... birinji hatarda bir ýyldyz belgisi bilen asmandaky bir hanym taňryny, gülläp oturan bir agajyň pudagy bilen bolsa, belli ösümlikleriň ýa-da bugdaýyň goraýjy taňrysyny suratlandyrylan bolmalydyr. Bu belgileriň bir näçesi protoilam (Ilam ýazuwynyň aňysy) piktografiýasynda-da gabat gelyär.

Tapylan ýeketäk nusga bolan bir möhüriň ýüzünde bolsa protohind (Hind ýazuwynyň aňysy) ýazuw sistemasyna degişlidigi açyk belli bolýan belgiler bar. sowet alymlarynyň Ý. V. knorozowyň ýolbaşçylygynda, protohind tekstlerini ýüze çykarmakda ulanylan metodlar bilen derňänimizde, Altyndepeden tapylan bu ýazuwy “belli bir uly hanym ýa erkek taňryny aňladýar” diýip ýrup bileris...

Bularyň barysyny göz önünde tutmak bilen biz, Altyndepäniň ýaşajylarynyň özleriniň hem bir protohind ýazuw sistemasy bolan

³⁴ : ýene şol. S. 41-43

bolmaly ýa-da her halda protohind ýazuw tekstlerini okap düşünişdirler diýip bileris...»³⁵

| Gruppe | | I | II | III | IV | V | VI |
|--------|-------------------------------|---|----|-----|----|---|----|
| 1 | Zeichen in Südturkmenien | | | | | | |
| 2 | vorelamische Schriftzeichen | | | | | | |
| 3 | frühsumerische Schriftzeichen | | | | | | |
| 4 | Zeichen in Harappa/Indien | | | | | | |

(Vadim M. Massonyň ýokarda ady geçen kitabyndan, s. 38)

1. Günorta Türkmenistandan tapylan belgiler
2. Ilamdan öňki ýazuw belgileri
3. Irki Summer ýazuw belgileri
4. Hindistandaky Harappadan tapylan belgiler

³⁵ :Massn V. , ýene şol. S. 38-40

Biz ýokarda, hem sumerlileriň döwründäki Mezopotamýa hem-de biziň iňňän gadymy watanymyz bolan Türkmenistanyň şol döwre degişli arhitektura we heýkeltaraşlyk medeniýetiniň aýratynlyklary bilen tanyş bolduk. Bular barada öňe sürilen iňkär edip bolmajak hakykatlary biri-biri bilen derňänimizde olaryň arasynda örän manyly hatda edil bir ýurt hakda gürrüň gidýän ýaly meňzeşlikler hem doly gabat gelmelere köp duşýars, şol sanda:

1. Altyndepeden tapylan öküziň kellesiniň heýkeli b. e. o. 4-nji müň ýyllyga(kä çaklamalara göre 3-nji müňýyllyga) degişli sap gyzyl bolup, çeperçilik taýdan hem örän ýokary derejededir. Mezopotamiýada sumerlilere degişli öküzüň kellesiniň heýkeli, Türkmenistanyňkydan gijiräk döwre (b. e. ö. 3 müň ýyla) degişýli bolmagyna garamazdan, çeperçilik taýdan gödegsiräk hem-de bürnüçden ýasalypdyr. Bularyň ikisi-de ynsanlaryň maldarçylykdan ekerançylyga geçilen döwründe, ýer sürülýän öküzüň yktsatda oýnaýan roly üçin mukaddes hasaplanyp, hatda oňa sejde edilendigini aňladýar. Türkmenistandan çykan öküzüň kellesi we bir topar beýleki zatlaryň has öňki döwürlere degişli bolmagy-da „Türkmenistanyň medeniýetiň has gadymyrakdygyna aýdyň mysaldyr.

2. Hem Türkmenistanda hem-de Mezopotamiýada köp sanly taňrylaryň (aglaba köpüsi hanym taňrylaryň) heýkelleri tapylypdyr. Bu taňrylaryň daş görnüşi biri-birine meňzeşligi hem-de aňladýan dini düşüňjeleriniň deňligi örän üns çekijidir. Mysal üçin Mezopotamiýada taňry heýkelleriniň ýanynda, iki we dört tigirli arabalaryň maketi hem bar. Sumerlileriň dini ynanjyna görä, taňrylar şol arabalara münüp asmana gidýän ekenler. Türkmenistanda tapylan iň gadymy, pirimitivräk hem gödegsiräk taňry heýkelleriniň ýanynda-da dört tigirli arabalaryň bolmagy edil şol manyny aňladýandygy öz-özünden düşnüklidir.

3. Iki ýurtda tapylan gadymy gap-gaçlaryň, hem formalary hem-de olaryň ýüzündäki nagyşlary, edil bir almany ikä bölünen ýaly meňzeşdir. Mysal üçin, bir agajyň her ýanynda bir geçi bar. „Bu agaç hem geçileri diriligiň simboldyr“ diýip alymlar nygtaýarlar. Änew-

Altyndepe medeniýetine degişli bolan bu gap-gaçlaryň ýüzünädkä nagyşlaryň, şu günki türkmen gelin-gyzlarynyň el işlerinde ulanyan nagyşlaryna gabat gelýändigini bolsa, N. Rosliakow we beýleki alymlaryň tarapyndan ykrar edilen meseledir.

4. Türkmenistandan hem Mezopotamiýadan tapylan köne şäherleriň pylany, ybadathanalaryň (çokunma jaýlarynyň) we zigguratlaryň (basganjakly diňleriň, minaralaryň), arhitekturasy, ulanylan materiallary, şonuň ýaly-da ulanylan heýkeljikleriň aňladýan dini motiwleri hakynda ýazylan ylmy makalara üns bereninde, köp ýagdaýda biri-birinden habarsyz ýazylandygyna garamazdan, edil bir ýurt hakynda gürrüň gidýän ýaly meňzeşliklerdir doly gabat gelmeleri görmek kyn däl. Elbetde bu meseleler hakynda doly hem anyk gurrüň etmeklik biziň hormatly arheologlarymyzyň paýyna düşýändigide öz-özünden düşnüklidir. Biz hormatly okyjylarymyza soňky sahypalardaky suratlara üns bermeklerini teklipe edýäris.

5. Ýazuwy hem tigiri oýlap tapanlaryň sumerlilerdigini şu güne çenli dünýäde ykrar edilen mesele. Şeýle-de bolsa görşümüz ýaly hem tigirli arabalaryň has gadymyrak nusgalary Türkmenistandan tapylypdyr hem-de ýazuwyň ilkinji başlangyç yzlary bu gadymy topraklarda duş gelýär.

Hut şeýle hakykatlary göz önünde tutulmak bilen sumerlileriň biziň gadymy topraklarymyzdan göçüp gidendigi hakda gürrüň edýän çeşmeler gaty köp. Biz bu ýerde gürrüňimizi ors arheologiasynyň atasy hasaplanýan N. Nikolskiniň sözleri bilen jemleýäris:

« Sumerlileriň ata watany Türkmenistanyň Aşgabat şäheriniň töweregidir. Bu ýeriň kurganlaryndan (depelerinden) tapylan, daşdan, kümüşden we taňsykdan ýasalan zatlar, Mezopotamiýanyň günortasyndaky sumerlilere degişli depelerden tapylan zatlara gaty meňzeşdir. Bütün bu zatlar “sumerlileriň şu günki Türkmenistandan Mezopotamiýa göçüp baran bolmagy güýçli ähtimaldyr” diýen netijä eltýär. Bu iki medeniýetiň iň soňky analizleri, olaryň arasynda köp sanda ortak zatlary ýüze çykarypdyr.

Sumerlileriň baş taňrylary bolan ;En-Lil;in tutan orny, Mezopotamiýanyň günortasyndaky düzlükler bolman eýsem,

daglyklarda bolupdyr. Belki-de ;Köpetdagyn; etekleri olaryň ata watany bolandyr...»³⁶

Bu ýerde ýene bir bellemeli mesele-de sumerolog alymlaryň birnäçesi, Sumer diliniň Hindistanda Ariýanlardan (arylardan) has ön ýaşan we dilleri bolsa Ural-Altaý dilleriniň aýratynlyklaryna eýe bolan „DRAWIDA“laryň diline-de kä meňzeşlikleriniň barlygyny göz önünde tutmak bilen, belki-de sumerliler Hindistandan häzirki Eýranyň gündogaryndan geçip Mezopotamiýa gelendirler diýen pikiri öňe sürýärler. Emma ol döwürleriň tebigy şertlerinde Günorta-Eýrany gaty giň hem yssy çölleriniň gurşap alandygyny göz önünde tutmak bilen, bu pikiriň dogry bolup bilmek ähtimaly gaty azdyr diýen netijä barýarlar. Galyberse-de aslynda bu ;drawida; (drawidi) halkyň özi hem diliniň Ural-Altaý dilleriniň aýratynlyklaryna eýedigini göz önünde tutmak bilen, ýokarda Will Dorant tarapyndan öňe sürülen Änew-Altyndepe döwürinde Türkmenistandan göçüp giden bolmagy gaty ähtimaldyr.

Bu pikiri (sumerlileriň Hindistandan gitmek ähtimalyny) öňe sürenleriň biri „Wolfram von Soden“dir. Ol, sözüniň dowamynda şeýle ýazýar: «Bu Agglutinatív dile eýe bolan Drawidalar Hindistandaky baý medeniýetiň döredijileri hasap edilýär. Hindistana iň soňky aralaşan halk bolan Ariýanlar bolsa, olary Günorta-Hindistana sürüpdirlir. Emma welin Drawidalary günbatara göçmäge nämäniň mejbur edendigini hem-de b. e. ö. 4-nji müň ýylynyň haýsy bölümünde göçendiklerini kesgitlemek gaty kyn.»³⁷

Drawidalar hakynda sumerolog alym F. Hommel şeýle ýazýar: «Kollar (Kolhlar) Hindistanyň iň gadymy ýaşaýjylarynyň nesilleridir. Soňra Turanly (Türtüstanly) Drawidalar Hindistana gelýärler, iň soňunda bolsa Ariýanlar gelip Drawidalary Günorta-Hindistana sürýärler.»³⁸

³⁶ : K. Matweew, A. Sazonow „*Zemlyá Drevnego Dwureç-ýa*“ Moskwa-1986, s.38

³⁷ : Wolfram von Soden „*Einführung in die Altorientalistik*“ München-1925, s. 18

³⁸ : F. Hommel „*Ethnologie und Geographie des Alten orient*“ München-1925, s. 18

«Drawida dilinde gepleýän ilatyň şu günki sany takmynan 200 milion bolup, Hindistan ýarym-adasynyň dörtde birini düzýär. Bu dil, ylaýta-da onuň „Tamil“ dialekti güçli edebiýaty, gadymy ýazuw ýadigärlikleri hem-de b. e. ö. 300 ýyla ýetýän geçmişi bilen özüniň aýratynlyklaryny saklap gelyär. Bu dil, Tamil, Andrapradaş we Misur ýaly birnäçe ülkede resmi döwlet dilidir.»³⁹

Bu getirilen faktlaryň barysy, üstesine-de biziň indiki bölümlerde ele alyp açyklajak Türkmen-Sumer dil we edebiýat gatnaşygy hem garyndaşlyg, Emirkaly alym ;Will Dorant;ýň ýokardaky: “Türkmenistan-Änew- dünýäniň in uly medeniýet ojaklarynyň başynda gelyär, Sumer, Ilam we gadymy Hindistan medeniýetleri bolsa b. e. ö. 4000 ýylda aralaşan agyr gurakçylyk zerarly göçüp gidenleriň üsti bilen ýaýrap ol ýerde dowam edendir” diýen ylmy nazaryýasyny doly tassyklaýar.

Biziň pikrimize görä, inñän gadymy Oguznama dessanymyz, özüniň gözbaşyny ýokarda gürrüni eden döwürlerimizden alyp gaýdan bolmaly. Sebäbi, biz bu dessany okanymyzda, onuň has soňky döwürlerde, şol döwriň şertlerine uýgunlaşdyrylyp ýazuwa geçirilendigine garamazdan, Oguz hanyň yoriş eden ýurtlarynyň giňişligi, Änew-Altyndepe medeniýetini döreden ata-babalarymyzyň agyr gurakçylyk zerarly bosgun edip giden ugurlaryna gabat gelyär. Bu hakykat we ondan başga-da dessanyň motiwi, ondaky gaty ir döwürlere degişli kä bir atlar, onuň gaty ir döwürlerden gursakdan gursaga geçip gelendigini aňladýar. Bu barada geljegki bölümlerde has anygyrak gürrüň etjekdiris.

Bu hakykatlar, merhum Ahmat Bekmyradow ýaly kä türkmen alymlaryň: «Görogly, Korkut-Ata we olaryň gözbaşynda duran Oguznamanyň, halkymyzyň ýüzyyllar däl-de belki-de münýýllaryň dowamynda döredip, sünnälän pähim-paýhas önümidigini ylmy esaslar subut edýär»⁴⁰ diýen pikirlerini doly goldaýar.

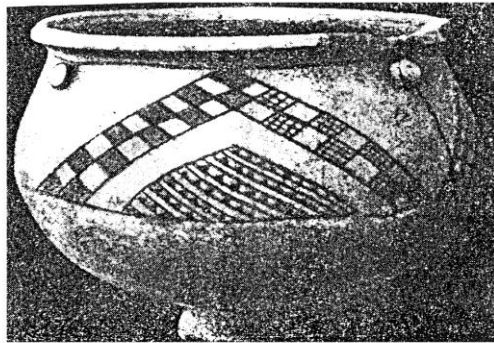
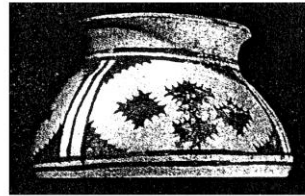
³⁹ : Hans Joachim Störig „Abenteuer Sprache“ s. 297-98

⁴⁰ : Ahmat Bekmyrat „Göroglynyň yzlary“ Aşgabat-1988

Türkmenistan (M.ö. 3. bin yıl)



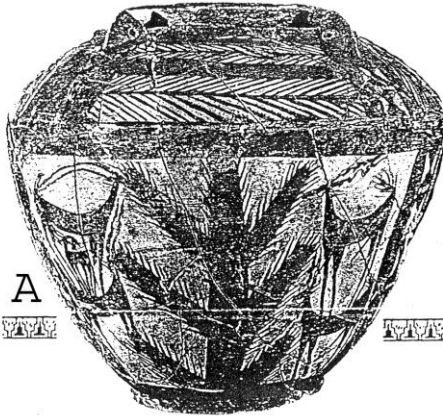
Расписной сосуд. Эпоха ранней бронзы,
III тыс. до н. э. Апитьен-Депе



III

Türkmenistan (b.e.o. 3-nji müňýyl)

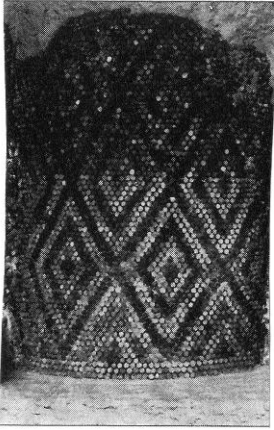
Mezopotamya(M.ö. 2700 yıl)



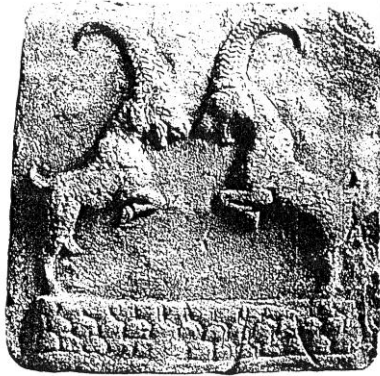
A



A

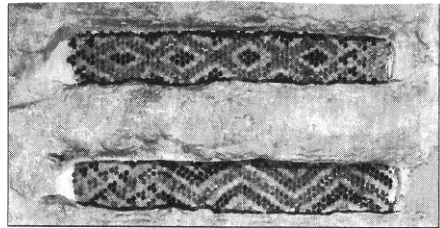


C



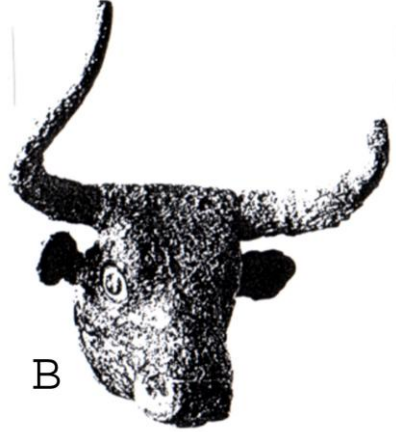
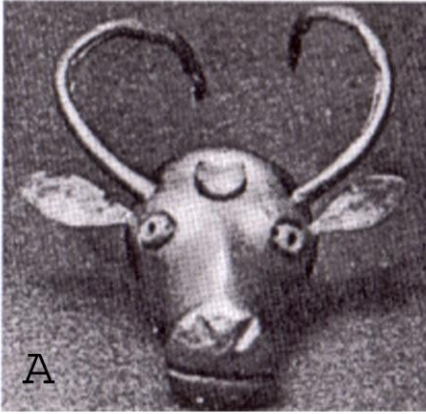
B

C



IV

Mezopotamya (A-b.e.o. 2700 yıl, B-b.e.o. 2000 yıl)



- A-** Türkmenistan, altyndan ýasalan öküz kellesi (b.e.o. 4000., kä çaklama görä 3000. ýyl)
- B-** Mezopotaýa, bronzdan ýasalan öküz kellesi, b.e.o. 3000. ýyl (Mesopotamien. Jean-Claude Margueron, München-1978, s. 45)

IV. Türkmen-Sumer ruhy medeniýetleriniň gatnaşy

1. Türkmen we Sumer edebiýatyndaky manyly meňzeşlikler

Sumer edebiýaty köplenç ýagdaýda din bilen ýygý baglanyşyklydyr. Dünýäde ilkinji gezek ýazuwa geçen bu gadymy edebiýatyň başynda meşhur Gilgamyş (Gilgamiş we Gilgames görnüşlerinde ýazylýar, biz hem öz dilimize uygunladyp aldyk) eposy gelyär. Mundan başga-da ;Dumuzi bilen In-Anna; dessany , bahar bayramynyň döpleriniň gürrüni, aydysyk aýdymlar, ýüzlenme hatlar ýaly edebiýatyň dürli žanrlary bar. Bu tekstlerde biz, türkmen hem beýleki türk halklaryň edebiýatyna, ylaýta-da Oguznama, Korkut-Ata, Görogly ýaly, gözbaşyny münýýllaryň tümliginden alyp gaýdýan folklorik eserlerdir ertekilerine örän manyly meňzeşlikleri hatda doly gabat gelmeleri görýäris. Bu hakykatlary, şonuň ýaly-da sumerologlaryň Sumer dilini onuň grammatiki aýratynlygy boýunça Ural-Altaý dilleri bilen bir dil toparyna girizmeklerini göz önünde tutmak bilen kä alymlar türk edebiýatynyň taryhyny sumerlilerniň ýokarda ady geçen Gilgamyş dessany bilen başlaýarlar. Mysal üçin bu dessan bilen başlanýan “Türk edebiýaty taryhy” atly eserde, Helmi Ziya Ülken şeýle ýazýar: «Eger-de sumerliler, taryhçylaryň çaklamagyna görä bir türk urugy bolan bolsa, onda dünýäniň in gadymy dessanlarynyň biri-de bir türk dessany bolandygy hökmanydyr...»⁴¹

Biz bu ýerde, ýokarda ady geçen iki sany tekst bilen tanyş bolup, olary öz gadymy edebiýatymyzyň nusgalary bilen derňemek arkaly, olaryň arasyndaky örän manyly meňzeslikleri ýüze çykarmaga synaňarys.

1.1. Gilgamyş (Gilgamiş, Gilgames) eposy

Gilgamyş dessany dünýäniň in gadymy hem gözəl eposlarynyň biridir diýip, alymlar nygtaýarlar. Bu dessandan ylham almak arkaly hem-de onuň güýçli täsiriniň astynda dünýäniň köp

⁴¹ : Seyit Kemal, Karalyoglu „Türk edebiýaty taryhy“ Istanbul-1973, s. 26

ýurtlarynda we dürli halklaryň arasynda dürli-dürli eposlar döredilipdir. Bu barada Kramer şeýle ýazýar: «Gilgamyş URUK şäheriniň adygan (meşhur) şalaryndan biri bolupdyr. Onuň höküm süren döwri b. e. ö. 27-nji asyrlar bolupdyr. Soň-soňlar köp sanly mifler we legendalar bu ajaýyp haýbatly şahyň bitiren işleriniň esasynda, onuň adyna döredilipdir. Ol, asyrlar boýy diňe bir Mezopotamiýanyň ýarym taňrysý hem sylanýan milli gahrymany bolmak bilen çäklenmän eýsem, bütin gadymy dünýäniň taryhy gahrymanlarynyň arasynda iň beýik şahsyýatlarynyň biridir. Ýüzlerçe ýyl onuň söweşleri, wahşy haýwanlardyr ynsanüsti güýçlere garşy alyp baran göreşleri, şonuň yaly-da soňsyz diriligiň (ebedi ýaşaýyş) syryny tapmak ugrundaky geçiren gözlegleri, sumerlileriň, akkadlaryň, hititleriň we ýakyn gündogaryň beýleki uruglarynyň arasynda dilden-dile dessan edilip gelipdir. Ýunan gahrymany Heraklesiň döremeginde-de onuň nusga bolan bolmagy gaty ähtimaldyr.»⁴²

Bu alym başga bir eserinde Gilgamyşyň şahsyýatyny şeýle suratlandyrýar: «... Tekstiň bu iki bölümünde, Gilgams bir gaýdusyz gahryman, söweşjeň serdar, howatyrly gygyrýan çaga, geňeşçi dana, adalatly soltan we ölümden gorkýan pany (geçiji) ynsan görnüşlerinde çykyş edýär.»⁴³

Ýene bir rowaýata görä bolsa Gilgamyş 120 ýaşapdyr. Onuň göwresiniň üçden iki bölegi taňry, galan bir bölegi ynsan eken. Bu dessanyň köki, belli bir dini tekst ýa-da goşgy bolman eýsem, iliň arasyndaky ertekilerdir rowaýatlardan alynyp düzülipdir. Ol poema görnüşinde bolup, her biri bir gözdel hem özbaşdak goşgy bolan 12 tabelladan ybaratdyr.

1.1.1. Dessanyň mazmuny

«Gilgamyş Uruk şäheriniň deňi-taýy bolmadyk bökesidi. Ol şeýle bir batyrdy welin, onuň ursgadyny almadan, ýigitler atasynyňky däl-di, gözeller bolsa söýgülilerine gowuşmaýardy. Şäheriň ilaty, taňrylaryň huzuryňa baryp aglap-eňrediler hem-de Gilgamyşyň önünde durup biljek bir batyr pälwany ýaratmaklary üçin olara

⁴² : S. N. Kramer “*Mesopotamien*” New York-1971, s. 42-43

⁴³ : S. N. Kramer „*Sumerische Literarische texte aus Nippur*“ Berlin-1961, s. 11

ýalbardylar. Asman tañrysý ANU, Gilgamyş ýaly güýçli bolan ;Enkidu;wy ýaradyp Gilgamyşyň üstüne iberdi. Enkidu tokaýlarda ýaşap, haýwanlar bilen ýatyp-turup ýördi. Bir gün ony bir awçy görüp gorkdy hem-de baryp atasyna habar berdi. Atasynyň maslahaty boýunça, Enkiduwy özüne çekip biljek bir hanymy tokaýa iberdiler. Enkidu aýaly gördi-de ýanyna bardy. Hanym ony haýwanlaryň arasyndan aýrylmaga ylalaşdyryp özi bilen şähre getirdi. Enkidu başda Urukyň bökesi Gilgamyş bilen söweşe girdi. Iň soňy Gilgamyş üstün çykdy. Şondan beýläk olar dost boldular.

Günleriň birinde, serwi tokaýlarynda ýaşayan ;Humbaba; atly bir döw bilen söweşmek üçin ikisi bilelikde ýola düşdüler. Olar tokaýlyga girenden Humbabanyň sakçysyna sataşdylar hem ony öldürdiler. Şonuň yzysüre Enkidu hassalady we on-iki gün özüni bilmän ýatdy. Ol ýagşyлаşyp başlanyndan Gilgamyşy bu dawasyndan el çekmäge çagyrdy, emma ol ylalaşmady. Döw bilen aralarynda bir gorkunç söweş başlandy. Iň soňunda Humbabany ýeňip kellesini kesdiler. Bu başarjaňlygy üçin, hanym tañry Iştar (Sumerçesi In-Anna B.G.) Gilgamyşa aşyk boldy, emma Gilgamyş ony äsgermedi. In-Anna atasy ANUwa baryp şikaýat etdi hem-de Gilgamyşy öldürmek üçin asmandan bir mukaddes ;buga; ibermegini isledi. ANU iň soňy onuň islegini kanahatlandyrmak üçin bugany iberdi. Gilgamyş bilen Enkidu bilelikde bugany ýeňip öldürdiler, ýüregini bolsa güneş tañrysyna sowgat berdiler. In-Annanyň muňa has-da gahary geldi, emma hiç zat edip bilmedi.

Şondan soň Enkidu bir gorkunç düşýş gördi. Bu düşýşde tañrylar Enkiduwyň ölümüne, Gilgamyşyň bolsa bagyşlanmagyna karar berdiler. Enkidu şondan soň hassalady we uzaga çekmän hem öldi.

Gilgamyş Enkiduwyň ölümüne çenden aşa gynandy. Özüniň hem bir gün öljekdigine pikir edip gaýga batdy we tañrylardan Enkiduwyň ruhuny bir çakli wagt üçin ýeriň ýüzüne çykarmaklaryny haýyş etdi. Tañrylar bu isleg bilen ylalaşyp, Enkiduwyň ruhunyň ýeriň ýüzüne çykmagyna ursgat berdiler. Gilgamyş ondan, ýeriň astyndaky dünýäni, Dowzahy we ynsanlaryň ol ýerdäki ýagdaýyny sorady. Alan jogaplaryndan iýni sandyrady.

Gilgamyş ölümünden gutulmak we ölmezleriň dünýäsine girmegiň çäresini gözläp tapmak maksady bilen ýurduny terk etdi. Gün geçdikçe gorkusy artyp ynjalygy gaçýardy. Şol arada Gilgamyş, tupandan (Nuhuň tupanyndan, B. G.) sag-amn gutulyp ölmezleriň arasyna giren ;Utanapiştim;i hakydasyna getirdi hem-de ondan ölmezligiň syryny öwrenmegi ýüregine düwdi. Onuň bolýan ýerini tapmak üçin ýola çykdy. Soňsuz ýaşaýşa gowuşmak arzuwy gün geçdikçe onuň ünjüsini köpeldýärdi.

Bir gün ;Maşu; dagyna bardy. Bu dagyň girelgesini ynsan-ıçýanlar saklaýardy. Gilgamyş bulary görenden gaty gorkdy. Olaryň birisi aýalyňa: “bu ynsanyň göwresi taňrylaryň etinden ýasalandyr” diýdi. Onuň aýaly hem: “onuň göwresiniň üçden ikisy taňry we üçden biri ynsandyr” diýdi. Şonuň üçin hem ıçýan-ynsan Gilgamyşy oňat garşy aldy. Gilgamyş oňa maksadyny aňlatdy. Ol, bu ýolagçylygyň gaty howplydygyny, bir gije-gündizde aşyp boljak bu dagyň garaňky ýüzüne hiç kimiň geçip bilmändigini aýtdy.

Gilgamyş ene taňry Siduriniň galasyna barday. Onuň bilen görüşdi. Siduri ondan bu aljyraňlykly talaşynyň sebäbini sorady. Gilgamyş ölümünden gaty gorkandygyny bolşy ýaly aýtdy. Taňry oňa, bu görüp ýören görgüleriniň biderekdigini aydyp, bu umytsyz ýolagçylykdan el götermegini maslahat berdi. Gilgamyş ýene-de ýalbaryp, ondan özüne ýol görkezmegini haýyş etdi. Siduri Gilgamyşa: öňunde bir deňiz barlygyny, ol gorkunç deňzi henize çenli hiç kimiň aýsyp bilmändigini aýtdy. Belki-de onuň ýakasyna baryp bilse, ol ýerde Utanapiştimiň adamlaryndan onuň gaýykçysy ;Ur-Şanapi;ni ol ýerden tapyp, deňzi onuň bilen geçmegi, bolmasa yzyna öwürilmegi maslahat berdi.

Gilgamyş Siduriden aýrylyp ýola düşdi we gaýykçyny tapdy. Gaýykçy gilgamyşdan maksadyny sorady, ol hem düşündirdi. Gaýykçy Gilgamyşa, paltasyny alyp tokaýlardan agaç kesmelidigini aýtdy. Gilgamyş onuň aýdanlaryny etdi. Gaýyga münüp aý ýarym gitdiler. Iň soňy Utanapiştimiň bolýan ýerini tapdylar. Utanapiştim bulary görüp, hem geň galdy hem-de güldi. Gilgamyşdan näme üçin gelendigini sorady. Gilgamyş oňa-da arzuwlaryny aýtdy.

Utanapiştim oňa, hiç zadyň hemişelik we soňsyz dældigini, hiç kimiň ölümünden gutulyp bilmejekdigini düşündirdi. Gilgamyş ýene-de

gaýtalap ýalbardy hem-de, onuň özüniň nädip ölümden gutulandygyny aýtmagyny, şonuň ýaly-da tupan (Nuhuň tupany, B. G.) hakda gürrüň bermegini haýyş etdi, ol hem düşündirdi we „taňrylar ebedi ýaşayşy hiç kime bermän özlerine sakladylar“ diýdi. Gilgamyş ýene-de ýalbardy. Bu gezek Utanapiştim oňa: „tur-da ýedi gün ýedi gije ýatmazlyk üçin, ýanyňy ýere berme!“ diýdi. Emma Gilgamyş şeýle bir ýadawdy welim, ýerinden galmadan gysardý-da derrew uwka gitdi. Utanapiştimiň hanymynyň Gilgamyşa ýüregi awap, adamsynyň ursgady bilen oňa damak bişirip berdi. Gilgamyş ýedi gün ýedi gije uwklady. Utanapiştim ýedinji günden soň ony yralady. Gilgamyş çalt oýandy-da zöwwe ýerinden galdy. Ol henizem ölümden gutulmagyň çäresini tapmak hakda oýlanýardy. Ýene-de Utanapiştimden ol hakda sorady. Ol hem oňa, yzyna öz ýurduna gaýtmalydygyny aýtdy.

Çäresiz galan Gilgamyş, gaýykçy bilen ýola düşdi. Emma ýola düşmezden öň, Utanapiştim oňa deňiziň düýbünde bir ot barlygyny, ony tapyp alsa soňsyz ýaşayşa ulaşjakdygyny düşündirdi. Gilgamyş aýagyna bir agyr daş baglap deňziň düýbüne çümdi. Oty tapyp aldy-da aýagyndaky daşy çözüp suwuň ýüzüne çykdy. Indi Gilgamyşyň ýüregi ynjalypdy. Gaýykçy bilen suwdan çykyp ýola dowam etdiler. Gidip barýarkalar ýolda bir gölüň ýakasyna bardylar. Gilgamyş ýuwunmak üçin göle girdi. Edil şol arada bir ýylan otuň ysny alyp geldi-de ony yuwdup gaçdy.

Şeýlelikde ýylan ýigdelip soňsuz ýaşayşa ulaşdy, Gilgamyş bolsa agyr hasrata batyp, çaşgyn ýagdaýda öz ýurdy URUK şäherine gaýdyp geldi. Ol indi, ölümden gutulyp bolmajakdygyna gözi çatyp maňlaýda ýazylana boýun boldy.»⁴⁴

Bu tekst soňky döwürlerde ýazylan tekstden terjime edileni üçin, ondaky birnäçe Sumer atlaryň ýerine olaryň samit variýanty getirilipdir.

1.1.2. Gilgamyş eposynyň original tekstinden böljekleriň terjimesi

Dessan hakyndaky tabellalaryň (tagtalaryň) birnjisinde Gilgamyş şeýle suratlandyrylýar: **A-** «Onuň görmedik zady yokdy.

⁴⁴ : Murat Uraz „*Türk mitolojisi*“ *Istanbul-1967*, s. 221-24

Ol dünýäniň bütin bilimlerini öwrenip, yzyndakylara galdyryp giden adamdyr. Sylary öwrenip perdesini syran, bu adamdyr. Tupandan (Nuhuň tupanyndan) öň, boljagynyň habaryny getirdi. Uzak ýoldan argyn geldi emma çökmedi. Gözi bilen görüp egni bilen çeken zatlarynyň barysyny bir ýadygärlik daşyň yüzüne ýazdyrdy.

Uruk şäheriniň dört töwereğine gala çekdirdi. Mukaddes In-Annanyň öýüne (mejjidine) hem-de arassa gaznanyň galalaryna seret! Ol galanyň typary (diwary) tüýdülen ýünden örülen urgan ýalydyr...

Uly taňry Gilgamyşy iň doly hem kämil görnüşde ýasady. Taňrylar oňa iň oňat gylyk-häsiýetleri bermekde biri-birleri bilen ýaryşyardylar. Güneş taňrysý oňa gylyk-häsiýetleriň iň oňadyny, ýer astyndaky süýji suw okeanyň taňrysý ;EA; bolsa oňa bilim (sowat) bagş etdi. Uly taňrylar Gilgamyşy şu aşakdaky ölçülerde ýaratdylar: Boýunyň uzynlygy ýedi metr, döşüniň giňligi dokuz garyş...ädimleriniň giňligi...dy. Sakaly ýañaklaryndan aşaklygyna sallanýardy. Owadan murtlary bardy. Saçlary öz ugruna gidipdi. Göwresi we bütin durky her bakymdan ölçegli. Onuň üçden-ikisinde taňrylyk, üçden birinde bolsa ynsanlyk bardy. Göwresi örän iridi. Ähli ülkeleri aýlanandan soň, URUK şäherine gaýdyp geldi. Bu şäheriň köçelerinde haýbatly başyny dik tutup gezýärdi. Köçelerde ýaban bugasy ýaly bögürýärdi. Deňi-taýy ýokdy. Ynsanlary ýaşaýyşdan mahrum etmekde eli dek durmaýardy. Ýaşaýyşdan mahrum bolmaklary zerarly URUKyň ilaty gitdikçe azaldy...»⁴⁵

B- «Ertir bilen daň atan çagy, erkek dogany bolan güneş taňrysý ;Utu; özüniň ýatan ýatagyndan çykanda, In-Anna aglamyşlap huluppu agajynyň ýanynda, öz başyndan geçenleriň barysyny oňa aýtdy. Emma Utu oňa kömek üçin hiç zat etmek islemedi. Onsoň In-Anna özüniň arzyny Gilgamyşyň ýanynda gaytalady. Gilgamyş oňa kömek etmegi ýüregine düwdi. Ol, ýaraglaryny berk dakyndy...»⁴⁶

C- «Alty gün, alty gije agladym çünki, Aýylganç gorkupdym...
Ölümden gorkupdym, şonuň üçin aýlanýaryn dünýäni.

⁴⁵ : ýene şol ýer, s. 24-25

⁴⁶ S. N. Kramer „*Sumerische texte...*“ s. II-X.13-14

Ýoldaşymyň ölümi, çykgynsyz ýagdaýa saldy meni,
 Şonuň üçin dünýäde, uly ýolagçylyga çykdy.
 Men neneňsi ynjalaýyn? Men neneň zaryn bagyrmaýyn?
 Meniň söwer ýoldaşym toprak boldy.
 Men hem ýatmaga we
 Hiç-haçan turmazlyga mejbur bolmajakmy näme?.⁴⁷

d- Gilgamyş! Niräk barýarsyň?
 Sen gözläp ýören (soňsyz) diriligiňi tapmarsyň.
 Taňrylar ynsany ýaradanlarynda,
 Ölümi-de oňa paýladylar.
 Diriligi bolsa öz ellerinde sakladylar.
 Sen eý Gilgamyş! iý!, iç!
 Gijäni gündizi oňat geçir!
 Günleriňi şatlykdan doldur!
 Gije-gündiz tans et, oýna !
 Arassa eşikler geýin !
 Suwa düşün ! başyňy ýuw !
 Eliňdäki çaga seret !
 Hanymyň, seniň gollaryň arasynda şatlansyn!
 Ynsanyň bolmalysy (ynha) şeýledir.»⁴⁸

Hormatly okyjylar bu dessanyň mazmuny bilen bir näçe türkmen ertekileridir folklorik dessanlarynyň arasyndaky manyly meňzeşlikler, hatda gabat gelmeleri duýandyrlar diýip düşüňäris. Biz şeýle gabat gelmeleri şu aşakdaky tertip bilen açýklamaga synaňsarys:

1.2. Gilgamyş eposy we türkmen ertekileri:

Enkiduwyň tokaýlarda haýwanlaryň arasynda ýaşamagy hem-de Gilgamyş bilen bilelikde ynsanlara zyýan yetirýän haýwanlardyr döwleriň garşysyna göreş alyp barmagy, türkmen ertekilerini doly göz önünde janlandyrýar. Aýal-gyzlaryň erkin hereket edip görnükli rol oýnamagyny hem muňa goşsa bolar. Bu dessanyň mazmuny

⁴⁷ : Seyitkemał Karalyoglu, ö. iş, s.25

⁴⁸ : S. N. Kramer „*Mesopotamien*“ s. 141

bilen biziň örän köneden gelyän belli ertekimiz ;Akpamygyň; arasynda şu aşakdaky ýaly meňzeşligiň uly taryhy ähmiýeti bar diýip düşünýäris:

Olaryň ikisiniň hem tutuş mazmuny, adamzadyň iň esasy meselesi bolan “ýaşayyş bilen ölüm” arasyndaky gapma-garşylyk bolup, ynsanyň ölüme garşy çäre tapmak üçin edýän aladalaryny, ymtylyşlaryny hem dalaşlaryny, soňsyz ýaşayşa bolan hemişelik arzuwyny suratlandyrýar. Akpamyk, döwleriň tarapyndan öldürilen ýedi doganyny gaýtadan direltmek üçin, soňsyz diriligiň syryny tapmak maksady bilen uzak ýolagçylyga ýüz urýar we iň soňy ony ak maýanyň süýdi görnüşinde tapyp, doganlaryny gaýtadan direldýär. Gilgamyş bolsa ony belli bir ot görnüşinde ele salýar, emma ýolda ýylana aldyrýar.

1.2.1. Gilgamyş we Gorkut-Ata dessanlary

Kä alymlaryň pikrine görä «Gilgamyş dessanynyň, ýylyň 12 aýyna uýgunlykda 12 bölümden ybarat bolmagy, 12 bölümden ybarat Gorkut-Ata dessanyny hakyda getirýär.»⁴⁹

Gilgamyş örän kakabaş, pälwan hem-de il-güne ot ýakdyрмаýan şerbaşy görnüşinde çykyş edýär. Adamlary köp işledip, olara agyr salgytlar salýar, hatda URUK şäheriniň daşyny beýik gala bilen gabaýar. Däli Domrul hem edil şeýle adamdyr. Ol hem bir gury çayyň üstünde köpri saldyryp, geçenden 30, geçmedikden bolsa 40 akjany zor edip alýar (Döwhe goja ogly Däli Dorul boýy).

Gorkut-Ata we Gilgamyş dessanlarynyň ikisinde hem taňry (ýa taňrylar) bilen ynsan arasynda belli derejede gapma-garşylyk gidýär. Mysal üçin, Gilgamyş taňrylaryň tarapyndan iberilen Enkidu (sonuň ýaly-da mukaddes buga) bilen söweşýär. Korkut-Ata eposynda bolsa Däli Domrul bilen taňrynyň tarapyndan iberilen Ezraýyl arasynda söweş gidýär.

Gilgamyş we Dirse han ogly Bugaç, ikisi hem öküz bilen söweşýär. Gilgamyş ANUwyň tarapyndan iberilen mukaddes öküz bilen söweşe, Dirse han ogly Bugaç, Baýyndyr hanyň bugasyny öldürip at gazanýar.

⁴⁹ : Seýitkemał Karalyogly, ö. iş, s. 25

Gilgamyşyň ilki duşmany soň hem dosy bolan Enkidu, tokaýlarda haýwanlar bilen ýaşaýar hem-de bir hanymyň maslahaty bilen ol ýerden şähre getirilýär. Oruz gojanyň ogly Beset hem arslanlar bilen ýaşaýar we Gorkut-Atanyň nesihaty bilen oguzlaryň arasyna gelýär. (Beset Depegözi öldürdigi boýy)

Gilgamyş dessanyňa degişli tabellalaryň birinjisinde, Gilgamyş şeýle suratlandyrylýar: “onuň görmedik zady ýokdur, dünýäniň bütin paýhasdyr bilimlerini bilip, soňky nesillere galdyran adamdyr. Tupandan oň onuň gopjagyny habar berdi. Uzak ýoldan gelip ýorgun düşdi emma çökmedi. Başdan geçenleriniň barysyny bir ýadygärlik daşyna ýazdyrdy”. Gilgamyşyň şahsyýatynyň şeýle taraplary Gorkut-Atanyň şahsyýaty hakynda, dessanyň giriş bölümünde ýazylanlara gabat gelýär.

Gilgamyş we Däli Domrul ikisi-de ölümden gaty gorkýarlar we olaryň hersi özüçe ondan gaçmaga synaňýar, sonuň ýaly-da olar bilen taňry (ýa taňrylar) arasynda bu ugurda dialog geçýär. Taňrynyň, olaryň kä sözlerinden gahary gelip, kä sözlerinden bolsa hoşal bolýarlar.

Gilgamyş bilen Enkiduwyň bilelikde ;Humbaba; atly döwüň kellesini kesmekleri we onuň yzysüre bolsa Enkiduwyň ölmegi, bir tarapdan Besediň Depegözi öldürmegi bilen gabat gelse, ýene bir tarapdan bolsa Akpamygyň doganlarynyň bilelikde ;gara döwi; öldürmekleri we yz ýanyndan bolsa galan döwleriň gelip olary öldürmekleri bilen gabat gelýär.

1.2.2. Gilgamyş, Oguzhan we Göroglynyň şahsyýatlary

Azerbeýjan alymy Kamil Weliew özüniň „Iliň ýaddaşy, diliň ýaddaşy“ atly eserinde şeýle ýazýar: «Sumer gahrymany Gilgamyşyň enesi ;Nin-Sun; atly bir ene-taňrydy. Onuň göwresiniň üçden-ikisi taňry, üçden-biri bolsa ynsan etindendi. Oguz hanyň enesi hem ;Aýhan; atly bir ene-taňry hasap edilýärdi.»⁵⁰

Korkut-Ata dessanyndaky ;Depegöz;üň hem enesi bir peridir. Umuman türkmen erteklerinde peri bilen ynsan arasyndaky öýlenme gatnaşygy köp gabat gelýär. Bu Sumer dessanlarynda hem şeýledir.

⁵⁰ : Kamil Weliew „*Elin ýaddaşy, dilin ýaddaşy*” Bky-1988, s. 39

Gilgamyşyň ýigitlik ýaşlaryndaky batyrlygy, kakabaşlygy we kä bir ýönekeý adamlar ýaly beýleki gylyk-häsiýetleri, hatda kä alymlaryň açyklamasyňa görä onuň 120 ýaşamagy, Göroglyň şahsyýatyna gabat gelýär. Gilgamyşyň ýer astyndaky ölümler dünýäsi bilen gyzyklanmagy bolsa, Görogly eposynyň türkmen wariýantyndaky ady, görden, ýeriň aşagyndan çykmagy bilen aralarynda manyly meňzeşlikler bar.

2. Bayram dabaralary we mazmunyndaky meňzeşlikler

Ynsan toplumlarynda baýramlar başda din bilen gatnaşykda ýüze çykydypdyr. Sumerlileriň edebiýatydyr dini ynançlarynda bolşy ýaly olaryň baýramçylyklarynyň pelsepesi we däpleri bilen hem türk halklaryň mifologiyasynda öz beýanyňy tapýan baýramçylyk larynyň arasynda hem örän manyly meňzeşliklerbar. Hem sumerlilerde hemde gadymy türk halkaryň arasynda baýramlaryň iň ähmiýetlisi bahar baýramy bolupdyr. Sebäbi gyşyň gazaply günleri synyp öz ýerini mylaýym hem gözəl bahara bermegi bile bütün durmuşy şatlyk, heýjan we joşgun gurşap alýar. Bu möwsümiň bütün ýaşayşy gönüden-göni tebigata bagly bolan irki ynsanlarda nä derejede umyt hem şadyýanlyk döredendigi öz-özünden düşnükliidir.

Aslynda bahar baýramçylygynyň esasy pelsepesi hem gaýtadan doguş we ýaşayşyň täzeden başlanmagynyň beýanydyr. Bu barada prof. Harun Güngör şeýle ýazýar: «Taryhyň gadymy hem iň medeniýetli halky bolan sumerliler kozmopolitik struktura eýe bolan täze ýyl baýramyny dabara bilen belläp oňa ;A-ki-til; diýip at beripdirler. Bu ýerde ulanylan ;Til; sözi bolsa ýaşamak we gaýtadan dogmak ýaly manylary aňladypdyr. Bu baýram Sumer-Akad sentezi ýagdaýynda-da öz oruny tapýar we Akadlar bolsa oňa Akitu diýip at berýärler.»⁵¹

2.1. Sumerlilerde bahar baýramy (gaýtadan doguş)

«Mezopotamýanyň uly şäherlerinde her gün diýen ýaly taňrylaryň ýoluna janly aýdyp gurbanlyk dabaralary bolupdyr. Et, galla önümleri, suw, şerap w. ş. m. Sadaka berilip dürli atyrlar

⁵¹ Nevruz 1995, Türk Kültüründe Nevruz Uluslararası Sempozyumu Bildirisi, Ankara-1995, s. 31

ulanylýan eken. Bu dabaralar diňe ruhanylar tarapyndan alynyp barylýpdyr. Ýönekeý adamlar gatnaşmaýardylar ýa-da gaty az gatnaşypdyrlar. Emma munuň tersine her aýda ýa-da ýylda bir gezek gaýtalanýan baýram dabaralaryna ähli adamlar uly joşgun bilen gatnaşyp dini däplerini hem ýerine ýetirýän ekenler. Bu baýramçylyklaryň iň ähmiýetlisi bolsa ýaryň başynda gutlanýan bahar baýramy bolupdyr. Şol gün mukaddes kitabda Tammuz diýip ady geçýän Uruk şäheriniň şasy ;Domuzynyň; roluny ýerine ýetirýän häkim bilen bu şäheriň goraýjy taňrasy ;In-Annanyň; roluny ýerine ýetirýän hanym ruhanynyň biri-biri bilen görüşmesi sahnalaşdyrylýar eken. Hakykatda bu günki dabara ýagny Domuzi bilen Urukyň goraýjy hanym taňrasy In-Annanyň biri-biri bilen öýlenmek dabarasy sumerlileriň iki arzuwynyň beýanydyr. Birinjiden ýurtta bereket hem bolelinligiň üpjün bolmagy, ikinjiden bolsa bu şäheriň şasynyň hanym taňrynyň adamsy ornunda ýaşynyň uzak bolmak arzuwydyr.»⁵²

Alymlaryň aýkylamasyna görä, bahar baýramy (nowruz) dünýäde ilkinji gezek sumerlileriň tarapyndan däbe öwürülýär. Soň olaryň üsti bilen beýleki ýurtlara hem halklara geçýär. Alymlaryň şeýle baha bermeginiň sebäbi, bahar baýramynyň däpleriniň, dünýäde ilkinji gezek ýazuwa geçen tekstiniň sumerlilere degişli bolmagydyr. Biz aşakda bu däp hakynda döredilen dessandyr goşgularyň mazmun taýdan biziň edebiýatymyzyň iň gadymy nusgalaryna gabat gelyändigini, hatda ondaky birnäçe Sumer sözleriniň hem biziň dilimizde şu güne çenli saklanyp gelendigini göreris.

Bahar baýramynyň mazmuny we pelsepesi bilen tanyş bolmak üçin bu barada ýazylan bir sumer tekstine üns bereliň. Biz bu teksti, giçki Sumer döwründe (4000 ýyldan gowrak mundan öň) ;Ludingirra; atly bir sumerli şahyr hem mugallymyň ýazuwa geçirmek arkaly galdyryp giden örän manyly ýatlamalarynyň terjimesinden aldyk. Ony türk diline terjime edn bolsa, ömrüniň 40 ýyl çemesini sumerlileriň edebiýatyny, dini ynançlaryny hem-de olaryň ýazuwyny öwrenmäge sarp eden görnükli alym „Muazzez Ilmiýe Çyg“dyr. Sumerli şahyryň bahar baýramy hakyndaky gürrüniň gysgarak mazmuny şeýle:

⁵² S. N. Kramer “Mesopotamien” Hamburg-1971, s. 113

Täze ýyl baýramyna ilkinji gezek gidişim

«Çagalyk ýyllaryma degişli ilkinji ýatlamam, bir bada hopukdyrýan gaty uly märeke bilen çokunma jaýa (ybadathana) tarap ylgap gidişimizdi. Adamlar uly joşgun hem şatlyk içinde ;hanym taňrymyz; bilen taňrymyzyň öýlenjegini biri-birine gutlaýardylar. Munuň nämedigine bir hili düşüniş bilmeýärdim. Ýakynladygymyzça gulagmyza dürli aýdym sazlaryň owazy gelip başlady. Nämeler görjegime uly tolgunma bilen garaşýardym. Garşymdan edil göge degäýjek ýaly beýik ziggurat (basgançakly diň, minara) bilen, ýaňy salynan ýaly ýaldyr-ýuldyr edip parlap duran ;Ekur; mejjidi görüldi. Meýdanda şeýle bir ilat bardy welin, dünýäniň ähli adamlary bu ýerik ýygananan ýalydy...

Men uly tolgunma bilen, ýene nämeler bolarka diýip garaşýardym. Ýanymdaky ulularyň gürrüňine pugta üns berip başladym: “Bu ýyl bahar baýramçylygymyz örän gyzykly hem gözəl geşjege meňzeýär, howanyň nähili oňatlygyna seretsenň! Güneş taňrymyz ;Utu;-da biziň begenjimize goşulýar we ýetişi bildiginden şöhle saçýar. Taňrymyz Dumuzi ýeriň aşagyndan çykyp, söýgüli hanym taňrymyz In-Anna bilen bir öýlensin bakaly! Ekinimize, ahyrymyza we agyllarymyza gör nähili bolçulyk geler! Ähli önümlerimiz köpeler, haýwanlarymyz urbar, towuklarymyz bol-bol ýumurtga guzlar, balyklarymyz bol-bol tohum ýaýradar!” diýýärdiler...

Birneme ulalamsoň, täze ýyl baýramynyň ýatlamasyny ýazmagy ýüregime düwdim-de soraşdyryp öwrenmäge başladym. Okuwda bu däbi jikme jigi bilen öwrendim. Onuň goşgy görnüşinde ýazylan tekstini ençeme gezek ýatdan okadym diýip bilerin. Men bu ýerde şuny-da aýtman geçip bilmerin: biz sumerliler her zady goşgy bilen ýazmaklygy gaty halaýan, ozan ruhly, şahyr gylykly halkdyrys. Meniň idäp-sorap öwrenşime görä, bu baýramyň başlangyjy biz sumerlilere degişli bolup, gürrüňi bolsa şeýledir:

Söýgüli hanym taňrymyz In-Anna ;bilbad; ýyldyzyndan gelipdir ýa-da onuň bilen bir baglanşygy barmyş. Biz, ol ýyldyz gaty yssydyr diýip düşüňäris. Ol ýyldyzyň şeýle yssylygyny biziň atababalarymyzyň nädip bilendiklerine düşünmeýärin. Ol hakykatdan

hem şeýle yssymy? Ony-da bilmegim mümkin däl. Ynanjymyza görä bu ýyldyzyň yssylygy, hanym taňrymyza yssylyk hem jynsy güýç berýänmiş. Şonuň üçin hem oňa ;söýgi taňrysy; diýip at berilipdir. Bize söýgini hem söýmegi öwreden hem oldyr. Şonuň ýaly-da ýigrenjimiz, gaharymyz we söweşjeňligimiz hem ondan ýetenmiş. Her bir söweşde şalarymyzyň önüne düşüp, olara ýeňiş üpjün eden şol hanym taňrymyz, hem örän gözəl, hem-de çenden aşa özüne çekiji eken. Oňa aşyk bolanlar gaty köp bolupdyr. Emma olaryň içinde iň ýüregi otlusy çopan taňrymyz Dumuzi bolupdyr. Gaty ir döwürlerde biziň Dumuzi adynda bir şahymyz bolupdyr. Şalarymyz özlerine ;çopan; diýipdirler. Belki-de olar „mallary çopanlaryň idedişi ýaly biz-de ynsanlary idetýäris“ diýip düşünendirler. Dumuzi halkymyzyň tarapyndan örän söýülen adamdyr. Halkymyz gaty hormatlany üçin oňa ;taňry; gözi bilen seredipdirlermi ýa-da ol dogrudan-da taňrymydy, onçasyny bilmeýärin. Hanym taňra aşyk bolanlaryň biri-de daýhançylyk taňrysy ;Enkimdu;dyr. Bularyň ikisi-de özlerini hanym taňra aldyrjak bolup biri-biri bilen ýaryşa giripdirler. Biri oňa öz önümlerinden süýt hödürlese, beýlekisi arpa suwy (piwe, bier) eltip beripdir. Biri goýun eltip berse beýlekisi egin-eşik hödürleýdi. Hanym taňrynyň göwni has köpüräk Enkimduda bolanmyş, emma Dumuzi haýsydyr bir ýol tapyp, hanym taňrynyň erkek dogany bolan güneş taňrysy UTUwy ara salýar-da gözəl hanym taňrymyzyň ýüregini awlap onuň bilen öýlenýär.

Günlerde bir gün hanym taňrymyz, yer astynyň hanym şasy bolan aýal dogany ;Ereşkigal;y görmek üçin ýeriň aşagyna gitmegi ýüregine düwýär. Belki-de asyl maksady, ýer astynyň şalygyny-da eýelemekdi. Ol, ýeriň astyna gidenleriň yzyna dönüp bilmeýändigini bilse-de, özüniň bir hanym taňry, aýal doganynyň bolsa ol ýeriň şasy bolandygy üçin, yzyna çykyp bilerin diýip umyt edýär. Emma şeýle-de bolsa öz weziri (ministri) bolan hanym taňry ;Ninşubur;a: „bardygeldi men üç gün içinde ýer astyndan çykyp bilmesem, taňrylarymyzyň ýygnagyna git-de meni gutarmaklary üçin olara ýalbar!“ diýýär...

Aradan üç gije üç gündiz geçýär, weziri garaşyp otyr, emma ne giden bar, ne gelen! Ol derrew taňrylaryň ýygnagyna tarap ылgap

barýar, olara ýekän-ýekän ýalbarýar, emma hiç biri oňa üns bermeýär. Hatda ;En-Lil; atamyz, onuň garry kakasy bolmagyna garamazdan: „gitmese bolmaýamydy, ol ýerde näme işi bardy?“ diýýär-de ýardam etmäge ýanaşyp bilmeýär. Ýöne onuň bagtyna biziň bilim taňrymyz ;En-Ki; bardy. Ol, derew ;Kurgarra; we ;Kalaturra; atly iki jyny ýaradyp, ellerine dirilik suwy bilen dirilik imiti berdi-de ýer astyna iberdi. Olar ellerindäki dirilik suwy hanym taňrynyň üstüne serpen badyna ol, direldi-de ýeriň aşagyndan çykjak boldy, emma ol ýerdäkiler: „dur heniz! Bu ýerden beýle aňsat çykylmaz, ýeriňe birini goýmak gerekdir!“ diýýärler. Hanym taňry: „men derrew kimi ýerime goýup biljek? Emma ýeriň ýüzüne baramda birini iberip bilerin“ diýýär.

Hanym taňry ýanyndaky iki sany gorkunç keşpli ýer asty jyny bilen ýeriň ýüzüne çykýar we ýerine birini tapyp ibermek üçin oba-oba aýlanyp başlaýar. Baran her bir obasynda, hanym taňrylarynyň ýogolanyna matam tutup ýas eşigini geýen taňrylary görýär-de olaryň hiç birini gara ýere bermäge dözmeýär. Iň soňy, adamsy Dumjuziniň oturan şäheri ;Kullab;a barýar. Bir görse, adamsy iň owadan eşiklerini geýinip, başyna jygasyny sanjyp, tagtyna buýsanyp otyr, hanymynyň öleni parhyna-da däl! Hanym taňrymyz bu ýagdaýy görüp şeýle bir gahary geldi welim, gazabyndan: „alyň şuny meniň ýerime ýeriň aşagyna äkidiň!“ diýýär. Jynlar onuň ýakasyndan tutup idirdedip äkidýärler. Dumuzi gaýyn agasy, güneş taňrysý Utuwa özüni ýer astyndan gutarmagy üçin ýalbarýar. Ol hem, onuň el-aýagyny ýylana öwürüp, gaçar ýaly edýär. Emma jynlar onuň yzyndan galmaýarlar, nirä gaçsa tapyp getirýärler. Hatda aýal dogany bolan, düýş ýorujy hanym taňry ;Geştin-Anna;nyň öýüne baryp atsa-da tapjakdylar. Şeýle-de bolsa özüni howply çöllere çekmek arkaly, birara gutarýar. Jynlar aýal doganynyň öýüne baryp, Dumuziniň nirededigini aýtdyrmak üçin ony gynaýarlar. Şeýle bir gynapdyrlar, asmany aşak çekip, ýeri ýokary galdyryp, ikisiniň arasynda gysypdyrlar, emma oňa doganynyň nirededigini aýtdyryp bilmändirler.

Şol arada çollere sygynan Dumuzi bir ýerde uwklap galypdyr. Ol yerde, ony elhenç gorka salan bir düýş görüp, hopugyp turýar-da ylgap aýal doganynyň öýüne baryp: „eziz doganym! Men çölde

ýatyrkam bir düýş gördüm, ony maňa ýorup bermegiňi haýyş edýärim. Men onuň nämeleri aňladýanyňy bilip bilmedim“ diýýär hem-de gören düýşini gürrüň bermäge başlap: „gaty güri gargylygyň içinde gabalyp galdym. Bir tarapda maňa baş egip duran ýaly bir gamyş görüňýärdi. Ýene bir tarapda, ýan-ýana boý çekip duran iki gamyşdan birisi kökünden goparylypdyr. Olaryň töwereginde bolsa üstüme ýykyljak ýaly bolup duran gür agaçlyk bardy. Mukaddes ýaýygym ýerinde ýok, takjadan asylgy çanagym ýere gaçypdyr. Bir bürgüt bir guzyny penjesine alyp barýardy“ diýýär.

Hanym taňry agyr gaýgy-hasrat bilen: „Bagty ýatan doganym, gören düýşüň asyl gowy däl, kâşgä maňa aýtmadyk bolsadyň“ diýýär hem-de ony ýormaga başlap: „Töweregňi gurşap alan gamyşlar, saňa hüjüm etjek janalyjylardyr. Seniň üçin başyny egen gamyş, seni doguran eneň seniň üçin boýnuny sallajagyna; goşa ösen gamşyň biriniň kesilmesi, ikimizden birimiziň öljegine; üstüňe ýykyljak ýaly üstüňe abanyp duran agaçlar, töweregňi gabajak jynlara; mukaddes ýaýygyň yerinden alynmagy, bir erbet eliň seniň ýakaňdan tutjagyna; asylgy duran gabyň ýere gaçmagy, seni doguran eneň mähirli gujagyndan aýryljagyna; bürgüdiň guzyny penjesine alyp gitmegi bolsa, uly Galla jynlaryň bir gün seni ele saljagyna ýaratdyr“ diýýär. Dogrudan-da olar, taňrymyz Dumuzini tutup ýeriň aşagyndaky dünýä äkidýärler.

Bu ýagdaýa gaty gynanan hanymlar taňrymyz Geştin-Anna, taňrylar ýygnagyna baryp: „Erkek doganymyň ýerine meni iberiň!“ diýip olara ýalbarýar. Emma hanymlar taňrymyz In-Anna, adamsynyň oňa eden hormatsyzlygynyň we rähimsizliginiň jezasyz galmagyna göwni yrazy bolmany üçin, onuň eden teklibine garşy çykýar. Şonuň üçin Geştin-Anna: „Beýle bolsa ýylyň ýarysyny men ýeriň aşagynda geçireýin, beýleki ýarysyny-da doganym geçirsin“ diýýär. Gaty gaharda bolsa-da adamsynyň бүтін ýyl ýeriň aşagynda ýaşamagyna dözmedik hanymlar taňrymyz, bu teklibi uýgun görüp, ony taňrylar ýygnagyna tassykladýar.

Şol hadysadan soň, taňrymyz Dumuzi gyş aýlaryny ýeriň aşagynda geçirenden soň, ýaz başynda ýeriň ýüzüne çykyp, söýgüli hanymy bilen birleşýär. Biz bu birleşmäniň, ýeriň ýüzüne bolluk hem bereket getirjegine ynanyarys. Şonuň üçin hem, taňrymyzyň yerine

şahymyz, hanym taňrymyzyň yerine bolsa ruhany hanymlaryň baş tutany, ýylda bir gezek bile bolýarlar. Olaryň bile bolan günlerinde sazandalardyr bagşylar söýgi hakda örän tolgundyryjy hem ýangynly aýdymlar aýdýarlar, sazlar çalyrlar...

Biziň bu, täze ýyl baýramymyza-da kesekiler eýe çykýarlar, hamana biziňki däl-de olaryňky ýaly. Hanym taňrymyzyň adyny (In-Annaň ýerine) ;Iştar;, taňrymyzyň adyny bolsa (Dumuziň ýerine) ;Tammuz; edip üýtgetdiler. Özleriniň başga ýurtlardaky soýdaşlaryna-da öwretdiler. Şeýlelikde, biziň ýurdumyzyň çäginde aşyp, her ýana ýaýramaga başlady biziň bu däbimiz. Bilip bolmaz, belki-de şeýle ýagdaý ýene-de ýüzlerçe ýyl dowam eden ýagdaýynda, bu däbiň kimden we nireden gelip çykandygyny hiç kim bilmez. Gör nähili haýyp! nähili aýy! Şeýle dälmi?.

Ludingirranyň ýatlamalary, üçünji tabella.»⁵³

2.2. Dumuzi bilen In-Anna degişli liriki goşgulardan bölekler:

«25-nji sany, toýdan öň aýdylýan söýgi aýdymlary bolup, ony şu aşakdaky ýaly bölmek mümkindir:

Birinji: “Söýgi öz ýoluny tapar”. Bu bölüm ýazyjylarynyň tarapyndan ;tigi; diýip bellenipdir. Ýagny, belli saz gurallarynyň ýanynda aýdylýan aýdym. Bu aýdym (tigi) iki bölümden ybarat. Birinjisi In-Annanyň öz-özi bilen geplemesinden başlaýar:

Öten agşam men hanym soltan, ýalpyldap açylan çagym,
 Öten agşam men asmanyň hanym soltany, ýalpyldap açylan çagym,
 Ýalpyldap açylyp, tans eden çagym,
 Ýagty ýsygyň, gijäni ýeňen salymlarynda, içimden hiňlenen çagym,

Ol, maňa sataşdy, ol maňa sataşdy.
 Goç ýigit ;Kuli-Anna; (Dumuzi) maňa sataşdy
 Goç ýigit, elini meniň elimde goýdy
 ;Uşumgal-Anna; (Dumuzi), meni gollaryna salyp gujaklady.

⁵³ : Muazzez İlmiye Çyg „Sumerli Ludingirra » Istanbul-1996, s. 19-25

Munuň yzysüre, iki söýüşen ynsanyň arasynda, erkini ýitiren ýaly, örän näzik hem inçe duýga ýugrulan aýdyşyklar geçýär. Ilki In-Anna özünden goranyar:

Gel? indi? meni goýber, men öýmize gitmeli
 Kuli-Anna (Dumuzi), meni goýber, men öýmüze gitmeli!
 Men ejemi aldamak üçin näme aýdyp bilerin?
 Men ejem ;Ningal;y aldamak üçin näme aýdyp bilerin?

Emma Dumuzi ony yzyna goýbermän eýsem eýýäm bir gaýtargy taýýarlap goýupdyr:

Men saňa aýdýaryn, men saňa aýdýaryn!
 Gelinleriň iň gözeli In-Anna, men saňa aýdýaryn
 Saňa aýdýan, meniň ezizim! Sen meni özün bilen bazaryň iň açyk
 Meýdanyna äkit!
 Ol ýerde bizi güýmär, bir sazanda oýny bilen.
 Ol özüniň ýakymly aýdymalaryny, biziň üçin aýdar.
 Ol özüniň gyzykly oýunlary bilen, biziň wagtymyzy geçirer.

Ikinji bölümi In-Annanyň öz söýgülisi hem-de gelejekdäki adamsyna, öwgä mynasyp hem şowhuna ýugrulan, üstünlikli monology bilen gutarýar:

Ýaşayan öýi ýakymly barkurýan,
 Sözi şatlyk getirýän, ol
 Meniň adamym, iň arassa hem sylagly agzadyr.
 ;Ama-uşumgal-Anna; Siniň giýewisi!
 Meniň adamym! Seniň ösümlikleriň süýjüdir
 Seniň sähraňdaky otlaryň hem gallaň datlydyr
 Ama-uşumgal-Anna! Seniň ösümlikleriň süýjüdir
 Seniň sähraňdaky otlaryň hem gallaň süýjüdir.

In-Anna ýene-de dowam etdirýär, ylaýta-da Sumer diliniň dogmalary bilen baglylykda...

Eý meniň... goý gol salyşaly
Gel... hezil edip birek-birege bakýşaly
Eý Kuli-Anna, meniň adamym! Ýüreklerde näme bar.

Men eýämiň huzuryna giderin, oňa aydaryn:
Sen, En-Liliň ýanynda oturupsyň,
Meniň atam ;Sin;, seni öz ýüreginde seçipdir,
Sen meniň ýüregimde seçilipsiň, men geldim...
Ol (Sin) ebedilik :tyýarany;, mukaddes jygany, seniň başynda goýdy.»⁵⁴

Giyewi, ýüregimiň söýdigi,
Seniň şowhuň bal dek datly.
Arslan ýüregimiň söýdügi,
Seniň şowhuň bal dek datly.⁵⁵

2.3. Dumuzi bilen In-Anna dessanyň hem-de bahar baýramynyň pelsepesiniň yzlary türkmen edebiýatynda

Bu dessanyň mazmunyny hem oňa degişli liriki goşgular bilen tanyş bolan ildeşlerimiz, olary öz hakydasyndaky türkmen ertekileridir dessanlary hem volklorik goşgularyna meňzedendirler.

⁵⁴ : S. N. Kramer, „*Sumerische Literarische...*“, s. 12-14

⁵⁵ : M. Ilmiýe Çyg, ö. iş, s. 24

Biziň pikrimize gelyän manyly meňzeşlikler şu aşakdakylardan ybaratdyr:

Bu dessanyň hem esasy temasy Gilgamyş dessanynda bolşy ýaly, ölüm we ýaşaýşyň arasyndaky gapma-garşylygyň, adamzadyň ebedi ýaşamaga we ölenleriň gaýtadan direlmegi ýaly hemişelik arzuwynyň beýanydyr. Bu dessanda En-Lil taňrynyň jynlardan iberen dirilik suwuny In-Annanyň jesediniň üstüne serpilen badyna, onuň gaýtadan direlmegi, Akpamygyň Ak maýanyň süýdünü doganlarynyň jesedleriniň üstüne serpen badyna olryň gaýtadan direlmekleri bilen doly gabat gelyär.

In-Annanyň ýeriň aşagyndaky ölümler dünýäsine gidenden soň gaýtadan ýeriň ýüzüne öwrülip ýaşaýşyny dowam etdirmegi, edil Göroglynyň görden çykyp ýaşaýşyna başlamagyny ýaňsydýar. Olaryň ikisi-de adamzadyň ölenden soň direlmek baradaky arzuw hem ynanjynyň beýanydyr. Munuň üstesine-de Sumer dilinde ;kur; söziniň bir manysy „ýeriň aşagyndaky ölümler dünýäsi“dir⁵⁶. Bu Sumer sözüň türkmen dilindäki ;gör; sözi bilen köküniň birdigi bolsa görünip duwr. Sebäbi Sumer ýazuwynda o, ü, ö seslerini-de diňe ;u; bilen görkezilipdir.

In-Annanyň ölümden gutulmak üçin ýerine adam tapmaga mejbur edilşi, şonuň ýaly hem Dumuziniň aýal doganynyň, ýylyň ýarysyny öz doganynyň ýerine ölümler dünýäsinde galmaga yrazy bolmagy, Gorkut-Ata dessanynda, Däli Domrulyň ölümden gutulmak üçin ýerine adam gözlemäge mejbur bolup yakyn adamlaryna ýüz tutmagy hem-de iň soňy bolsa hanymynyň onuň ýerine gitmäge yrazylyk bermegine doly gabat gelyär. Şunuň ýaly-da Sumer dessanlarynda ynsanlaryň taňrylar bilen gürleşip gatnaşyk saklamagy, belli derejede Gorkut-Ata dessanynyň aýr-aýry boýlarynda-da gabat gelyär. Däli Domrul bilen ;Ezraýylyň; arasynda geçýän dialogi muňa mysal görkezmek bolar.

Dumuzi bilen In-Annanyň arasynda geçýän liriki goşgulary bilen türkmen folklorik aýdymlyry hem-de dürli dessanlardaky gyz-oglan arasynda geçýän liriki goşgularyň arasynda-da manyly meňzeşlikler bar. Mysal üçin, Gorkut-Ata dessanyndan alynan şu

⁵⁶ : M. Ilmiýe Çyg „Kur-an, injil we tewratyň Sumerdäki kökeni“ Istanbul-1996, s.23

aşakdaky bendler bilen ýokardaky Sumer liriki
goşgularyny deňeşdirip göreliň

Bäru gelgil, Salur begi, Salur görki
Başym bagty, ewim tagty,
Han babamyň giýewisi,
Kadyn enemiň sewgisi
Atam-enem werdigi
Göz açyban gördügi,
Köňül werip sewdigim
Beg ýigidim Gazan! (Gazan beg ogly Oroz begiň tutsak oldugy boý)

Ne diýer sen, ne söýlär sen?
Göz açuban gördügi,
Köňül werip sewdigim,
Goç ýigidim, şabaz ýigidim,
Datly damak werüb soruşdygym,
Bir ýasdykda baş goýup emişdigim. (Döwhe goja ogly Däli Domrul boýy)

Bulardan başga-da Dumuzi bilen In-Anna dessanynda çopan taňry bilen daýhan taňrynyň arasynda In-Annnnyň ýüregini almak üçin bäsdeşlik gidýär. Munuň özi bu dessanyň gözbaşy, adamzadyň maldarçylykdan ekerançylyga geçen döwrüne degişlidigini aňladýar. Alymlaryň Sumer tekstlerinden netije çykarmagyna görä sumerlileriň döwründe Mezopotamiýanyň yktysadynda ekerançylyk ylaýta-da söwda esasy rol oýnapdyr. Aslynda ýazuwyň ýüze çykmagy hem yktsatda söwdanyň esasy rol oýnamagy bilen göni baglanşyklydyr diýip Almanly alymlar Karl Oberhuber hem F. M. Heischelheimyň belleýärler⁵⁷. Netijede bu dessanyň dörän döwri sumerlileriň Mezopotamiýa gelmezinden has ön bolmalydyr. Eger-de alymlaryň açyklamagyna görä Türkmenistanda has irräk, Änew-Altyndepe medeniýetiniň döwründe ekerançylyga geçilen bolsa we sumerlileriň bolsa Orta-Aziýadan, has anygyragy Türkmenistandan göçüp

⁵⁷ : Karl Oberhuber „Die Kultur des Altesorientes“ Frankfurt am Main-1972, s. 43-44

Mezopotamiýa barandyklary kabul edilse, onda bu dessanyň gözbaşy biziň gadymy topraklarymyz bolan bolmagy gaty ähtimaldyr.

Bu ýerde üstünde durup geçmeli ýene bir örän manyly mesele bolsa Dumuzi sözi bilen biziň dilimizdäki Tomus sözünüň deň manyny aňladýanlygydyr. Ýagny Tamuz görnüşinde samid diline geçen bu sumer sözi hasyl we bereket eçilýän tomus aýlarynyň hem adydyr. K. Oberhuber bu barada şeýle ýazýar: «Tamuz, Iýun-Iýul aýlaryna gabat gelýän aý bolup iň esasy dabara bolan ekiş hem tohum sepme baýramçylygynyň möwsümidir. Şonuň ýaly-da bu aý En-Liliň (ýel piri we taňrysy, B. G.) dünýä inen aýydyr...»⁵⁸

Umuman alanymyzda bahar baýramynyň pelsepesi edil sumerlilerde bolşy ýaly biziň mifologiýamyzda hem acyk görünýär. Mysal üçin Akpamyk ertekisinde hem gaýtadan doguş we ýaşayşyň täzeden başlanmagy edil ýazyň başlanmagyna gabat gelýär. Sebäbi Akpamygyň dirilik suwy bolan Akmaýanyň süýdünü alan mahaly tebigatyň al-ýaşyl öwsüp, goýun-guzydar köşekleriň erkana otlap, mallaryň bol süýt eçilýän bahar möwsümine gabat gelýär. Türkmenlerde iňňän gadymlardan bäre gara gysyň sowlup ala baharyň başlanmagy uly şowhun bilen garşylanypdyr hem-de biribirine ;togsan doldy; diyip şadyýanlyk bilen baýramçylyk ruhunda gutlanyp gelipdir. Şunuň ýaly hem umumy türk uluslarynda oňa ;ýeni gün; ýa-da ;ýengi gün; ýagny täze gün diyip at berilipdir. Nowruz sözi bolsa bu türk sözünüň täjik diline edilen sözme söz terjimesidir. Eger-de bu sözün asly täjikçe bolsa ol Nowruz däl-de ;Ruze now; bolmaly, sebäbi bu diliň grammatikasynda sypat adyň öňüne däl-de yzyna goşulýar.

2.4.Umumy türk mifologiýasynda bahar baýramy

2.4.1. Oguzhan güni

«Oguz güni hakynda Jame-ott-tawaryh atly eserde şeýle maglumatlar bar: Türkleriň aňyrsy Ýafes Ibn-i Nuhdan gaýdyar. Olar gündogara gitdiler. Bu göcün netijesinde Ýafesiň ady Abulje ya hut Abulbeje diýit üýtgedildi. Inanç şäherine ýakyn bolan ;Oratag; we

⁵⁸ Karl Oberhuber „Die Kultur des Altenorient“ Frankfurt/M-1972, s. 319

;Kurtag; ýurtlaryny ýaýlak hem- de Ýursak, Gagian, Garagum, Talas we Karaseýni bolsa gyşlak üçin begenledi. Abulje hanyň Dip Bakuý adynda bir ogly boldy ... Dip Bakoýuň dört ogly bardy. Garahanyň bir ogly boldy, adyna Oguzhan goýdular. Oguzuň dünýä inen günü gül-çiçekler, ağaclar we bütün ýer ýüzi täze bir ýaşayyşa başlady. Bir näçe ýyl şondan soň edil şol möwsümde Oguzhan öz duşmanlaryny ýeňip Talas şäherinden Buhara çenli baryp ýetýän ýurtlary aldy. Şol günüň hatyrasy üçin uly toý dabarasyny geçirip oňa ;Oguz günü; we ýahut ;Ýeni gün; diýip at berdiler.»⁵⁹

2.4.2. Hunlarda bahar baýramy

Sumerlileriňkä meňzeş bahar baýramyň Hunlaryň arasynda-da bolandygy hakynda şeýle maglumatlar bar: «Hytay çeşmelerinde Hun medeniýetinden gürrüň edilende, her ýylyň başynda geçirilýän dini dabaralar hakynda-da durup geçilýär. Bu dabara Hunlaryň 24 taýpasynyň hanlary gatnaşýarlar, şonuň ýaly hem ýylyň 5-nji aýynda-da Lung-Çeng şäherinde ýygnanyp Gök taňry hem-de Ýer-suw ruhlarynyň ýoluna janly aýdyp sadaka bererdiler. Beýik hakan her gün irden çadyryndan çykyp güne, gijeler bolsa aýa çokunardy.»⁶⁰

2.4.3. Aýzit Baýramy

«Bu baýram Altaýlylaryň gözellig taňrysý bolan Aýzite bagyşlanyp ýazyň başynda tokaýlarda dabara bilen geçirilip gutlanar eken. Baýram dăpleri Akşamanlar tarapyndan alnyp barylýdyr. Şamanlara ak we gara sypatyny olaryň geýýän eşikleriniň reňkine görä berilipdir. Baýramcylyk günlerinde öýler arassalanyp, bezelip, iň oňat damaklar bişirilip, iň owadan eşikler geýiler eken. Şaman dokuz gyz bilen dokuz oglany saýlap sag we sol ýanynda duruzarmyş, son olary özi bilen Aýzitin köşgüne alyp gidip şol ýerden hem dabaralar başlanar eken. Aýzit şeýle suratlandyrylýar: Başynda ak başlyk, omzunda ak atgy (ýalyk), aýaklarynda bolsa gara goçly ädik bar. Ol, şeýle eşikleri bilen tokaýlarda ağaclarýň arasynda gezmeleýär ýa-da gaýalara arkasyny berip uka gidýär.»⁶¹

⁵⁹ Nevruz 1995 ... , s. 131

⁶⁰ Muzaffer Sencer „Dinin Türk Toplumuna Etkileri“ Istanbul-1974, s. 53

⁶¹ Kamil Veliyev „Elin Yaddaşı Dilin Yaddaşı“ Baki-1988, s. 59

2.4.4. Göktürklerde bahar baýramy

Türk dünýäsiniň iň belli dessanlaryndan biri hasaplanýan Ergenekon dessanyna görä Göktürkler duşmanlarynyň tarapyndan gaty elhenç ýagdaýda gyrylanlaryndan soň, gaty az sanly galanlary bir ýerik ýygnanyp şeýle karara gelýärler: «Ýurdumyza dolanaly diýsek töweregimizdäki ähli taýpalar bize ýagy, iň gowusy daglaryň arasynda kisäniň ýoly düşmejek bir ýer tapmaly. Olar bu karara ýetenlerinden soň sürülerini daga sürüp gitdiler. Ahyr soňy bir ýerik baryp ýetdiler. Özleriniň gelen ýollaryndan başga ýol ol ýerik barmaýardy, ol ýol hem şeýle bir bekdi welin diňe at bilen düýe zordan geçip bilýärdi. Bu bek daglaryň ortasyndaky giň tekizligiň bolsa çägene göz ýetmeýärdi. Onda akarsuylar, çeşmeler, dürli-dümen otlar, miweli ağaçlar boldy. Ol ýere gözleri düşenden beýik taňra şükür etdiler. Mallarynyň gýşyna etini iýdiler, ýazyna süýdini içdiler, derisini geýdiler, täze ýurtlaryna Ergenekon diýip at goýdylar...

Ergenekonda 400 ýyldan gowrak galanlaryndan soň olaryň ilaty hem-de mallarynyň sany şeýle bir köpeldi welin, olar indi bu ýurda sygmaýardylar. Çäre tapmak üçin gurultaýa ýygnanyp şeýle maslahata geldiler: Ata-babalarymyzdan eşidişimize görä Ergenekonyň daşynda çäksiz meydanlar we gözəl ýurtlar barmyş... Biziň watanymyz hem ir zamanlardan başlap şol ülkelerdemiş. Soň duşmanlarymyz birleşip biziň ýurdumyzy alyp eýeläpdirler. Hudaýa şükür indi biz bu daglara bogulup oturasy ýagdaýda däl. Daglaryň arasyndan bir ýol tapyp çykalyň. Il bolanlar bilen oňuşyp duşman bolanlara garşy bolsa söweşeliň.

Hemmeler bu karary mahullap ýol aradylar emma tapmadylar. Ahyry olardan biri şeýle diýdi: Bu ýerde bir demir magdanly dag bar, onuň demirini eretsek ýol açylardy. Ol ýerik baryp seretdiler we bu pikiri hem mahulladylar. Dagyň töweregini hem üstüni bir gat odun we bir gat kömür bilen doldurdylar, soň 70 deriden körük ýasap yetmiş ýerden durdular we körüklemäge başladylar. Beýik taňrynyň garaşygy bilen otlar tutaşyp gyzandan dagyň demiri eräp başlady we ýükli kerwen geçer ýaly ýol açyldy. Şol aýy, günü, sagady belläp dagdan çykdylar. Şondan bäri Göktürklerde şol günü toý-baýram

etmek däbe öwrülipdir. Bir bölek demiri oda salyp gyzartýarlar. Soň Han ony demir gysaç bilen otdan çykaryp sandalyň üstünde goýup çekiçleýär. Begler hem bu günü türmeden çykyp Ata Watana dünülen günü hökmünde mukaddes hasap edýärler.

Ergenekondan çykanlarynda Göktürkleriň uly hakany Gaýy urugundan bolan Börteçine, ähli illere ilçi iberip özleriniň daglardan çykandyklaryny habar berdiler. Ähli iller muny eşiden badyna olara baş egip uly Türk Kagany Börteçinä sylag-hurmat etdiler. Duşmanlar bolsa munuň tersine söweşe girdiler. Göktürkler üstün çykdylar. Şeýlelik bilen olar 450 ýyldan soň Ata Watanlaryna eýe bolmak bilen, öňkileri ýaly dünýäniň in uly ulusyna öwürldiler...»⁶²

Alymlaryň aýkylamasyna görä Göktürkleriň bek daglardan çykan wagty tebigatyň al-yaşyla bürenen ýaza gabat gelipdir. Azerbeýjan alymy K. Veiyeviň aýkylamasyna görä bolsa ol gün 9-njy Marta gabat gelýär.⁶³

2.4.5. Uygur bahar baýramy: ilk ýaz, Buku Kagan, Köken we Ýeniden doguş

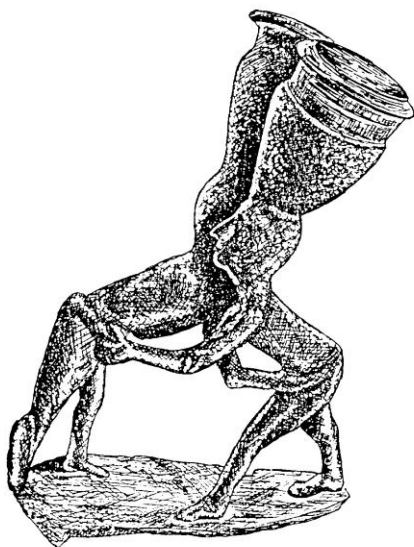
Bu baýram hakynda Aktok-Kaşgarly şeýle ýazýar. «... Uygur taýpalarynyň Ýaradylyş, Ýeniden doguş we Buku Kagan rowaýatlary türk mifologiýasynyň in ähmiýetli bölekleriniň biridir... Çin çeşmelerinde bu rowaýatlara uly orun berilipdir: Ol ýerde bir agaç bar, gündogardan iki akarsuw akýar. Tola we Selingan atly iki derýanyň arasynda ýerleşen gurap galan bir uly agaçada göwreliligiň alamatyna meňzeýän bir çiş görülyär. Gökden dowamly bir yşyk inýär. 9 aý 9 gün soňra agajyň üstündäki çiş ýarylýar we baş sany çaga görünüär. Bu baş çaga Uygur türkleriniň doguşuny, onda-da olaryň nesilleriniň tebigat ýaly gaýtadan direlişini aňladýar...

Takeo, Buku Kagan mifiniň ýüze çykmagyny Orta Asyr Uygur kalenderlerine esaslanmak arkaly 28. Fewral bilen 21. Mart aralygy hasap edýär... Buku Kagan mifiniň iki manysy bardyr: Birinjisi Uygur türkleriniň kökünü, ikinjisi bolsa Gaýtadan Doguş, Bahar Baýramy we ýaşayyşyn tüzelenmesi... Uygur türkleri Budizm, Manizm, Nastury Hyrystiýanlygy we Yslam ýaly aýra-aýry dinleri

⁶² Seyit Kemal Karalioglu „Türk Edebiyatı Tarihi“ Istanbul-1973, s. 63-65

⁶³ Kamil Veliyev, ýokarda ady geçen eser, s. 45

kabul edipdirler. Emma bu ynançlarynyň ählisinde-de olaryň milli ynançlary bolan ;Göktaňry; ynanjyň öwüşginini ap-açyk yzlamak mümkindir. Agajy göwreli eden Gök Taňrynyň ýsygydyr... Bu mifiň ;Bukhan; ady bilen berilýän Mogul wariýantynda, bir Hanym Taňry Bukhan bilen öýlenýär we ondan bir ogly bolýar. Hanym Taňry ony bir agajyň gowagynda saklaýar. Bukuhan çagany şol ýerden alýar.»⁶⁴



V

Sumer göreşi



VI

Türkmen göreşi

⁶⁴ Nevruz 1995 ... , s. 168-71

3. Dini ynançlardaky manyly gabat gelmeler

3.1. Din hakda umumy düşünje

Diniň ýüze çykmagy hem-de türki halklaryň yslandan oňki dini ynançlary hakyndaky umumy teoriýany biz, Muzaffer Senjeriň bu ugurdaky ylmy işinden almagy doru tapdyk: « Türkleriň yslandan oňki ynançlary hakyndaky çeşmeler, beýleki dini teoriýalarynyň temasy bolan totemizm, animizm ve naturizm elementleriniň bir ýere jemlenip Şamanizm ady berilen bu sistemanyň, şol ynançlaryň älisiniň bir ýerede toplanan görnüşidir diýip kabul edilyär. Şu gözgarayyşdan aýra-aýry döwürleriň önümi bolan yokarda agzalan dini sistemalar bilen gysgaça tanyş bolmak yerlikli bolar.

3.1.1. Totemizm: Umumy ynsan taryhyna ilkinji gezek Mak Lennan tarapyndan girizilen Tutemizm, Durkheimyň pikrine görä iň ilkinji hem iň ýönekeý düzgün bolan ilkinji urug (obşina) guruluşuna degişlidir.

Bu uruglary düzen ynsanlar biri-biri bilen belli bir garyndaşlyk ýüpi bilen bagly hasap edilyär. Ýöne bu baglylyk gan birligi bilen däl-de eýsem has özboluşly bir bag bilen, ýagny diňe belli bir ortak ady göterýändikleri bilen üpjün bolýar. Bu at şol bir wagtyň özünde, özlerine aýratyn baglydygyna ynanylyan başga bir maddy barlygyň hem adydyr. Bu gatnaşyklar bir garyndaşlyk gatnaşygy bolup, bütün urugy görkezmäge we beýan etmäge ýaran barlyga bolsa ;Tutem; diýilýär.

Urugyň tutemi şol bir wagtyň özünde onuň her bir agzasynyň-da tutemidir. Her urugyň diňe özüne mahsus bolan belli bir tutemi bardyr. Bir urugyň içindäki iki toparyň aýry-aýry tutemi bolup bilmeyär. Tutem üçin ulanylyan barlyklar köplenç ýagdaýda haýwanlar we ösümlikler, ylaýta-da haýwanlardan ybaratdyr.

Tutem diňe bir at bolman eýsem bir belgi we simwoldyr. Diňe bir belgi ýa simwol hem bolman eýsem belli bir mukaddes barlyk tipidir. Tutem, urug agzalary bilen tutem edip alynan barlygyň arasyndaky bar bolan tüýs (jöwher) birligi manysyny aňladýar. Görlüşi ýaly tutemizm esasan urug toplumuny suratlandyryan bir

simwolyň mukaddesleşmegidir. [biziň pikrimize görä türkmeniň tire-taýpalaryndaky öküz, tana, teke, tilki, turaç ýaly atlar-da şu döwriň ýadygäriklere bolmaly. B. Gerey].

3.1.2. Animism: Dinleriň gelip çykyşy bilen baglylykda esasy ugurlary bilen Animizm ady astynda bir system düzen Taýlordyr. Ondan soň bu teoriýany ösdüren Spenser bolsa oňa esasy üýtgetme girizmeden tekrarlamak bilen bir wagtyň özünde, onuň ulanýan adalgalary we öňe süren teklipleri-de öňküsine galypdyr.

Taýlor we Spenseriň pikirine görä ;ruh; düşüňjesi diniň iň esasy düşüňjesidir. Ilkinji ynsanlar ýönekeýje bir ýalňyş bilen belli bir gönümel düşüňjä barypdyrlar. Düşüňlerinde göwreleri bir ýerde duran bir wagtyň özünde özleriniň başga ýerlerde aýlanyp, başga işler etmeginden olar, hökmäni ýagdaýda özlerinde iki barlyk bolmaly diýip düşüňipdirler. Ýene-de olar, gwreleri düşüň görülen ýerde bolmadyk adamlar bilen görüşip, olar bilen gürleşmeginden, olar hem özlerinde iki barlygy jemleýän bolmaly diýen hyýala barypdyrlar. Şeýlelik bilen “her kimiň özünden başga-da her ýerde erkin aýlanyp gezip bilýän bir ýoldaş bolmaly” diýen netijä gelipdirler. Bu ýoldaş özüne meňzeş bolmagy bilen bir wagtyň özünde, belli aýratynlyklary bilen tapawutlanýardy. Bu ýoldaş ;Jan;dyr. Ol bir ruh (spirit) bolman eýsem adatdan daşary ýagdaýlarda özünden aýrylýan belli bir göwrä baglydyr. Jan diňe köp üýtgemelerden soň ;Ruh; diýen düşüňjä eýe bolupdyr.

Ýene bir tarapdan bolsa, ölümiň diňe bir uzak wagtlap özünden gitmek ýa-da uwklamakdyr diýip düşüňen şol ilkinji ynsanlar, göwräniň ýene-de oýanjakdygyna ynanypdyrlar. Şeýlelik bilen Ruhuň göwreden garaşsyz bolmagy hem-de maddileşen Janlary döredýändigini hakyda getirmäge mejbur bolupdyrlar. Netijede, hiç hili organizme bagly bolmadyk garaşsyz hem erkin ;Ruh; dünýä inipdir.

Indi Jan öz hilini deňişdirýär. Ol indi diňe ynsan göwresiniň diriligini üpjün edýän bir Tin (Spirit) bolman eýsem ;Ruha; ýagny ýagşy we ýaman Ruhlara, ýagşy we ýaman Jynlara we hatda Tñrylara öwrülýär. Emma bu tañrylaşan adamlaryň ölüme sezewar bolýandygy

üçin, ynsanlaryň belli bolan ilkinji mukaddes ynançlary Ruhlara, ata-babalaryň ruhlaryna sejde etmek bolupdyr.

Bu özbaşdak galan ruhlaryň dirileriň arasynda aýlanyp gezip ýörendigine, şonuň ýaly hem olardan her hili ýagşylyk ýa-da ýamanlygyň çykyp biljekdigine ynanan ynsanlar, özlerini olaryň ýetirip biljek ýamanlyklaryndan gorap bilmekleri üçin her hili ýollara ýüz urmak mejburiýetinde galypdyrlar. Şeýlelik bilen ilkinji jynaza we jaýlama dabaralary, janly aýdyp gurbanlyk etmek we ötenleriň gereklerini garşylamak üçin iýmek-içmek hödürlemek döpleri ýüze çykýar. Ilkinji sadaka berilen ýerler bolsa gonamçylyklar bolupdyr.

Ata-baba ruhlarynyň özbaşdak bir barlyk meýdanyny döredýändigine ynanmakdan hereket eden bu düzgün (sistema), tebigat daşynda gezyän bu ruhlaryň ugrukdyryjy hem ýolgörkeziji güýjüne, şonuň ýaly-da mukaddesligiň ata-babalardan gelýändigine ynanyndyrlar. Şu düşünje bilen hem urug agzalary, ata-babalarynyň ruhuny gutly we mukaddes bilip, olryň adyna ýakylan ody hiç-haçan söndürmejek bolupdyrlar [Türkmenlerde-de ýaşulylar yzygiderli ýaşlara “Ataňzyň ojagy öçmesin, öýlenip ogul-gyz urbadyň!” diýerdiler. Eger-de birinden ogul-gyz galman aýrylsa ony iň aý hem hakyky ölüm hasap edip “pylan pahyryň-de ojagy öçdi” diýerdiler. Mundan başga-da, Otak we ojak sözleriniň hem ;ot; sözünden gelip-çykmagy örän manylydyr. B. Gereý].

3.1.3. Naturizm: Animizmiň esasy aýratynlygy we onuň özenini düzyän hyýal, bu diniň hiç hili fiziki barlyga daýanmaýandygyny görkezýär. Emma Maks Müller muňa gapma-garşy bir düşünje bilen başga tüýsli çemeleşýär. Onuň pikrine görä diniň, özüniň bütin täsirini alan bir tejribä daýanmagy gerekdir. Mülleriniň sözi bilen aýdanymyzda: “eger-de din, biziň bilim kanunlarymyza uýgun bir predmet hökmünde öz ornuny eýelejek bolsa, onda ol beýleki ylymlar ýaly, duýgularyň derňewlerinden başlanmalydyr”.

Dogrudan hem Maks Müller we beýleki sanskritçäni öwrenenler, diniň gözbaşyny başga bir ugurdan, töweregi gurşap alan tebigatyň ynsana goýan täsirinden gözlediler.

Taňrylaryň atlary ýaha şu gün hem ulanylyan maddi atlardan ýa-da düýp manysyny maddi barlyklardan tapyp boljak atlara degişli sözlerden düzülýär. Bu sözleriň iki itpi hem uly tebigy hadysalary aňladýar. Mysal üçin Hindistanyň Ene Taňrylaryndan bolan ;Agni; sözünüň köki, hiç hili mifiki garynjasy bolmadan diňe biziň duýgularymyzy täsir astyna alan ;ot ýanmak; hadysasyny aňladýar. Şu we şuna meňzeş tebigy hadysalar we tebigy güýçler, ynsan toplumlarynyň dini duýgularyny öz täsiriniň astyna alan we soňra olaryň tarapyndan taňrylaşdyrylan ilkinji zatlardygyny görkezýär.

Mülleriň pikrine görä, “ilkinji bakyşda tebigatdan az tebigy bolmadyk zat yokdur. Tebigat iň uly geňlik, gorky we howsala döredyän bir mugjuza (adatdan daşary hadysa) dyr. Onuň dowamly, üýtgewsiz we belli düzgün bilen gaýtalanmagy netijesinde, belli ýagdaýlary öňden syzyp boljak, bolmaly we düşnükli hadysa hasap edilipdir. Ilkinji çaglardan başlap, dini düşünje hem-de dili döreden bu çäksiz geňlik, gorkunç we aljyraňňylyk meýdany, bu bilinenden köp bilinmedik, has düşnükli edip aýtsak; geçijilikden köp ebedilik hem soňsuzlyklardyr”. Bu soňsuzluklaryň duýulmagyndan ;Din; döräpdir. Hakykatda din diňe bu tebigy güýçleriň ynsan hakydasynda belli bir ölçüde özleşdirilen ýagdaýyndan döreýär. Indi bu güýçleriň şahsylaşmasy, ýaşayan hem düşünýän barlyklara hem-de ruhy güýçlerdir Taňrylara öwrülmeği gerek. Maks Mülleriň pikrine görä bu wezipäni hem ynsanyň aňyna goýýan täsiri arkaly ;Dil; yerine yetirýär...

Şeýlelik bilen dil, ynsan duýgularyna açyk bolan maddi dünýäniň üstünde, yokdan ýaradylan we fiziki hadysalaryň netijesi hasaplanýan we ruhy barlyklardan düzülen bir düýä ýasapdyr.

Ses dünýäsini ýüze çykaran sözler, dünýä inenlerinden soň çäksiz ýaýylyp-ýaýramak güýjüne eýe bolupdyr. Şeýlelik bilen hem biri-biriniň yzyndan Panteon (köp taňrylyk) we bir taňrylyk hirarşiýasyny ýaradyp bilipdir. Ynsasnlaryň öz ruhy we düşünjesi ikinji derejede bir kämilleşme bolup, onuň ata-baba dini bolsa has ähmiýetli bolan tebigata sygynyp sejde etmegiň bir owuşgünü hem yaňlantysyayr.

Ýokarda aýdylyp geçilen üç teoriýanyň esaslanýan we öz içine alýan zatlary, düzyňan ynanç hem praktikasynyň biri-birine gapma-garşy bolup şonuň ýaly-da her biriniň diniň gözbaşyny aýry-aýry açýklaýan bir sistema bolmagyndan has ähmiýetli mesele, iň bolmanda türkleriň dini ynançlaryna gelenimizde, biri-birini yzarlaýan kämilleşme dini döwürleri beýan edýändigini şüpheşizdir.»⁶⁵

3.2. Şamanizm

«Şamaniz hakykatda Tutemiz, Animizm we Naturizm elementlerini öz içine alýan ynanç hem däplerdir. Gadymy türkleriň uly bir ýeke Taňra ynananlygy dogrusynda kesgitleýji maglumat yok. Hytaý çeşmelerine görä Orta-Asýada döwlet guran ugruglaryň barysynda Asman-Taňry ynanjyna gabat gelýäris. Göktürk ýazgylarynda 6-njy we 7-nji asyrlarda Asman-Taňrysyna bolan ynanjyň ösen nusgasyny görýäris we **Taňry** adynyň başga taňrylary goşmadan ýekelikde ulanylandygyna gabat gelýäris. Şol bir wagtyň özünde Göktürkler hem-de ilkinji Uygur hakanlarynyň döwründe heniz maddi barlyk bolan ASMAN bilen onuň eýesi hasaplanýan RUHY BARLYK biri-birinden aýrylmadyk bolsa gerek.

Kaşgarly Mahmyt TENGRI sözünüň düşündirişinde şeýle ýazýar: “Kapyrlar göge Tengri diýýärler. Şonuň ýaly-da olar beýik bir dag ýa-da uly bir agaç ýaly gözlerine uly görünen her bir zada-da Tengri diýýärler. Bu sözler irki türklerde Taňry sözünüň görüňän Asman hem-de ;uly barlyk; manysynda gelmegi, maddi barlyk bolan Asman bilen uly bir güýjüň (gudratyň) birleşmegini görkezýär. Şu günki şamanist türkler-de Taňry sözünü irki türklerdäki manysynda ýagny Asman sözünüň yerine ulanýarlar. Güneş, Aý, Ýyldyz, Ýyldyrym we Ýel bilen bagly ynançlar hem Asman-Taňry bilen gatnaşykdadyr.

Altaýly şamanistler güneşe ant içýärler. Olaryň düşünjesine görä Güneş ene we Aý atadyr. Şamanistleriň ynanjyna görä aý-gün tutulmagynyň sebäbi, günün hem aýyň ýaman ruhlara garşy söweşe girmekleri we kä ýagdaýlarda olaryň bu ruhlaryň tarapyndan tutulup garaňky dünýälere sürgün edilmegidir. Bütün türk dillerinde bu hadysany ;tutulmak; sözi bilen beýan edilmegi, olaryň köne

⁶⁵ Muzaffer Sancer, Dinin Türk Toplumuna Etkisi, Istanbul-1974, s. 43-48

dinleriniň yzyny görkezýär. Şamanistler aý-gün tutulan wagty, olary ýaman ruhларыň elinden gutarmak üçin uly gykylyk turzup deprek kakýardylar.»⁶⁶. Şeýle dăp hem-de belli munasybet bilen, ertir irden turup üç gezek güne salam bermek dăbi ýaňy ýakynlara çenli türkmenlerde-de saklanyp gelyärdi.

3.3. Sumerlileriň dini ynançlary we onuň biziň ata-babalarymyzyň ynançlary bilen derňewi

Alymlaryň aýkylamasyna görä Ýahudi, Hyrystiýan we Yslam dinlerindäki ynançlaryň, şonuň ýaly-da Ýunan we Rim (Rum) mifleriniň aglaba döpusiniň gözbaşy hem gonezligi Sumerlileriň döreden ajaýyp medeniýeti bolupdyr. Mysal üçin: dünýä we adamlaryň ýaradylyşy, Uçma we Dowzah, ynsanyň uçmadan kowulmagy ýaly düşüňjeler, şonuň ýaly-da Nuhuň tupany ýaly dini dessanlar, ilki sumerlileriň ynanç sistemasynda döräp, soň olaryň mirasçysy bolan kowmlaryň arasynda dörän dinlere girizilip, döwrüň şertlerine uýgunlykda gaýtadan işlenip kämilleşipdir.

Bu bölümde biz ata-babalarymyzyň yslamdan has ozal döreden we şu güne çenli hem azda-köpde saklanyp gelen dini ynançlary bilen sumerlileriň dini ynançlaryny derňemäge çalyşarys. Şonuň ýaly hem birnäçe sumer dini sözleriniň şu günki türkmen dilinde galdyran yzlary bilen tanyş bolarys.

3.3.1. Sumerlileriň bu jahana garaýşy

«Sumerlileriň dini, ýazuwlaryň üsti bilen tanalan iň gadymy dindir. Bu ýazuwlar sumerlileriň ynançlaryny görkezmegiň daşyndan hem bütün adamzadyň, ýaşayşyň dürli taraplary dogrusyndaky ruhy hem pelsepi garaýşlaryny suratlandyrýar. Olar, ýaşayş hem ölümiň iň täze syrlary hakynda şeýle bir kanagatlandyryjy aýklamany öňe sürmek hem-de dürli öwüşginli mifleri miras galdyrmak arkaly soňky ýüze çykan dinlere yzygiderli täsir edýär. Bu taryhy wakalardan hem dürli kanunlardan düzülen formulalar, adamzady yzygiderli ynjalyksazlanyrýan esasi soragladyr meseleleri batyrğay we açaçan orta atýar: biz kim? Biz nireden geldik? Biz nähili bu ýerik ýetdik?...

⁶⁶ ýene şol ýer, s. 57-58

Mezopotamýalyklar bu soraglara göni hem manyly (elbetde bu günki çagdaş we modern ylmy metodlar arasynda orun tutup bilmejek ýagdaýda) jogaplar berýärler.

Olaryň düşüňjesine görä ;Ýer; daşy çäksiz boşluk bilen gurşalan we töweregi asman tüýnügi bilen çäklenen bir ýaýbaňlykdan ybaratdyr. Bularyň barysy bilelikde ;Jahan;y emele getirýär. Oňa sumer dilinde ;An-Ki; ýagny Asman-Ýer, Asman bilen Ýer we asman bilen ýeriň arasyndaky göwrümi doldurýan madda bolsa ;Lil; ýagny Ýel, Howa diýilýär. Ýer bilen asmanyň daş töweregini, dinuwsyz tolkun atyp ýatan uçsuz-bujaksyz suwlar gurşayar. Sumerlileriň düşüňjesine görä iň ozaldan başlap soňsuz zamana çenli ebedi barlyk bolan şol suwlar, bar zadyň gözbaşy hem gönezligidir. Bütün jahan, özüniň asman tüýnügi hem ýer ýaýbaňlygy, ata asman bilen ene ýeri biri-birinden aýyryan atmosferada ýaldyraşýan ýyldyzlar, aý, gün, ýaradylyş hem ýaşayyşyň, şol sanda adamzydyň hem ýaradylyş hem medeniýetiniň ösüş mekany, bularyň barysy şol suwdan döräpdir.»⁶⁷

3.3.2. Köp taňrylyk (Politeizm)

Biziň ata-babalarymyzda-da, sumerlilerde-de köp tanri ynanjy bolupdyr. Sumerliler tebigatyň dört esasy görnüşi bilen baglylykda dört uly taňra we başga-da yüzlerçe, belki-de müňlerçe ikinji derejeli taňrylara we ýarym taňrylara ynanypdyrlar. Bular köplenç ýagadaýda türkmenleriň Eýe, Pir we Döw ýaly atlar bilen suratlandyryan ynsanüsti güýçlerden onçakly tapawuty yok. Sumerolog W. V. Zoden beýle köp sanly taňrylaryň örän geň galdyryjy hem-de düşünlmeginiň gaty kynlygy dogrusynda şeýle ýazýar:

«Sumer tekstleri öwrenilende ilkinji ünsi çekýän mesele, adatdan daşary köp sanly taňrylar hem olaryň atlarydyr. Ilkinji açyklan taňry atlaryň listesinde eýýäm b.e.ö. üçünji müň ýylyň ortalarynda yüzlerçe taňrynyň ady ýüze çykýar. Giçki sumer döwründe bolsa olaryň sany ýene-de artýar. Sumerlileriň özleriniň elbetde ep-esli gabartmak bilen berýän taňry sany 3600dir.

⁶⁷ Kramer, Mesopotamien, s. 98

Wawilonyň dar çygrynda şeýle köp taňra ymykly ynanylandygyny nähili kellä sygdyryp boljakdygyna düşüner ýaly däl...»⁶⁸

«Bu taňrylar sanlarynyň küp hem dürli bolmagyna garamazdan, belli düzgüni ýöredýän panteon fantazyasy arkaly umumy harmony (sazlaşyk) içindedirler. Taňrylar özleriniň şahsy ähmiýeti hem täsiriniň üstesine, belli bir hirarhi (hiyerarşi) düzgünde uýýardylar. In uly taňrylar, jahanyň dört gudratyna häkimlik edýän dört sany taňrydan ybaratdy: Asman taňrasy An (Anu), howa we ýel taňrasy En-Lil, ýeriň (ýerleriň we suwlaryň) taňrasy En-Ki hem-de ýeriň uly Enesi bolan Ninhursag. Bu dördüsi taňrylar dünýäsiniň in yokarsynda oturdydylar. Olar dünýädaki bar güýçleri hem barlyklary planlaşdyrydydylar hem-de ýaratyrdylar...»⁶⁹

Bu dört taňrynyň roly, döwrüň geçmegi bilen jemgiýetçilik, yktsady hem syýasy şertleriň üýtgemegine uýgunlykda çlyşýar: «B.e.ö. dördünji müňýyllykdan başlap An (Anu) birinji orny eýeleýär. Soň Uruk şähariniň synmagy bilen ol öz ornuny ýitirýär we b.e.ö. 2500-nji ýyllardan başlap En-Lil onuň ornuny eýeleýär. Soňlar En-Liliň, Nin-Lil adynda bir ýaş gyz taňra hormatsyzlyk edeni üçin beýleki taňrylaryň tarapyndan ýeriň aşagyna sürgün edilmegi bilen, taňrylaryň ýolbaşçylygyna En-Ki geçýär... En-Kiniň gyzy In-Anna bolsa sumerlilerde gозelligiň simwoly hökmüne çykyş edýär. Ýunanlylaryň Afroditi we Rumlylaryň Wenusi hem In-Annadan nusga alynyp doredilýär.»⁷⁰

Ýokarda ady geçen uly taňrylar ýurdlary siýasy taýdan dolandyrmak hem-de özüniň ýaradan ynsanlaryny dürli howplardan goramak we durmuşuň maddi hem ruhy meselelerinde olara garaşyk etmek maksady bilen köp sanly taňrylary belli wzipeler bilen iberipdirler. «Bütün ýurduň sumerlileriň ynanyan taňrylaryna degişli bolmak ynanjy kesgitli höküm sürýardi. Ähli şäherlerde bu göze görünmeýän taňrylaryň ägirt uly ybadathanalary blupdyr. Bu jaýlar, ilin depesinden syn edip oturar ýaly gaty beýik edip salynýan eken.

⁶⁸ Wolfram von Soden, Einführung in die Altorientalistik der Geschichte, s. 166

⁶⁹ Kramer, ý.a.e., s. 100

⁷⁰ ýene şol ýer, s. 101-105

Taňrylar, hökümet hem-de dini ýolbaşçylyk wezipesini öz üstüne alýan Ruhany-Hanlar görnüşinde sypatlandyrylypdyr...»⁷¹

Bu taňrylaryň roluny Kramer şeýle açýklaýar: «En-Lil „ME“leriň [belli taňrylar ýa-da ýarym Taňrylar topary, B. G.] ýaradyjysy bolmaly... Me'leriň bolmagy Mezopotamýalyklar üçin bu galagoply dünýäde olaryň arkaýynlyga bolan isleginiň üpjün edilmegidir diýen manysy bardy. Olaryň arzuwy, bu jahan we ondaky ähli barlyklar bir gezek ýaradylandan soň geljekde hem özüniň durkuny saklamagyny üpjün etmekden we onuň dargap gimegine ýol bermezlikden ybaratdy...

Ýüzden köp Me bardy. Durmusuň ähli taraplarynyň ýörite Me'leri bardy: Taňrylar, ynsanlar, ýer-ýurt hem şäherler, köşklerdir ybadathanalar, söygüdir kanun, çyn bilen ýalan, uruşdyr baryş, sazdyr sungat, dindir döp-dessurlar, we şonuň ýaly-da her bir el işi hem wezipe... bularyň hersiniň özlari üçin aýratyn Me'leri bardy...»⁷²

Görşümüz ýaly sumerlileriň beýle ynançlary biziň şamançylyk belki-de ondan hem has önlerde ynanan dini ynançlarymyzyň yzlary bolan birnäçe ynançlarymyza doly diýen ýaly gabat gelýär. Ýokarda agzalan Me'ler türkmenleriň ynanyp gelen Eýe, Pir, Öwülýä ýaly keramatly hem goraýjy hasap edilen güýçlere gaty ýakyndyr. Mysal üçin bizde-de edil sumerlilerde bolşy ýaly pylan dagyň, deräň, tokaýyň, derýalaryň olumlarynyň we ş.m. eýesi bar diýilýärdi ýagny ol ýerleriň şol göze ilmeýän (kä halatlarda görünäýmegi-de mümkin bolan) eýeleriň tarapyndan goralýandygyna ynanylýardy. Hut şonuň üçin hem ol ýerlerden ýoly düşen adamlar birneme gorkulyrak belki-de belli dogalary okap geçerdiler. Şonuň ýaly hem bizde Ýelpir, Sygryň piri (Zeňňibaba), saz sungatyň piri (Aşygaýdyň pir), düýäň, goýnuň ... pirleri bar. Belli bir agyr ýagdaýlarda, mysal üçin deňizde gämi batanda ýa-da duşmanyň gabawuna düşülende belli pirlerdir öwülýäleri çagyryp ýolunda sadaka aýdylardy we olaryň ýetişip howpdan gutaryp biljekdigine ynanylardy. Şeýle ynançlaryň yzy biziň ir zamanlardan gelýän folklorik eserlerimizde-de köp gabat gelýär, meselem Göroglyda „Pir bolmasa merdiň işi harapdyr“ ýaly setirler bar.

⁷¹ Emin Bilgiç, Türk Ansiklopedisiniň Sumerler maddasy, 30. cild, s. 122

⁷² Kramer, ý.a.e., s. 102-103

Bu barada türkmenleriň yslamdan öňki dini ynançlyryny öwrenen türk alymy Ýaşar Kalafat şeýle ýazýar: «Türkmenleriň yslamdan öňki dini „Gök Taňry“ bolupdyr. Türkmenler göge Asman diýýärler. Asman Taňry ähli janly we jansyzlaryň häkimidi... Asman Taňry ynanjyndaky ;ot; Zertüşt dinindäki oatdan tapawutlydyr. Bar bolan kä bir meňzeşlikleine garamazdan Asman Taňry ynanjy Zertüşt dininden has gadymydyr. Asman Taňry ynanjynda ýeriň örän hormaty bardyr. Merhumy jaýlanan wagtynda: Ýere jaýlandylar, şu gün bu kişini ýere jaýladyk, bu kişini ýer kabul etdi diýilýär. Şondan soň ol adamyň ýaşayşy ýeriň aşagynda dowam edýär.

Türkmenlerde Taňra Hudaý-da diýilýär. Türkmen halky iki zady mukaddes hasap edýärler, biri Taňry, ýene biri bolsa Hakandyr. Bugra han bir Hakandyr. Han hakandan kiçidir. Hakanda ençeme hanyň ukyby bardyr. Türkmen halk ynanjyna görä dünýä öküziň şahyndadyr...

Türkmenleriň arasyndaky ;Burkut ata; ynanjy meni örän gyzyklandyrdy. Däli Dumrul ýaly tiplendirilip ;Çömçe Gelin;in roluny yerine ýetirmegi hem-de Ata ornunda ýatlanmasy örän manylydyr. Burkut Ata Burkut pyhambar-da diýilýär.

Rowaýata ýa-da däbe görä, gaty gurakçylyk bolan möwsimde Burkut Ata ellerini açyp Taňra ýüzlenýär we: „Taňry bolsaň ýagys iber, ýagys ibermeşen sen Taňry dälşen“ diýýär. Taňry-da öz guly bolan Burkut Ata: „men ýagmyr ýagdyrsam sen Taňry ýolunda näme edersin?“ diýýär. Burkut Ata-da „kyrk gije-gündiz bir aýagymyň üstünde duraryn, bu ybadatym saňa sowgat bolsun ýagmyr ýagdyr“ diýýär. Şondan soň ýagys ýagýar. Şeýlelik bilen Burkut Ata (Burkut diwana) ýagysyň eýesi (piri) hasab edilýär. Yslamdam öňki bu ynanja görä, Burkut Ata öz ekin ýerini sürýän wagty arkaýyn sürer ýaly bulutlary gamçysy bilen kowýar...

Burkut Ata Taňra: „eý uly Taňry Dowzahy ýok et, ähli ynsanlar Uçma gider ýaly“ diýip ýalbarypdyr. Uly Taňry-da Burkut Ata: „ähli Dowzahylary däl-de bir bölegini ýalkaryn“ diýipdir.

Rowaýata ýa-da däbe görä, ýekeje oglany bolan bir kişiniň bu ogluna ölüm höwpy abananda ol ata, Beýik Taňrynyň bu oglany

bagyşlamasy üçin Burkut Atadan ara düşmegini islâp oňa ýalbararmyş.»⁷³

Şeýle ynanjyň Gyrgyzlaryň arasynda-da bolandygy hakynda gyrgyz alymy Akilbek Kylyçyow bahar baýramyna degişli makalasynda şeýle ýazýar: «Öňki gyrgyzlaryň dürli dinlere (Şaman, Manyçylyk, Budda, has soňra Yslam) ynanandyklary hem-de suw we dag pirlirine sejde edip gelendikleri her kime bellidir. Olar göreş pirine ;Umaý Ene; diýýärlerdi hem-de onuň dünýädäki bar zatlaryň başynda bolandygyna ynanýardylar. Ýene-de oduň pirine we onuň, ynsanlaryň ýaşayan ýerlerindäki erbet jynlardyr şeytanlary yok etjekdigine ynanýardylar. Hut şonuň üçin hem olar köne ýyl bilen hoşlaşyp täze ýyly garşylanlarynda gecirýän Bahar baýramynyň dabarasynda biri-birlerini gutlap, alas-alas diýişip oduň üstünden bökyärler, arça agajyny ýakyp ondan çykýan tüssäniň içinden ähli maşgalalary hem goshlary bilen üç gezek geçmek arkaly jynşeytanlary kowýardylar. Gyrgyz halky gaty ir zamanlardan bäri Bahar baýramyny dabara bilen gutlap gelipdirler...»⁷⁴

Ýokarda-da belläp geçişimiz ýaly geçmişde türk halklaryň hemmesinde-de sumerlilerniňkä doly gabat gelýän ynançlar höküm sürüpdür. Olarda-da taňrylaryň we ýarym taňrylaryň atlary Han lakamy bilen ýöräpdür. Bu barada çeşmelerde şeýle maglumatlara gabat gelýäris:

«Türkler mawy asman bilen gara ýeriň arasyndaky taňra ;Garahan; diýýärdiler. Garahan taňry ýurtlary ýeke özi dolandyрмаýar. Ýagty ýurtlary dolandyrmagy Asmanyň 17-nji gatynda oturan ogly ;Baýülken Hana; tabşyrýar. Garaňky ýurtlary dolandyrmagy bolsa, beýleki ogly ;Ärlük Hana; tabşyrýar. Baýülken Han ýagtylygy alkyslaýan, ýagşylyk hem haýyr taňrysydyr. Ýer yüzini dolandyryan taňrylardyr pirlere „Ýersuklar“ diýip at berilýän eken. Türkleriň ynanjyna görä suw, ot, demir we agaç mukaddes hasap edilipdir. Uly toýlarda Baýülkeniň ýoluna ak goýun we Ärlük Hanyň ýoluna bolsa gara goýun gurbanlyk ederler eken. Irki türklerde

⁷³ NEVRUZ, Türk kultüründe Nevruz Uluslararası Bilgi Sempozyumu Bildirisi, Ankara-1995, s. 207-208

⁷⁴ ý.ş.e., s. 149

ýaman ruhlara ;jyn; diýilipdir. Türkler ýer ýüzüniň ýagşy hem ýaman ruhlardan doludygyna ynanypdyrlar...»⁷⁵

Bu dini meňzeşlikleriň dogrusynda sumerolog F. Hommel şeýle ýazypdyr: «...ýokardaky fatklara esaslanmak bilen sumerliler Ural-Altaý dil topary bilen iň ýakyn garyndaşlygy bardyr diýip bileris. Munuň üstesinede-de Din, Mifologiýa we haýwanat dünýäsinde hem örän geň galdyryjy gatnaşyklar yüze çykýar. Bu bolsa arassa dil derňemeleriň zyndan iň üstünlikli netijeleri tassyk edýär. Sumerlilere degişli iň gadymy tekstler, Erbet Taňrylaryň gazabyndan goranmak üçin ruhanylaryň tarapyndan beýan edilýän formulalardan (dogalardan) ybaratdyr. Bu dogalar zyzgiderli Asman we Ýer Taňrylaryň atlary bilen bagly bolup, olar beýleki taňrylardan yokarda durýan taňrylar hökmünde yüze çykýarlar. Wawilonlylaryň iň esasy panteonlarynyň arasynda sumerlileriň üç sany iň uly taňrysy has görnükli orunda durýar. Bular: Anu (Asman Taňrysy), En-Lil (Howa, Ýel taňrysy), En-Ki (Ýer Taňrysy) we şonuň ýaly-da EA ýagny ýer bilen asmanyň arasyny doldurýan howa göwrümüne diňe kömekçi hökmünde girýän Aý duralgasydyr. Edil şunuň ýaly ynançlary biz, şu gün hem Orata-Asýada şaman dinini saklap gelýän türklerde-de görýäris. Bu ýerde-de edil yokarda görşümüz ýaly Asman we Ýer Taňrylary iň esasy rol oýnaýar. Gadymy türk ýazgylayndan hem biz, primitiw (ýönekeý) kosmologiýadaky ýaly mawy asmanda Gök Taňry we gara ýerde bolsa Ýagyz Ýer bilen başlanýandygyny öwrenýäris. Bu ikisiniň aralygynda bolsa Ynsan Dünýäsi durýar. Asman güýç hem bereket eçilýän sahawat simwoly bolup, onuň ady köplenç ýagdaýda ýekelikde ýa-da Ýer bilen gatnaşykda tutulýar.»⁷⁶

Biziň sumerlileriň dini ynançlaryna doly gabat gelýän we örän irki çaglaryň yzy we galyndylarynyň bir bölegi bolan, hatda ertelilerimizde-de ýygy-ýygy gabat gelýän ynançlarymyzdyr. Ýagny ýer ýüzüni ýagşy-ýaman, ak-gara Arwah-jynlardyr Döwlerden doly görmeklik hem-de olar bilen ynsanlaryň ýa-da olaryň öz aralarynda ýüz berýän zyzgiderli söweşlere bolan ynanjymyzyň galyndylarydyr.

⁷⁵ Seyit Kemal Karalyogly, Türk Edebiýaty Taryhy, s. 22

⁷⁶ F. Hommel, ý.a.e., s. 21-22

Şeýle ynanjyň sumerlilerdäki ýagdaýy dogrusynda W. V. Zoden şeýle ýazýar:

«Sumerlilerde iki hili jadyçylyk bardy. Gara jady ynsanlaryň başyna agyr günler hem erbetlikler getirýärdi [Türkmen dilinde „gargyş“ Su manyny aňladýar, B.G.], ak jadyňy bolsa döwleri we ýaman güýçleri ynsanyň daşyndan kowmak hem-de olary agyr günlerden hem betbagtçylykdan gutarmak üçin ulanylýardy [alkyş, dogra şu manyny aňladýar, B.G.]...

Gara jynlaryň alkyş-dogalara aralaşjak bolup edýän dalaşlary hakynda-da giňden gürrüň edilýär. Biz şu ýerden, sumerlileriň nähili uzynly gün zyýan ýetiriji jadylaryň gorkunçlygy hakynda oýlanyp hem-de oňa ynanyp gezýändigine göz ýetirýäris...

Sumerliler ýaman Udug'laryň (döwleriň) ýanynda ýagşy Udug'laryň hem bardygyna ynanypdyrlar. Sumerlileriň başga döwleri „Dimme“ we ýel döwi „Lil“dir. Olaryň köp sanlysy hem ölenleriň ruhy „Gidim“ [gid sözi sumer dilinde daşlaşmak, B. G.] bolup, bularyň barysy bilelikde „Ýedi ýamanlar“ diýen lakam bilen birikýärler. Ýel gyzy ;Kisil-Lilla; hem-de çagalara zyýan ýetiriji dimmäň garşysyna, olardan goranmak üçin ýörite dogalar ýa-da jady sözleri bar...»⁷⁷

Ýokarda suratlandyrylan sumer ynanclarydyr döplerini okanynda eýýäm 1960-njy ýyllara çenli Türkmentsährada türkmeniň Ata taýpasynda saklanyp gelen „Zikir“ däbi (häzirkî küştdepdi oýnunyň köki) göz önünde janlanýar. Gadymky dini döplerimizden yslama uýgunlaşyp galan bu däbiň bir görnüşi şeýledi:

Belli bir däli ýa-da kakgynly, ýagny arwah-jyn kakypdyr diýilýän ruhy taýdan kesellän adamy il arasynda meşhur bolan bir pir ýa işananyň ojagyna ýykardylar. Ýagny hossarlary ony bu keselden gutarmad üçin işana tabşyrdylar. İşan hassa üçin ýörite zikir däbini gurnardy. Onda 7-8 adam yzygiderli ileri-gaýra yranyp hem aýlanyp bokurdaklaryndan gitdikçe güýjöp möwj alýan sesleri bilen zikir çekerd, ýene biri bolsa örän täsirli heňde gazal aýdardy. Bu gazallar köplenç Hoja Ahmat Ýesewi, Meşreb Diwana we başga türkistan pirlerinden bolardy. Ortada porhançylyk edýän işan bolsa gitdikçe çaltlaşýan hereketler ederd. Zikir gyzyp bir çene baranda, işanyň

⁷⁷ W. V. Soden, ý.a.e., s. 189-190

edýän hereketleri-de ýüz-göz keşbi-de adaty ýagdaýdan çykýardy. Başga söz bilen aýdanymyzda däl-porhan bolýardy we oturan märekäni bolsa bir hili haýbat hem gorky basýardy. Işan edil şol pellede dälirän adamyň kä yüzüne şapbat urardy, kä-de elindäki gamçysy bilen onuň arkasyna sykdyrmak bilen ony örän güýçli täsirini astyna alardy, şol bir wagtyň özünde hem ol, birzatlary okap, çüflärdi hem-de: hanha gaçdy! Hanha gara jyn! Ynha alaja jyn! Haý doňuzlar!... ýaly sözleri gaýtalap elindäki gamçy bilen jynlary däliniň töwereginden kowup gapydan çykarýan ýaly hereketler edrdi...

Ýokarad belläp geçişimiz ýaly irki türklerde tärylaryň ady han lakamy bilen tutulypdyr, mysal üçin Garahan Täry. Aslynda belki-de olar dirilikde täry derejesinde sylanan hanlar bolup ölenlerinden soň halk arasynda atlary tärylaşandyr. Şeýle ýagdaýyň sumerlilerde-de bolandygy dogrusynda Kramer şeýle ýazýar:

«Sumerlileriň ähli adyny tutmaga laýyk şalary, Uruk köşgünde Mesgi Aggaşer'iniň ýoluny sowam etdiler. Olardan käbiri öz raýatlarynda şeýle bir oňat täsir galdyryrlar, hatda ölenlerinden soňra hem Tärylar derejesinde we Tärylar hökmünde sylanypdyrlar. Olaryň arasynda ;Dumuzi; adynda birisi, bol hasyl hem bereket eçilýän täry ornunda Mezopotamýanyň tärylar dünýäsinde iň ähmiýetlilerinden hasaplanypdyr. Belki-de onuň kult' i (oňa bolan dini täsib) gadym gündogaryň beýleki uruglarynyň dinlerine-de täsir edendir. Mysal üçin Ýewreýler ony ;Tammuz; diýip tanaýrlar. Ibrany kalendarynyň bir aýy şu güne çenli Dumuzis adyny göterýär, bu bolsa Samileriň Tammus adydyr.»⁷⁸

Biziň düşüňşimize görä, eger-de uly sumer öwreniji Kramer türkmenistan we türkmen dili bilen tanyş bolan bolsady, sözüni şeýle dowam etdirerdi: Şu gün howa şertleri Mezopotamýa bilen kybapdaş hem-de taryhy gatnaşyklary belli bolan güneşli Türkmenistanyň ilaty, hasyly we dürli-dümen iriimişi bol eçilýän möwsümiň adyna Tomus diýýärler, üstesine-de şu günki türkmen dilinde bolşy ýaly sumerliler hem tomsuň iki aýyna (Iýun-Iýula bilelikde) Dumuzi belki-de Tomus diýipdirler (ser. sözl.).

Bu ýerde ýokarda görşümüz ýaly şalaryň tärylaşmagynyň gadymy türklerde-de bolandygynyň yene bir nusgasy bilen tanyş

⁷⁸ Kramer, ý.a.e., s. 42

bolalyň: «Hunlaryň baştutany hem beýik Hakany Mao-Tun (Mete b.e.ö. 209-174) özüne Asmanyň ogly diýen manyda „Tengri-Kut“ lakamyny beripdir...

Hytaý çeşmelerine görä, köp taýpalardan düzülen türk konfederasýasynyň baştutanyna ilkiler Şan-Yü, b.e.ö. 3-nji ýüz ýylda Teňri-Kut, soňlar bolsa Kagan diýip at beripdirler. Türklerde Hakan, güýjüni Asmandan (Taňrydan) alan, adatdan yokary bir gudrat hasaplanylýpdyr. Göktürk ýazgylarynda şeýle sözlere gabat gelyäris: Men Taňra meňzeyän, asmanda dogulan Bilge-Kagan öz tagtymda oturdym. Meniň sözlerime doly we soňuna çenli gulak asyň!»⁷⁹

«Mete Hytaý hakanlaryna iberýän hatlarynda özüni: Gök bilen Ýeriň dogurup Gün bilen Aýyň tagta çykarany, Hunlaryň beýik ;Teňri-Kuty; diýip tanadýar.»⁸⁰

Şalar bilen taňry ýa-da taňrylaryň arasyndaky gatnaşyklaryň, görşümüz ýaly sumerliler bilen türki halklaryň ata-babalarynyň dini ynançlarynda biri-birine doly diýen ýaly gabat gelyan bir wagtyň özünde, olaryň goňsusy bolan gadymy Müsürde düýbünden başgaçadyr. Munuň özi Mezopotamýa bilen Türküstanyň arasyndaky bolan gatnaşyklaryň ýene bir delilidir diýip düşünyäris. Bu barada I. Geis şeýle ýazýar:

«Mezopotamýada şalar, şa-ruhanlyar „EN“ ornunda taňrylaryň ýer yüzündäki in yokary derejeli ilçisi hasaplanýardy. Emma Müsürde welin munuň tersine, şalar taňrylaryň özi (şahsylaşan, maddileşen taňrylar, B.G.) hasaplanýardy.»⁸¹

Bu ýerde yokardaky „EN“ sumer söziniň hem türkmen dilindäki „in“ we türkçede „en“ sypat güýçlendiriji söz (in uly, in güýçli...) bilen yakyn manysynyň bardygyny ýatlatýarys (ser. Sözl.).

3.3.3. Ýaradylyş dessany

Dünyäniň we ynsanyň ýaradylyşy, ynsanyň Uçmadan kowulşy dogrusynda-da sumerliler bilen biziň ata-babalarymyzyň dini ynançlarynyň arasynda manyly meňzeslikler, hatda doly gabat

⁷⁹ M. Sencer, ý.a.e., s. 31-33

⁸⁰ ýene şol., s.54

⁸¹ Imanuel Geis, Epochen und Strukturen, Grundzüge einer Universalgeschichte für die Oberstufe, Frankfurt, am Main-1994, s. 16

gelmeler bardyr. Bu meselä göz ýetirmek üçin birnäçe nusgalara dikgat edýäris. Ilki ;Ýaradylyş dessanyň; sumerlileriň arasyndaky birnäçe wariýanty bilen tanyş bolalyň:

1-nji wariýant: «Süýji suw simwoly bolan Ap-Su bilen şor suw simwoly Tiýamat atly bir inen düýeden asmanlar hem ýer ýüze çykýar, soň bolsa Asman taňrysý ANU, Howa taňrysý EN-LIL we Deňiz taňrysý EA döreyär. EN-KI'niň ýaradan bu üç taňrynyň hem öz nobatynda günü, aýy we ýyldyzlary ýaradandyklary görüýär.»⁸²

2-nji wariýanty: «Eposda açyklanmagyna görä başda diňe suw giňişligi bardy. APSU (süýji suw) bilen TIYAMAT (deňiz, şor suw) bilelikde dünýäni hem taňrylary ýaratdylar. Soňra Apsu taňrylaryň garşysyna çykmagy ýüregine düwdi. Emma her zatdan habarly bolan EN-Ki ony yok etdi. Gazaba münen TIYAMAT taňrylara garşy söweşmegi öz üstüne aldy. Taňrylaryň hiç biriniň onuň garşysynda durup bilerlik güýji yokdy. Iň soňy EN-Ki'niň ogly MARDUK (Mar-ud) TIYAMATa garşy söweşmek üçin özüni teklipt etdi. Munuň üçin ol, taňrylaryň önünde birnäçe şert goýdy... maslahata ýyganan taňrylar onuň tekliplerini oňladylar hem-de oňa kanuny güýç berdiler. Agyr söweşden soň MARDUK TIYAMATy yeňdi we onuň göwresiniň ýarysyndan asmany ýaratdy, soň aýy hem ýyldyzlary ýerleşdirdi. TYAMATyň gepine giden bir taňryň ganyndan bolsa ynsany ýaratdy. Soň taňrylar bu üstünlikleri üçin oňa uly minnetdarlyk bildirdiler hem-de onuň üçin ägirt uly ybadathana saldyryp dabaraly toy-baýram etdiler.»⁸³

3-nji wariýant: Bu dessanyň ýene bir wariýantyny Kramer sumer ýazgylaryndan netije çykaryp şeýle düşündirýär: «Asmany we ýeri ýaradan NAMMU atly bir hanym taňry bolupdyr. Dünýä bir bitöwy dag, bu dagyň etegi ýer we depesi asman eken. Asman Taňrysý AN we Ýer Taňrysý KI bolup, olaryň ikisinden hem Howa Taňrysý EN-Lil döräpdir. Başga bir rowaýata görä, dünýä bir uly ağaç, onuň depesi asman we taňrylaryň duralgasy, aşagy bolsa ýer we ýaradylanlaryň mekany hasaplanypdyr. Sumerlileriň mukaddes şäheri NIPPUR bolsa EN-Lil'ň ýurdy hasaplanypdyr. Bu şäheriň

⁸² Murat Uraz, Türk Mitolojisi, ikinji çap, Istanbul-1994, s. 15-16

⁸³ Kramer, ý.a.e., s. 114-115

ybadathanasynyň sekisine bolsa DUR-AN-Ki (duralga-asman-ýer) ýagny ýer bilen asmanyň arasyndaky duralga diýilipdir.»⁸⁴

4-nji wariyant, ynsanyň ýaradylyşy: «Sumerlileriň soňky döwürlerine degişli ERIDU şäheri bilen bagly mifiniň ynsanyň ýaradylyşy hakyndadygy ap-açyk bellidir. Bu mifniň merkezine EN-Ki'den yakyn duran ýokdur. Ol, akyl hem gaýypdan habar berýän taňry hökmünde alkyşlanýar, şonuň ýaly hem ol, ERIDU we beýleki sumer şäherlerini dolandyryňan ME'lere gözegçilik edipdir.

Ýer Taňrysy diýen manyny aňladýan EN-Ki, ýer astynyň eýesi ornunda-da çykyş edýär. Ol, Wawilonyň taňrysy YAHWE ýaly ýer ýüzüni ynsanlaşdyrmak, ynsanlary ýer ýüzüne ýerleşdirmek dogrusynda alan kararyndan soňuna çenli ýüz öwürmeýär.

Sumerlileriň beren maglumatlaryna görä, EN-Ki agyr uwka gidýär. Taňrylar bolsa onuň tabşyran mukaddes we örän agyr teklipleriniň aşagyndan çykyp bilmän urunup bagyrşýarlar. Ahyr soňy enesi NAMMU ondan ýol görkezmegini islemek üçin ýanyna barýar. EN-Ki bolsa, diňe öz enesi bolman eýsem gök bilen ýeri hem doguran ene taňry NAMMU'a, APSU'wyň üstündäki toýun palçykdan bir diri barlyk ýaratmalydygyny we taňrylaryň hem bu işde oňa ýardam etjekdiklerini aýdýar.

Şeýlelik bilen, sumer mifine görä ynsan Mezopotamýanyň ýumşak palçygyndan taňrylaryň ýasan bir barlygy hökmünde ýaradylyr. Hanym taňry NAMMU ony bir tokga palçykdan ýasaýar, ýenede sekiz hanym taňry-da oňa ýardam edýär. Olaryň iň güýçlisi bolan ene taňry NINMAH, özüni äsgerilmän hasaba alynmady öýdüp, özüne çenden aşa buýsanma keseline uçraýar we özüniň ýaratma ukybyny subut etmek isleýär. Hawa, bu erbet düşünceden dörän gazap ony kör edýär we gahardan ýaňa hiç zady dogry saýgaryp bilmeýär...

Şeýlelike NINMAH palçygyň galyndylaryndan ýedi sany göwresi aýyply, jyns taýdan normal bolmadyk kesel barlyklar ýaratdy. Olar adamzat dünýäsiniň gözelligini bozmalydy.

Bu ýerde uçmadan kowulmagynyň sebäbi ynsanyň öz ýazygy we eden ýalňyşlyklary bolman eýsem bir hanym taňrynyň eden gödekligidir...»⁸⁵

⁸⁴ Bajalane Farruhy, Aferineshe Jahan der Asatire Sumer, Tehran, s. 145

«Bu tekstiň Landsberger tarapyndan edilen terjimesi şeýle:
 Ýokarda asmanyň ady ýok çagy,
 Etekde Ýer ady bolmadyk çagy,
 Her zatdan öň bar bolan APSU (şekilsiz suw)
 (Hem-de şekilsiz) we şekil maýasy bolan TIAMAT,
 Olar bar zady dogurdylar,
 Olaň suwy bir-birine garyldy (...)
 Taňrylardan (heniz) hiç biriniň döremedik cagy,
 Kimsäniň at bilen çagyrylmadyk, ykballaryň
 kesgitlenmedik çagy,
 Şol çagda taňrylar döredildi.
 Ilki LAHMU hem LAHAMU dünýä indi.»⁸⁶

Indi bu dessanyň türk halklaryň arasyndaky wariýantlary bilen tanyş bolalyň. Türkolog alym Wilhelm Radlow'nyň (1837-1918) türk halklaryň arasyndan toplam materýallaryndan, ir eýýälerde ýüze çykan Ýaradylyş dessanynyň mazmuny şeýle:

«Suw, uçsuz-bujaksyz suw... diňe suw ýaradylypdy. Heniz zaman-da ýaradylmandy ýer-de. Heniz suwdan başga zat ýokdy. Giň jahan uçsuz-bujaksyz suw bilen örtülipdi. Ýer-gök ýaradylmazdan öň, bar zadyň diňe suw bolan bu ýokluk içinde, bir Taňry Garahan bardy bir-de suw!...

Taňry Garahan bir uly gaz bolup bu uçsuz-buwjaksyz suwyň ýokarsynda uçýardy. Bütün barlyklaryň başlangyjy, taňrylaryň iň ulusy, adam oglunyň ilkinji atasy bolan Garahan, bu çäksiz boşlukda içi gysyp uçup ýörkä, suwlaryň içinden ;Ak Ene; göründi. Taňry Garahana: ýarat! diýdi. Taňry Garahan ýalňyzlykdan çykmak üçin özi bilen suwlarda ýüzüp boşlukda uçar ýaly, özüne meňzeş ;Kişi;ni ýaratdy. Tanryda ýaratmak islegini oýandyran bir hanymdy, Ak Enedi. Ýaradan bilen ýaradylan, biri ak biri gara bilelikde ucup, bilelikde-de ýüzýärdiler.

Kişi, taňrydan has ýokarlarda uçmak isleýärdi. Taňry bolsa Kisiniň içki dünýäsinde geçýän zatlary bilýärdi we gahary gelyärdi. Kişiden uçmak ukybyny aldy. Kişi suwlarda bogulyp barýarka

⁸⁵ Helmut Uhlig „Die Sumerer, ein Volk am Anfang der Geschichte“ s. 21-22

⁸⁶ ýene ş. E., s. 30-31

ýalbardy: Eý taňrym! Meniň üçin üstünde durar ýaly ýer ýarat!.Taňry Garahan oňa: gal! diýdi. Kişini suwlaryň çuňlugyndan çykaryp bir ýyldyzyň üstünde oturdup bogulmakdan gutardy. Taňry Garahan, uçmak ukybyny elden beren Kişi ýaşap biler ýaly ýer ýüzünü ýaratmagy ýüregine düwdi. Suwlaryň ortasynda ýiti uçly bir gaýa ýaratdy. Kişi bu gaýanyň üstünde oturandan gysylyp başlady. Ol, teriň suwlara seredende gözleri garaňkyraýar, suwlara garap bogulmakdan korkusyndan ini tikenekleýär. Ol ýene-de Taňry Garahana ýalbaryp: Üstünde arkaýyn ýaşar ýaly giňiräk toprak ýarat! diýdi. Taňry şol wagt ýer ýüzünü ýaratmagy ýüregne düwdi we Kişä ýüzlenip: suwyň düýbüne çüm-de toprak çykar! Diýdi. Kişi çümüp suwlaryň düýbünden bir gysym toprak çykardy. Taňry Garahan oňa: Topragy suwa sep! diýdi. Kişi çykaran topragyny suwun ýüzüne sepd. Taňry topraga: ulal! diýdi. Gara ýer, inişsiz-çykyşsyz düp-düz çöller ulaldykça ýene-de ulaldy. Kişi özi üçin gizlin bir dünýä ýasamak niýeti bilen bir bölek topragy agzynda saklaýardy. Taňry Garahan muny görüp oňa: tüýtür diýip büýruk berdi, ýogsa boguljakdy. Kişiniň agzyndan saçylan topraklar, ýer ýüzünü ähli oýlary, batgalyklary, depeleri, daglary, inişleri we çykyşlary bilen ört. Taňry Garahan dünýäni bu bolşuna-da taşlamady. Ösümlikler bilen haýwanlary-da ýaratdy. Etmeli we etmesiz işleri-de öwretdi. Agzynda toprak saklany üçin Kişiden gahary gelipdi. Ony ýagtylyk dünýäsinden kowdy we: Seniň adyň mundan beýläk Ärlik (şeytan) bolsun! Diýdi. Kişini ýeriň aşagyndaky garaňkylyklara sürgün etdi, emma soňra bagyşlady. Ärlik ýeke galsynmy? diýdi. Taňry Garahan dokuz pudakly bir agajyň her pudagyndan dokuz tüýsli ynsan ýaratdy we Ärlige şeýle diýdi: Men ynsana buýruklarymy bildirdim. Nämeri etmeli, nämeleri etmeli däldigini bilýärler. Git-de olary öz töweregiňe çagyrl! Meniň buýruklarymy diňlänler menden, seniň buýruklaryň diňlänler senden bolsun!...

Ärlik ynsanlary nädip özüne çekmesini, ýaman işlere itermesini, Taňry Garahanyň garşysyna küşgürmesini bilýärdi we olary buýruklaryndan dändirýärdi. Taňry Garahanyň muňa gahary geldi we Ärligi ýene-de ýeriň aşagyndaky tümlük dünýäsiniň üçünji gatyna sürgün etdi, özi bolsa asmanyň 17-nji gatyndaky ýagtylyk dünýäsine çekildi. Özüniň ýaradanlaryny başsyz goýmazlyk hem-de

olary dogry yola çekip Ärlikden gutarmak maksady bilen bir perişte iberdi.

Taňry Garahanyň dünýäsini gören Ärlik, köp ýalbaryp-ýakarmak arkaly ýer bilen asmanyň aralygynda taňryň dünýäsine meňzeş bir dünýä döretmegi başardy. Bu dünýäniň erbetliklere öwrülendigini gören Taňry Garahan, Mandy-Şiräni ýer ýüzüne musallat etdi. Mandi-Şire özüniň gorkunç gürrütileri, ýer titiretmeleri hem-de äpet güýçli naýzasy bilen şol dünýäni derbidagyn edip goýberdi. Taňry Garahan Ärligi ýeriň iň aşaky gatyna, yşygyň yşarmaýan, güneşiň çöymäýän, aýyň aýdyňlatmaýan, ýyldyzyň ýaldyraşmaýan ýerine, bar zatdan mahrum edip taşlady...»⁸⁷

Ynsanyň tupandan soň ýaradylyşy hakda gadymy Şaman dinini saklap gelen Altaýlylaryň arasyndaky bir mifde şeýle maglumatlar bar:

«Tupandan soň Ülken; ynsany gaýtadan ýaratmagy ýüregine düwdi. Bir gyzyly piýalanyň içine bir gök güli saldy. Dogany Ärlik bu gülüň bir bölegini ogurlady hem ondan bir ynsan ýaratdy. Ülken bu işden ynjady we oňa şeýle diýdi: Seniň ýaradanlaryň gara gaýyş guşakly we gara bolsunlar. Meniň ýaradanlarym gündogara, seniň ýaradanlaryň günbatara gitsin! diýdi.

Ärligiň ýaradan ynsanlary deriden bir uly deprek ýasadylar we ýer ýüzünde ilkinji gezek ŞAMAN däbini gurdular.»⁸⁸

Ynha, görşümüz ýaly dünýäniň ýaradylyşy hakyndaky ynançlaryň hem Mezopotymýada sumerlileriň arasyndaky wariýanty bilen Türküstanda biziň ata-babalarymyzyň arasynda ýüze çykan wariýantynyň arasynda örän manyly meňzeşlikler bar. Mysal üçin:

A- Olaryň ikisinde-de başda ýalançyda suwdan başga zat ýok, ähli barlyklar suwdan döreyär. B- Taňrylar bilen şeytanlaryň (ýa döwleriň), şonuň ýaly hem ýagşy bilen ýamanyň arasynda yzygiderli söweş gidýär we iň soňunda bolsa taňrylaryň hem-de ýagşylygyň ýeňmegi bilen gutarýar. C- Ynsanyň taňrylaryň Uçmasyndan (Jennetden) kowulmagynyň meňzeş sebäbi bar. Ýagny ynsanlaryň ulumsylyk keseline uçrap taňrylar bilen bäsleşmegidir. D- Taňrylar

⁸⁷ Karalioglu, ý.a.e., s. 47-48

⁸⁸ Kamil Veliyev, Elin Yaddaşi Dilin Yaddaşi, Baku-1988, s. 16

heniz ynsandan gaty arany açmadyk we ynsana meñzeş sypatda suratlandyrylýar we ş.m.

3.3.4. Nuhuň Tupany

Häzirki dinleriň mukaddes kitaplarynda bar bolan bu dessany alyp göreliň. Esasy mazmuny bir bolup dürli wariýanda formalaşan Nuh Tupanynyň gelip çykyşy hakda iki esasy piker bar: Birinjisi düşüňjä görä bu dessanyň gözbaşy, dördünji geologik döwrüň soňlaryndaky dünýäni suw-syl eden agyr hem dinuwsyz ýagyşlaryň netijesinde derýalaryň hem deňizleriň joşup çykmagyndan dörän uly weýrançylyklardan başlanýar. Ýagny bu pajygaly hadysanyň nesilden nesile rowaýat edilmegi netijesinde Nuh tupanynyň dessany ýüze çykyppy.

Ikinji pikire görä bu dessanyň döremegi sumerlileriň döwürüne degişlidir. Bu barada M. Rawendi şeýle ýazýar: «Biziň eýýämimizden 2,300 ýyl ozal Mezopotamýanyň şahyrlarydyr alymlary öz taryhlaryny ýazmagy ýüreklerine düwýärler. Şahyrlar: Ýaradylyş, ilkinji Uçma, şonuň ýaly-da şalaryň biriniň azgynçylygy zerarly (taňrylaryň karary bilen) gorkunç apy-tupan gopub şol Uçmany gark etmegi barada dessanlar döredipdirler. Bu dessany Wawilonlylar hem-de ibranılar dowam etdirip, olaryň üsti bilen hem Hyrystýanlaryň dini ynançlarynyň bir bölegine öwürülipdir...»⁸⁹

Bu düşüňjeleriň ikisiniň-de dogry bolmagy hakykata laýykdyr. Ýagny bu dessan örän ir eýýämlerden başlanyp agyzdan agyza gecip sumerlileriň döwüründe ýazuwa geçen bolmaly. Sebäbi olaryň barysynyň esasy temasy ynsanlaryň belli bir azgynlyk netijesinde taňrylaryň gazabyna uçrandyklaryny aňladýar. Biz şeýla meñzeşlikleri ýokarda Ýaradylyş dessanynda-da görüpdik. Bu barada H. Uhlig şeýle belleýär: «Sumerlileriň çüý ýazgylarynda-da Mukaddes Kitabyň iň irki tekstlerinde-de Nuhuň Tupanyny görýäris. Olaryň ikisinde-de uly bir weýrançylygy we onuň bilkaslaýyn döredilendigi ap-açyk görülýär.»⁹⁰

Sumerologlaryň nygtamagyna görä, Ýewropalylaryň ünsüni Mezopotamýadaky medeniýete çeken meseleleriň biri hem

⁸⁹ Murteza Rawendi, Trihe ejtemaiýe Iran, 1. jild, 1978, s. 168

⁹⁰ H. Uhlig, ý.a.e., s. 17

ýokardaky mesele, yagny olaaryň asyrlar boýy Bibilden öwrenip gelen ynançlarynyň has gadyma degişli summer ýazgylarynda tapylmagy bolupdyr.

Bu dessanyň türki halklaryň ata-babalarynyň arasynda bar bolar wariýanty bilen sumerlileriň arasyndaky wariýantyny derňäp göreliň; Nuh tupanynyň türki halkalaryň arasyndaky bir wariýantynyň mazmuny şeýle:

«Ýakyn geljekde gopjak apy tupany herkimden öň bir gök tüýli teke habar berdi. Gök tüýli teke ýedi gije ýedi gündiz dünýäniň dört burçuny aýlanyp, uly ses bilen jar çekmek arkaly hemmelere duýdurdy. Şondan soň ýedi gün ýer titredi, ýedi gün daglar ot pürkdi, ýedi gün ýagmyr, doly we gar ýagdy, ýedi gün apy-tupan gopdy, ondan soň gorkunç aňzak başlady. Ýedi dogan bardy, apy-tupanyň gpjagy olara habar berilipdi. Olaryň iň ulusynyň ady Ärlük we ýene birisiniň ady bolsa Ülkendi. Olar ýedi dogan bolup bir gämi ýasadylar we her dürli haýwanlardan bir jüwtini gämä mündürdiler. Tupan ýatandan soň bir horazy goýbardylar, sowga çydaman derrew yzyna dolandy. Soň bir gazy suwa goýbardylar, ol yzyna dolanmady. Üçünji gezek gargany goýbardylar, ol hem gaýdyp gelmedi. Bir maslyk tapyp oňa güýmenipdir. Ýedi dogan kenara gelendiklerini bilip gämiden ýere düşdiler.»⁹¹

Bu dessanyň Altaýlylardaky bir wariýanty şeýle: «Ülken ýer yüzünde ýaşayan ;Noma; atly bir adama apy-tupan gopjagyny aýdyp oňa bir gämi ýasamagy maslahat berýär. Nomanyň Balyksa, Sarwul we ;Soozunul; atly üç sany ogly bardy. Bular bir dagyň üstünde gämi ýasadylar hem-de ynsan we her dürli haýwanlaryň hersinden bir jüwt gämä mündürdiler...»⁹²

Dessanyň sumerlilerdäki wariýantynyň mazmuny şeýle: «Tñrylar bir apy-tupan goýberip ynsany ýer yüzünden ýok etmek dogrusynda özara aňlaşýarlar. Ynsany dowzahyň aňyrsyndaky bir toprakdan ýaradan En-Ki ony bu howpdan gutarmak isleýär. En-Ki Sippar şäheriniň takwa şasy Ziu-Sudranyň ýanyna baryp ony tañrylaryň bu kararyndan habardar edýär. Ziu-Sudra (Nuh) bir gämi ýasap mahluklaryň (ýaradylanlaryň) hersinden bir jüwt gämä

⁹¹ Kamil Weliyew, y.a.e., s. 15

⁹² Murat Uraz, ý.a.e., s. 140-141

mündürýär... gorkunç apy-tupan gopýar we gämi alty gün alty gije uly gomlar bilen garpysýar, ýedinji gün güneş taňrysý UTU ýeri-gögi yşyklandyrýar we tupan ýatýar. Ziu-Sudra, UTUwyň öňünde dyza çöküp bir öküz gurbanlyk edýär hem-de bir goýun öldürip sadaka berýär... Ziu-Sudra baryp En-Liliň hem ANUwyň öňünde dyza çökýär. Ol, ynsany we beýleki ýaradylanlary howpdan gutarany üçin ebedi ýaşaja gowuşýar. Bu gäminiň soňky ykbaly ýazuwlaryň bozulandygy zerarly belli däl. Emma tekstiň galan böleklerinde Ziu-Sudra we beýleki janly-jemenderler gutulanlaryndan soň taňrylaryň buýrugy boýunça Dilmun topraklaryna ýerleşýäler. Şeýlelik bilen täze ýaşayyş Dilmunda başlanýar. Bu dessan soň Akkad, wawilon we Asurlaryň miflerine girip kämilleşýär.»⁹³

Bu dessan sumerlilerde Gilgamiş dessany bilen hem utgaşýar. Onuň başga bir wariýantynda Ziu-Sudra bu habary eşidenden soň derrew Gilgamişe habar berýär.

Nuh tupany hakyndaky dessanyň esasy mazmuny, yokarda görşümüz ýaly sumer we türki wariýantlarynda biri-birine doly gabat gelyär. Munuň üstesine-de dessandaky käbir gahrymanlaryň ady-da biri-birine meňzeşdir. Mysal üçin sumer wariýantynda Nuhuň ady „Ziusudra“, türki wariýantynda Nomanyň oglunyň ady „Soosunul“dyr. Nuh sözüniň manysyna gelenimizde bolsa bu söz sumer dilinde NU görnüşinde bolup onuň manylary bolsa: «ynsan, döretmek ve tohum diýmekdir»⁹⁴. Bu söze many taýdan deň we forma taýdan hem örän ýakyn sözler türk dili bilen garyndaş bolan Altay dillerinde hem bar. Mysal üçin: «Gold dilinde Nai, Kore dilinde Nei, Mogul dilinde Nialma, bularyň üçüsi hem ;ynsan; diýmekdir.»⁹⁵

Türkmenlerde-de bir adamy öwmek üçin: „Pyalany Naýbaşydyr“ diýilýär. Megerem aslynda ;naýbaşy; sözi, ynsanlryň başydyr, baş ynsandyr diýmek bolsa gerek.

Biz bu ýerde öz mümkinçiligimiziň çäginde ynsan medeniýetiniň uly bölegi bolan dini ynançlarydyr däpleriň

⁹³ Bajalan Farrohi, y.a.e., s. 150-151

⁹⁴ Friedrich Delitzsch, Sumerische Glossar, Leipzig-1914, s. 206

⁹⁵ N. Poppe, Bemerkungen zu G. J. Ramstad's Einführung in die Altaische Sprachwissenschaft, Helsinki-1990, s. 11

sumerlilerin hem-de biziň in gadymy ata-babalarymyzyň arasynda dörän wariýantlary bilen tanyş bolduk. Olaryň ikisinde-de aýry-aýry ýaşaýyş şertlerini we taryhy döwürleri beýan edýän ynanç sistemalary görýäris. Emma olaryň ikisinde-de iki tip dini ynanç apaçyk orta çykýar. Olaryň birisi ekonomide awçylygyň hem maldarçylygyň höküm süren in gadymy döwre degişli ;Animizm;dir. Bu ynanjyň esasy aýratynlygy ýokarda-da görşümüz ýaly dünýani ýagşy-ýaman ruhlarydan, arwah-jynlardan, döwlerden doly görmek hem-de jadyçylyk däbiniň gaty ýörgünli bolmagydyr.

Dini ynançlaryň ikinji esasy wariýanty bolsa maldarçylykdan ekerançylyga geçilen hem-de ilkinji uly obalardyr şäherçeleriň ýüze çykan döwrüne degişli ;Naturizm;dir. Bu dini ynançda belli bir düzgün-tertip höküm sürýär. Yktsady we jemgiýýetçilik gatnaşyklarda şalardyr şäher we oba häkimleriniň arasyndaky düzgünler taňrylaryň arasyndaky gatnaşyklarda-da görülyär. Bu ynanjyň esasy aýratynlygy bolsa tebigy şertleriň hem-de öküž güýjüniň ekerançylykda esasy rol oýnanlygy üçin Asman, güneş, aý, ýel, ýer, suw ýaly tebigi güýçleriň taňrylara öwrülmeği hem-de öküžün mukaddes hasap edilmegidir.

Ýokarda biz Animizme degişli birinji ynançlaryň edil sumerlilerin arasynda bolşy ýaly biziň ata-babalarymyzyň arasynda-da bolandygynyň üstünde durup geçipduk. Ikinji wariýant bolan Naturizme gelenimizde bolsa, ýokarda görşümüz ýaly, taryhçylardyr arheologlaryň berýän maglumatlaryna esaslanmak bien biz, bu ynanjyň hem başlanan ýeri Türkmenistan we başlanan döwri bolsa Änew medeniýetiniň ýüze çykan döwrüne degişlidir diýsek öte geçdigimiz bolmasa gerek. Aslynda Änew sözünüň hem sumer dilindäki ANU görnüşiniň manysy ;Asman Taňrys; diýmekdir. Arheologlaryň Türkmenistandan hem Mezopotamýadan şu güne çenli toplan çäksiz materýallary-da bu hakykaty doly tassyklaýar. Maysal üçin: ene taňrylaryň heykelleri, öküž heykelleri, iki we dört tigirli arabalar, gap-gaçlaryň yüzündäki suratlaryň motiwi hem aňladýan zatlary, ilkinji ýazuw belgileri w.ş.m. doly hem manyly ýagdaýda biri-birine meňzeşdir.

4. Sanaw sistemasyndaky meňzeşlikler (müçe hasaby)

Birnäçe alymlaryň pikirine görä alty esasyndaky sanaw sistemasy (Sexagesimalsystem) sumerlileriň tarapyndan oýlanyp tapylypdyr. Şonuň ýaly hem bir ýylyň 360 güne, 12 aýa, her aýyň 30 güne, her günün 24 sagada we her sagadyň 60 minuta bölünmegini-de sumerliler oýlap tapypdyrlar.

Alym G. Ifrah bu barada şeýle ýazýar: «Alymlar, Ýunanlylaryň tarapyndan astronomiýada giňden ulanylan alty esasyndaky sanaw sistemasynyň sumerlileriň tarapyndan oýlanyp tapynandygyny Mezopotamiýada geçirilen gazuw işleriniň netijesinde tapylan ýazgylaryň üsti bilen subut edipdirler. Sumer diliniň sanaw sistemasynyň esasy-da altylyk sanaw sistemasy bolupdyr. Bu sistema şu gün hem zaman, tegelek we burçlary ölçemekde ulanylýar. Mysal üçin: bir ýyl $12=6.2$ aý, bir gije-gündiz $24=6.4$ sagat, tegeleklik $360=6.6.10$ gradus ...

On (10) esasyndaky sanaw sistemasyny (Dezimalsystem) adamzat toplumlarynyň aglaba köpüsi ulanypdyrlar. Onuň sebäbi bolsa, ynsan ilki bada öz barmaklarynyň sanynyň esasynda töweregindäki zatlary sanap başlapdyr. Emma onuň tersine, sumerlileriň welin nämäniň esasynda alty esasly sanaw sistemasyny döredendiklerine düşünmeklik gaty kyn... ony kä alymlar bir ýylyň 360 gününüň esasynda döredipdirler diseler, käleri bolsa Wawilonyň her sagadynyň biziň iki sagadymyza deň gelmegini göz önünde tutmak bilen, sumerliler bu sistemany bir gündizi (günüň görünýän zamanyny) ölçmek arkaly düzüpdirler diýen pikiri öňe sürýärler.»⁹⁶

Bu ýerde biz, türkmenleriň bir ýyla 360 gradusly geometric şekile meňzedip “tegelek bir ýyl” diýmeklerine hem ünsi çekmek isleýäris.

«Alym F. Beckeriň açýklamasyna görä, asmandaky ýyldyz toparlaryny belli haýwanlara meňzetmek arkaly döredilen 12 haýwanly kalendary müsürliler we ýunanlylar Mezopotamiýadan

⁹⁶ Ifrah Georg „Universalgeschichte der Zahlen“ Frankfurt/M. 1982, s. 74

alypdyrlar. Meselän manyly tarapy bolsa, irki Hytaýda ýörgünli bolan ýyl hasaplama, sumerlilerde bolşy ýaly aý hasaby esa synda

(kamari) bolup, Mezopotamýanyň goňsusy Müsürde bolsa gün hasaby esasynda (şemsi) bolupdyr.»⁹⁷

Bu meselede-de biz sumerlileriň gündogar bilen manyly gatnaşygyny görýäris. Biziň ata-babalarymyzyň gaty ir zamanlardan bäri ulanyp gelen we özboluşly türkmen kalendary bolan 12 haýwanly MÜÇE hasabynyň hem 6 esasyndaky sanaw sistemasynda bolmagy hem bu gatnaşygyň aýdyň mysalydyr. Munuň has manyly tarapy bolsa müçe sözünüň sumer dili bilen bolan gatnaşygydyr, ýagny MU (MÜ) sözi sumer dilinde “ýyl” manysynda gelýär (ser. Sözlük bölüme). Diýmek, biziň irki ata-babalarymyz hem MÜ (MU) sözünü ýyl manysynda ulanypdyrlar we yzyndaky “-çe” bolsa kiçiligi hem azlygy aňladýan goşulma bolup “az sanly ýyl, 12 ýyl” diýen düşünjäni aňladypdyr.

Munuň üstesine-de gözbaşyny gaty ir zamanlardan alyp gaýdan we soň-soňlar ýazuwa geçen Gorkut Ata dessanymyzyň 12 bölümden düzülmegi, nesilbaşymyz bolan Oguzhanyň agtyklarynyň hem-de Oguz taýpalarynyň sanynyň 24 bolmagy, «arheologlaryň türkmen topraklaryndan tapan we b.e.o. 2-3 müň ýyla degişli bolan ybadathanalaryň her ýanyndaky diňleriň sanynyň 6 bolmagy, sonuň ýaly-da şol döwürlerdäki uly jaýlaryň burçlarynyň sanynyň 12 bolmagy⁹⁸» we ş. m. bu gatnaşyklaryň inkär edip bolmajak subutnamalarydyr.

Bu bölümi sumer we türkmen dillerinde biri-birine gabat gelýä kä bir sanlara ünsi çekmek bilen aýaklaýarys:

Sumerçe

Eş

U

Uşu (eş-u, üç-on)

Türkmençe

üç

on

otuz (ser. Sözlük bölüme)

⁹⁷ Becker Friedrich „Geschichte der Astronomie“ Zürich-1980, s. 14-16

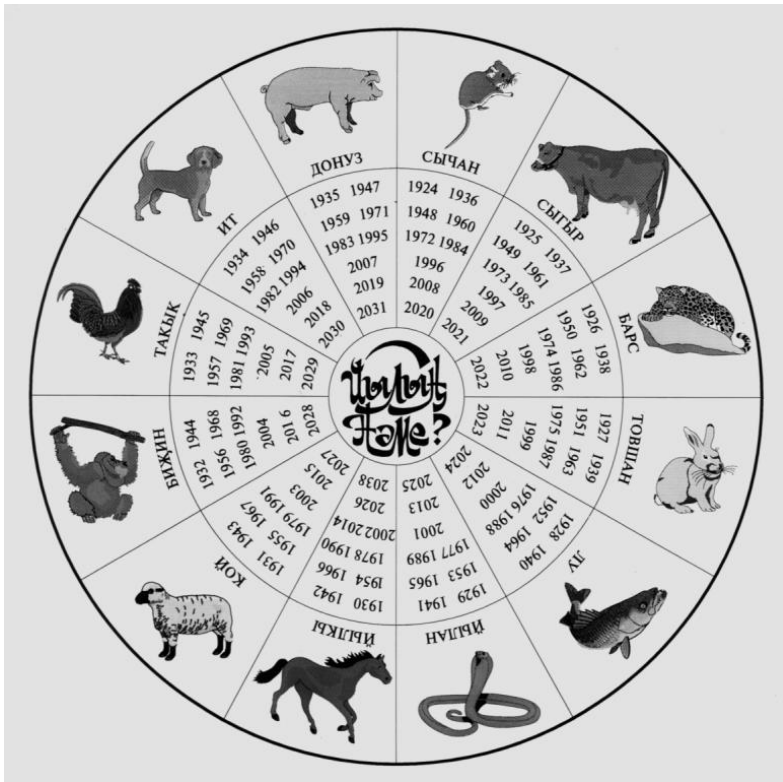
⁹⁸ M. Mämmedow „Türkmen medeniýeti jurnaly 1993/1“ s. 14. Ýene-de V. Sarianidi „Türkmen medeniýeti jurnaly 1994/1“ s. 32

«Ýokarda görülen medeni gatnaşyklaryň üstesine-de sumerolog alym F. Hommeliň pikrine görä arassa dil derňemeler arkaly, sumerliler bilen türk dilli halklaryň arasyndaky gatnaşyklar dogrusynda çykaryp bolýan netijeleriň üstesine mifologiýa, din we haýwanlar dünýäsinde hem geň galdyryjy gatnaşyklar ýüze çykýar. Ol, haýwanlar dünýäsindäki gatnaşyklara mysal hökmünde düýe bilen eşegi görkezýär. Alymyň pikrine görä bir örküçli düýäniň irki mesgeni arap ülkeleri hasap edilse-de iki örküçli düýelere gelende welin, olaryň diňe Orta-Aziýanyň tebigy şertleriniň täsiri hem-de ol ýerde idedilip belli maksada uýgunlykda ýetişdirilipdir.

Asly çöl gulanlaryndan bolan eşek hem şonuň edilip ýetişdirilipdir. Bu haýwanlaryň ikisi hem Orta-Aziýadan Mezopotamýa äkidilen bolmaly...»⁹⁹

Biz ýokarda Emirkaly arheloglaryň at, düýe we öküz ýaly haýwanlaryň ilkinji gezek Günorta Türkmenistanda, Änewde ýetişdireldigi hakyndaky ylmy açyklamalary bilen tanyş bolupdyk.

⁹⁹ Fritz Hommel „Ethnologie und Geographie Des Alten Orients“ München-1925, s. 22-24



V. Sumer tekstlerinde geçýän bir näçe atlaryň yzy türkmen dilinde

1. Dini we edebi tekstlerde:

Dingir: Sumerolog alymlaryň ykrar etmeklerine görä, bu söz şu günki türki dillerdäki taňry (tengri, tanry) sözi bilen birdir. Sumer dilinde-de şu günki türkmen dilinde bolşy ýaly ;burun sesi; bolandygyny göz önünde tutmak bilen kä alymlar ony ;diňir; görnüşinde-de ýazypdyrlar. Bu sözün belgisi bir ýyldyz (*) bolup, ol Sumer dilinde iki hili okalypdyr. Bir okalşy „dingir“ ýene bir okalşy bolsa „AN“ bolup ol, asman, ýokary hem uzak ýaly manylary aňladypdyr¹⁰⁰.

Ýokarda görşümüz ýaly, V. M. Massonyň aýkylamasyna görä ýyldyz (*) belgisi Altýnddepe medeniýetinde-de şeýle manylary aňladypdyr.¹⁰¹

Edil sumerlilerde bolşy ýaly gadymy türki dillerde-de „taňry“ bilen “asman” deň manyda gelipdir, ýagny „dengir“ sözi, hem taňry hem-de asman (gök) diýen mynyda ulanylypdyr¹⁰².

An: Bu sözün manysy ýokarda görşümüz ýaly asman, uzak we ýokary ýaly manylary bardyr. Bu söz türki dillerde-de uzak we ýokary ýaly manylarda bar. Bilşimiz ýaly ähli dini ynançlarda “uçma;nyň (jennetiň) ýokarda, asmanda we ;tamug;ýň (dowzahyň) bolsa ýeriň aşagynda ýerleşendigine ynanylýar. Biziň dilimizdäki ;uçma; söi hem şony aňladýar. Şamanlaryň hem bir näçe pygamlarlary uçup ýa-da uçýan haýwanlara münüp asmana ýa uçmaha (jennete) gidýärler. Hut şonuň üçin hem, biziň umumy türk edebiýatymyzda-da, türkmen edebiýatynda-da ;anda; sözi ýokarda, asmanda, uçmahda we ol dünýäde ýaly manylarda gelýär. Muňa

¹⁰⁰ : Friedrich Delitzsch „Sumerische Glossar“ Leipzig-1914, s. 12-13

¹⁰¹ : V. M. Masson “Das ...“ s. 38

¹⁰² : Muzaffer Sancer „Dinin türk toplumuna etkisi“ Istanbul-1974, s. 57-58

mysal hökmünde milli şahyrymyz Magtymgulynyň şu aşakdaky setirlerine üns bereliň:

Ýa Hyzyr-Ilýas ile şa Süleýman „andadur“

Ýa Selimşa Mekke hany Ibni-sultan andadur

Baýezid Sultan-Oweýs Harykan-Migan andadur

Daýanur Musa Hasasy, mary gördüm andadur.

„An“ sözi uzak manysynda Indo-German dil toparyndan saýylyan täjik dilinde-de bar. Emma aşakdaky delillere görä ol sözün asly Sumer-Türk dillere degişlidigi bellidir:

Sumer dili täjik we beýleki Indo-German dillerinden has gadymy dil bolup, şonuň ýaly hem ol, ýokarda belläp gçişimiz ýaly grammatika taýdan täjik dilini öz içine alýan Flexiv dilleden bolman eýsem, türk dilleri öz içine alýan Agglutinatív dil toparyna degişlidir. Bu ýerde, köp sanly Sumer sözünüň dini we edebi tekstleriň üsti bilen samid hem Hindi-Ýewropa dillerine geçendigini hem göz önünde tutulmalydyr. Munuň üstesine-de aşakdaky iki delil hem bu pikiri nygtaýar

a- Bir näçe dilde ýörgünli bolan ortak sözleriň aslynyň haýsy dile degişlidigini anyklamak üçin, ol sözün haýsy diliň grammatikasyna uýgunlygy göz önünde tutulýar. Mysal üçin „nur“ sözi şu günki türk, pars we arap dillerinde giňden ulanylýar. Emma onuň arap diliniň grammatikasyna uýgunlykda „änwar“ (nurlar, yşyklar), tãwir (yşyklandyrmak), münawwer (yşykly) ýaly köp görnüşleri bar bolany üçin, onuň bir arap sözidigi ykrar edilýär. Eger-de biz „an“ sözünüň Sumer, türk we täjik dilleriniň grammakiasyndaky görnüşlerini derňäp görsek, onuň Sumer we turki dillerdäki tutýan orunlarynyň deňdigine göz ýetirýäris:

| Sumer | köne türk. | türkmen | täjik |
|-------------|-------------|------------|-------------|
| An-a | ana | oňa | be anja |
| An-da(Anna) | anda | onda(onna) | där anja |
| An-ta | anta, andan | ondan | äz anja 103 |

¹⁰³ : F. Delitzsch „ö. iş“, s. 12-13 ýene F. D. „Kleine Sumerische Sprachlehre..“ Leipzig-1914, s. 36-37

Görşümüz ýaly AN sözi ýöneliş, wagt-orun hem çykyş düşümlerde, Sumer we türk dillerinde edil deň ýagdaýda degişli goşulmalary kabul edýän bir wagtyň özünde, täjik dilinde predloglar hem-de beýleki Hindi-Ýewropa dillerinde gabat gelmeýän we türk diliniň grammatikasynyň täsiri astynda kabul edenligi gaty ähtimal bolan „ja“ goşulmasyny alýar.

b- Ortak sözleriň aslynda haýsy dile degişlidigini kesgitleýän ýene bir ölçeg bolsa, belli bir sözden gelip çykan aýr-aýry sözleriň haýsy dilde köp hem giňden ulanylýandygydyr. Biz gürrüňimiziň dowamynda Anu (Änew), Anna ýaly AN sözünden gelip çykan sözleriň diňe türkmen we Sumer dillerine mahsusdygyny hem-de giňden ulanylýandygyny göreris.

Anu: Sumerlileriň iň uly taňrysý bolan ;asman taňrysý; şonuň ýaly hem Uruk şäherinde ýerleşýän, sumerlileriň iň uly metjidiniň ady. Bu sözün „Änew“ bilen bir sözdigine şuhelenmek mümkin däl, sebäbi Ýewropalylar biziň Änew sözümüzizi hem Anu ýa Anau görnüşinde ýazýarlar. Mundan başga-da Sumer dilinde bu söze ýakyn bolan ENU ýagny asman, ENNU ýagny goraýjy, Indeýji (inneyji) ýaly sözleriň hem barlygyny göz önünde tutulmalydyr¹⁰⁴. Bu bolsa sumerlileriň edil şu töwereklerden göçüp gidendigini ýaňsytyan ýene bir hakykatdyr.

In-Anna: Sumerlileriň ;gözellik taňrysý; bolup, kä uly taňry ANUwyň gyzy käte bolsa onuň hanymynyň ornunda çykyş edýär. Bu goşma sözün başyndaky ;In; sözi ikinji bölümi ;Anna; sözüne goşulma ornunda gelyär. Bu ýerde örän manyly hem üstünde durulmaly mesele, ;Anna; sözi Sumer dilinde-de edil şu günki türkmen dilinde bolşy ýaly, belli goşulmalary kabul etmek bilen, aýal hem erkek atlary hökmünde giňden ulanylypdyr. Mysal üçin ýokardaky tekstden:;Kuli-Anna; we „Uşumgal-Anna“ (Dumuziniň lakamlary), Geştin-Anna (Dumuziniň aýal dogany), şonuň ýaly-da „Anna-tu“ (uly taňrynyň hanymy)¹⁰⁵. Türkmen dilinde Annakuly (Annaguly), Annagözel, Annaberdi, Annaoraz ...

¹⁰⁴ : F. Delitzsch „Sumerische Glossar“ s. 34-35

¹⁰⁵ : Murat Uraz, s. 54

„Kuli-Anna“ sözüni alyp görenimizde bolsa, Sumer dilinde taňrynyň ýakyny, taňrynyň dosy ýa guly ýaly manylary aňlamak bolýar. Sebäbi „Anna“ sözi taňrynyň ady we KULI sözi bolsa „dost“ diýen manyny aňladýar.^{106, 107}

Netijede Kuli-Ann goşma sözüniň manysyna taňrynyň ýakyny, taňrynyň dosy belki-de taňrynyň guly diýip düşüňäris. Türkmen diliniň grammatikasyna uýgunlykda ondaky aýyrgyýy adyň soňuna geçirenimizde bolsa ol „Anna-Kuli“ bolýar.

„Anna“ sözünden türkmen dilinde-de taňry diýen manyny aňlamak mümkin, sebäbi biz ähli dinlerde taňrynyň günü, dynç günü hem sogaply, hormatly hasaplanýan (taňry alty günde dünýäni ýaratmak işini gutaryp, ýedinji günü dynç gün hasaplaýar) juma gününe „anna günü“ ýagny taňrynyň günü diýýäris. Galyberse-de Anna ýa Annap sözi gadymy turan dilinde Parfia döwründe-de ;taňry; manysynda ulanylypdyr¹⁰⁸, hatda Parfia şalarynyň atlarynyň düzüminde hem bar (Am-inapes). Netijede Annakuly (Annaguly), Annaberdi ýaly atlary biziň ata-babalarymyzyň tarapynda Taňryguly, Taňryberdi, Hudaýguly, Hudaýberdi ýaly atlara sinonim hökmünde paralel ulanylypdyr diýip bileris.

Lu-dingir-ra: Ýokardaky ýatlamanyň awtory bolan Sumer ýazyjy hem şahyrynyň ady bolup onuň manysy „taňrynyň adamsy“ dimekdir¹⁰⁹. Bu goşma söz, iki sany sada söz ýagny „lu“ we „dingir“ hem-de „ra“ goşulmasyndan ýüze çykyldy. „lu“ sözi Sumer dilinäki özbaşdak manysy „adam“ bolup, sypat ýasaýjy goşulmasy hökmünde gelende bolsa, edil şu günki türki dillerdäki „lu“ ýa „li“ ýaly bir ýurda ýa bir halka degişli adam diýen manyny aňladýar. Mysal üçin Eýran türklerinde Ýazerlu ýa Ýazyrlu (Ýazyrlı), Gengerlu (Kengerli), Baharlu (Baharly), Tekelu (Tekeli) ýaly atlar köp gabat gelyär. „Dingir“ sözi bolsa türki dillerdäki „tengri“ , „taňry“ bilen bir sözdigi alymlaryň tarapyndan ykrar edilýär. Bu goşma sözüň

¹⁰⁶ : A. Deimel „ *Sumerische Grammatik mit...* “ s. 83 we sözlük bölümi

¹⁰⁷ : M. I. Çyg „*Ibrahim Peygamber*” Istanbul-1997, s. 90

¹⁰⁸ : J. Rawlinson „The Sixth Great Oriental Monarchy“ London-1873,s. 23

¹⁰⁹ : M. I. Çyg „Sumerli Ludingirra“ s. 10

soňundan gelyän „-ra“ goşulmasy, hem Sumer dilinde¹¹⁰, hem-de gadymy türkçede¹¹¹, aýry-aýry düşümleriň goşulmasy hökmünde ulanylypdyr. Sumer diliniň grammatikasynda köplenç ýagdaýda aýyrgyjyň atdan öň gelyändigigi üçin bu Sumer sözünde „lu“ öňden gelipdir. Eger-de biz ony şu günki türki dilleriň grammatikasyna uýgunlaşdyryp (-ra goşulmasyny aýrmak bilen) ýazsak „Dingir-lu“ ýagny „taňryly“ ýa-da şu günki türkmen dilindäki „Taňrygul“ bolup çykýar.

Dumuzi: Bu Sumer sözi ýokarda-da belläp geçişimiz ýaly ähli çeşmelerde hasyl we bereket taňrysý hem-de Iýun-Iýul aýlarynyň bilelikdäki adydyr. Bu söz türkmen dilindäki ;tomus; sözi bilen gabat gelyär. Sebäbi, hem tomus aýlarynyň ady hem-de tomus paslynda hasyllar ýetişip bereketiň köpelyän möwsimi bolansoň sumerlilerde hasyl hem bereket taňrysýnyň adyna öwrilen bolmgy gaty ähtimaldyr. Bu söz ýokarda sumerli şahyryň ýatlamalarynda-da görşümüz ýaly ;tammuz; görnüşinde dini hem beýleki tekstler arkaly samid dillerine, olaryň üsti bilen bolsa Ýewropa dillerine geçipdir. Biziň pikrimizçe bu ;Anna; sözünde-de şeýle bolan bolmaly, sebäbi bu söz mesihi (kiristian) halklarda-da, olaryň häzirki dillerinde belli manyny aňlatmaýandygyna garamazdan, adam ady hökmünde ulanylýar.

En-Lil: Bu sözüň manysy Sumer dilinde ýeliň taňrysý diýmekdir¹¹²(we başga çeşmeler). Bu goşma sözüň birinji sada sözi „lil“ türkmen dilinde „ýel“, gadymy türki dilde „tial“¹¹³ „ýil“¹¹⁴ bolup, ikinji sada sözi „En“ bolsa türkmen dilinde „eýe“ (kä türki dilde bolsa „E“¹¹⁵) diýmekdir. Aýyrgyjy adyň yzyna geçirenimizde bolsa ol „Lil-En“ ýagny „Ýeliň eýesi“ bolup çykýar. Bu sözleriň hem form, hem-de many taýdan çalymdaşlygy üns berilmeli meseledir.

¹¹⁰ : Friedrich Delitzsch „*Kleine Sumerische Sprachlehre...*“ Leipzig-1914, s.40

¹¹¹ : K. Grönbech „*Türkçenin yapyşy*“ Ankara-1995, s. 35

¹¹² : Helmut Uhlig „*Die Sumerer, ein Volk am Anfang der Geschichte*“ B. Gladbach-1989, s. 18

¹¹³ : K. Grönbech, ö. iş s. 42

¹¹⁴ : A. von Gabon „*Eski türkçenin grameri*“ Ankara-1995, s. 35

¹¹⁵ K. Grönbech, ýene şol. S. 83, ...sug E-zi: suw eýesi, suw ruhy

Eýe sözi hem Sumer hem-de türkmen dilinde taňry manysynda hem ulanylypdyr (Eýesin tanan derwişler, sāher göz ýaşda bellidir. Magtymguly).

Alym „Helmut Uhlig“iň açýklamasyna görä, Sumer diliniň syrnyň çözmekde örän uly ähmiýeti bolan ilkinji okalan sözlemleriň biri „En-Lil-ti“dir. Onuň manysy bolsa „En-lil diri(dir)“, azat terjime edilende bolsa „En-Lil taňry dirilik eçilýär“ diýmekdir¹¹⁶. Bu sözlemdäki „ti“ sözi Sumer dilinde „diri“, kä türki halklarda „tirig“ diýmekdir. „Ti“ sözi gadymy türki dillerde-de „hemişelik“, „sag“ diýmekdir¹¹⁷.

E-Kur: En-Lil taňrynyň çokunma jaýy (mejidi)¹¹⁸. Bu goşma sözüň birinjisi „E“ (ab, eb görnüşlerinde-de bar, ser. sözlük bölüme) Sumer dilinde „öý“ dimekdir. Bu Sumer sözünüň „ab“ görnüşü gadymy türkçede-de „ab“, „aw“ we „eb“ görnüşlerinde bardyr¹¹⁹. Iknji „kur“ sözünüň Sumer dilinde iki manysy bar (iki hili aýdylşynyň bolan bolmagy-da gaty ähtimaldyr). Onuň bir manysy, ýokarda görşümüz ýaly türkmen dilindäki „gör“ sözüne gabat gelýär. Ikinji manysy bolsa öňki manysynyň tersine „beýiklik“, „dag“, „depe“ dimekdir (ser.sözlü bölüme). „kur“ sözi gadymy Turan dilinde-de edil ýokardaky ýaly, „galdyrmak“, „beýiklik“ we „beýgeltmek“ ýaly manylarda ulanylypdyr we „depe“ diýen manydaky „kurgan“ sözi hem şondan gelip çykypdyr¹²⁰. Häziki türkmen dilindäki „gorgan“ sözi-de şol sözdir. Türkmensähranyň garşysyndaky beýik dagyň örküjine, şol dagyň eteginde ýaşaýan gadymy ýazyr türkmenleri (Ýazyrlular) „Ýylangorgan“ diýýärler, parslar bolsa ony „Gal-e maran“ (ýylanlar galasy) diýip terjime edipdirler.

Netijede „E-Kur“ sözi Sumer dilinde „Beýik öý“ we „Beýik mejid“ diýen manyny aňladýar. Sebäbi ähli Sumer çokunma jaýlarynyň adynyň öňünde „E“ sözi gelýär.

¹¹⁶ : H. Uhlig, ö. iş, s. 84

¹¹⁷ : A. von Gabon, ö. iş, s. 35 we K. Grönbech, ö. iş, s. 20

¹¹⁸ : M. I. Çyg, „sumerli...“ s. 16

¹¹⁹ : Wilm. Thomsen „Orhon we Ýeniseý ýazytlarynyň çözümi“ Ankara-1993, s. 193 we A. von Gbon, ö. iş, s. 258

¹²⁰ : A. Vambery „Das Turkenvolks“ Osnabrück-1970, s. 25

Barak: Sumerlilerdeýyndam manysynda hem-de Uçmah (jennet) haýwany bolan itiň ady. Prof. K. weliýewiň açyklamasyňa görä: «Şamanlar-da Barak atly ite münüp asmana çykar ekenler. Gyrgyzlar-da töýs ite ;barak; diýipdirler. Oguz dessanynda ;It-barak; atly bir urugdan gürrüň geçýär. Olaryň-da totemi, guşdan dörän bir köpek bolupdyr.»¹²¹

Biziň pikrimize görä bu sözüň köki „bar“ bolup, işlikden sypat ýsaýjy „-ak“ goşulmasyny kabul edip, barak, baragan, ýyndam ýaly manylary aňladan bolmaly. Sebäbi „bar“ sözi Sumer dilinde-de barmak, gitmek manyda gelýär.(ser. sözlü bölüme)

Tigi: Tigi sözi ýokarda görşümüz ýaly „aýdym“ diýen manyňy aňladýar. „Ti“ sözi hem Sumer dilinde („di“ görnüşinde)¹²² hem-de Orhun-Ýeniseý ýazgylarynda¹²³ „diýmek“, „aýtmak“ diýen manyňy aňladýar. Onsoň „tigi“ sözünüň manysynyň „aýdym“ bolmagy Sumer we türk dillerde biri-birine doly gabat gelýär..

2.Türkmenistanyň gadymy ýer-ýurt atlary hakda gysgaça düşündiriş we onuň Sumer ýurdy hem dili bilen gatnaşygy

Alymlaryň açyklamasyňa görä dünýäde iň gadymy hem durgun sözler ýer-yurt atlarydyr. Sebäbi ol atlar öňat ýerleşensoň hatda aýry-aýry dilde gepleýän halklaryň ol ýerleri eýelemegi bilen hem köplenç ýagdaýda üýtgedilmän şol öňkiligine galýar. Munuň şeýledigine biz, manylary döwrüň geçmegi bilen biziň milli hakydamyzdan hem ýitip giden kä bir ýer-ýurt atlaryndan hem göz ýetirp bileris. Mysal üçin, ýokarda ;Änew; sözünü gördük. Biziň pikrimize görä şeýle atlaryň manysyna garyndaş dilimiz bolan gadymy Sumer diliniň söz baýlygy arkaly, gaty anyk bolmasa-da belli derejede göz ýetirmek mümkindir. Şu aşakdaky mysallara üns bereliň:

¹²¹ : K. Weliew, ö. iş, s. 22

¹²² : F. Delitzsch, ö. iş, s.125 (ser. sözlük bölüme)

¹²³ : Wilm Thomsen, ö. iş, s. 174

Amy: bu söz iki sany ;am; we ;i; düyp sözden düzülen bolmaly. Am sözi Sumer dilinde ýabany öküz, sugun diýmekdir.¹²⁴ ;I; sözi bolsa hem sumer dilinde hem-de gadymy türki ýa Turan dilinde derýa dimekdir. Häzirki türk dilinde bolsa irmek görnüşinde ulanylýar (ser. sözlük bölüme). Netijede Ami sözüne öküz derýasy diýip düşünmek mümkindir. Elbetde amy sözünüň Sumer dilinde syl diýen manysy hem bar.

Ahal: Bu sözüň Sumer dilindäki AKAL ýagny güýç we AGAL ýagny güýçli¹²⁵ sözleri bilen bir kökden bolmagy mümkindir.

Madaw: Bu gadymy söz, ýurt we medeniýet ýurdy diýen manylary bolan Sumer sözi „Mada“ bilen bir kökden bolsa gerek¹²⁶

Mary: Mundan 4000 ýyl öňe degişli gadymy Marguş medeniýetiniň ýadygäri bolan bu şäheriň adyna biz Sumer şäherleriniň arasynda-da „Mari“ görnüşinde gabat gelyäris. Bu söz hem iki sany „Mar“ we „I“ ýaly düyp sözden gelip çykan bolmaly. „I“ sözi hakynda ýokarda gürrüň edipdik. Mar sözünüň Sumer dilinde şu aşakdaky manylary bar:

«a- Bir işi etmek, ýerine ýetirmek.

b- Öýüň daşyna çekilen diwar, gala we daş bezegleri.

c- Araba

d- Kämilleşme prosesini geçirmedik “mör-möjekler”.

e- Dilegleri kabul edýän, pir we keramatly adam ». ¹²⁷

Mar sözünüň Sumer dilinde ýene bir ýörgünli manysy-da öküzdir¹²⁸. Mar sözi bu manyda Wawilonyň iň beýik taňrysý bolan „Mar-duk“yň adynda hem bar. Bu sözüň asly Sumer sözi „Mar-Ut“ bolup ol, güneşiň öküzçesi diýen manydadyr¹²⁹. Bizniň pikrimize görä Mary sözünüň manysy „Öküz derýasy“ dimekdir. Sebäbi

¹²⁴ : F. Delitsch „ýene şol.“ s. 10

¹²⁵ : ýene şol. s.3

¹²⁶ : A. Deimel „Sumerische Grammatik mit Übungen und...“ s. 236

¹²⁷ : F. Delitsch, s. 180

¹²⁸ : A. Deimel, ö. iş. ,s. 180

¹²⁹ : Meyers Enzyklopedische Lexikon, Manheim-1975, s. 608

Türkmenistanda geçirilen arheologik barlaglaryň netijesi we tapylan gaty köp sanly ökür kelleleriniň heýkelleri-de şeýle pikir etmäge mümkinçilik berýär. Öküziň irki eýýämlerde mukaddes saýylany hem bellidir.

Ürgenç: Bu at hem Sumeriň meşhur şäherleri bolan „Ur“ hem „Uruk“ bilen bir kökden bolmaly. Ur ýa Uru sözi Sumer dilinde şäher diýen manyny aňladýar. Bu söz bir tarapdan türkmen dilindäki „urug; sözüne çalyň etse ýene bir tarapdan Kutatgu Bilik ýaly gadymy türki eserlerde oňa ýakyn sözlere gabat gelýäris. Mysal üçin Ur: eye, ürük: ýagty we örük: beýik (ör turmak, örmek sözlerine üns bereliň).¹³⁰

Nusay: Şu günki Yrk türkmenleriniň oturyan Kerkuk şäheriniň yakynynda (Yorgandepede) gadymy Sumer şäheri bolan „Nuzi“ (Nusi) ýerleşýär. Nu sözünüň ynsan manysynda gelýändigini ýokarda görüpdik. „Si“ sözi sumer dilinde sylagly, hormatly we dost diýen manysy bar¹³¹. Bu sözün saý we saýlama ýaly türkmen sözlerine-de çalymdaşlygyny görýäris. Netije-de Nusi sözüne sumer dilinde „sylagly ynsan“ diýip düşünmek mümkin. Bu ýerde biziň pikire görä üstünde dueulmaly örän ähmiýetli mesele gaty irki çaglara degeşli bolan ýer-ýurt hem ynsan atlarymyzy başgalara öýkünüp üýtgetmeden edil halkymyzyň aýdyşy ýaly saklanmagydyr. Mysal üçin Maryny Merw ýa-da Nusaýy Nisa etmeklik gaty uly ýalňyşlyk bolup taryhymyzyň hem dilimiziň ýoýulmagyna getirer diýip düşüýäris.

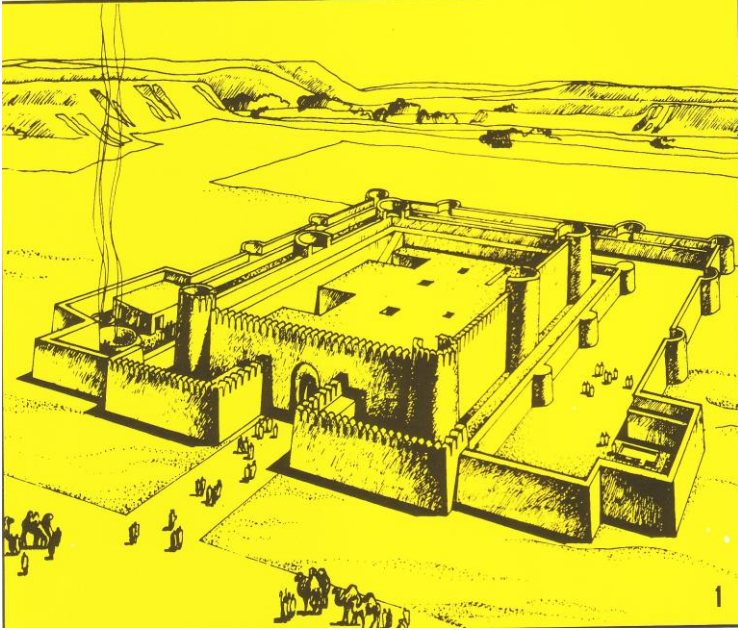
Durun: Sumer dilinde-de bu sözün DUR, DURU ve DRUN görnüşleriniň türkmen dilindäki manysyna gaty ýakyn bolan togtamat, ýurt tutmak ve ýaşamak ýaly manylary bar (ser. sözl.).

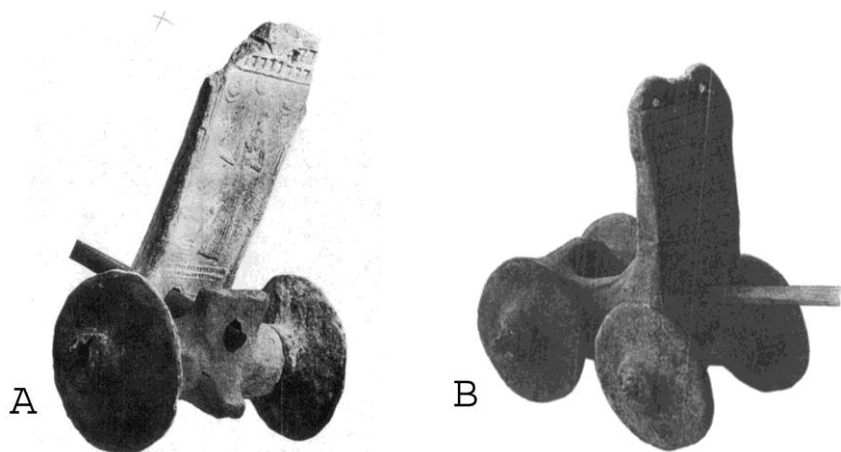
Bulardan başga-da Sumerde Parab we Köşi ýaly atlara örän çalymdaş Fara we Kiş ýaly şäherler bar.

¹³⁰ : W. Radloff „Das Kudatku Bilik“ St. Petersburg-1910, s. 202

¹³¹ : Delitzsch, F. „Sumerische Glossar; s. 236-7

**Gaýtadan işlenen bir ybadathana (b.e.o. 2000 ý.)
Türkmenistan-Mary (arap edebiýatynda Merw)**

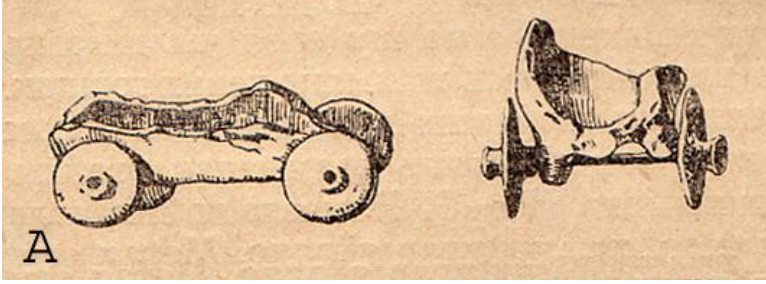




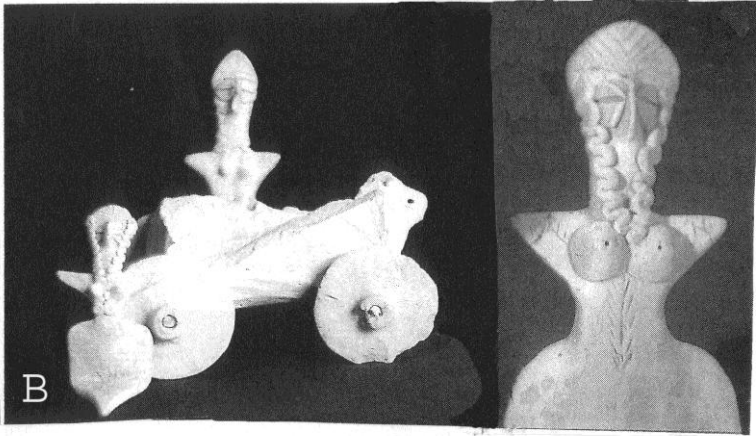
VIII

Mezopotamya (b.e.o. 2000. ýyl)

Dünyäde ilkinji gezek tigiri oýlap tapanlaryň Sumerliler bolandygy kabul edilipdir. Olaryň ynançlaryna görä Taňrylar şu arabalar bilen jennete gidýär ekenler.



Türkmenistan(M.ö. 3. bin yıl)



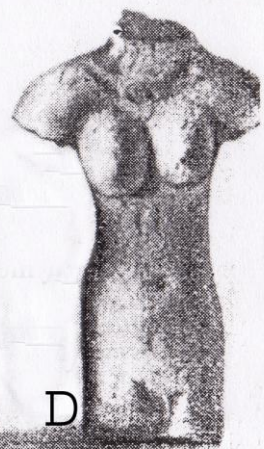
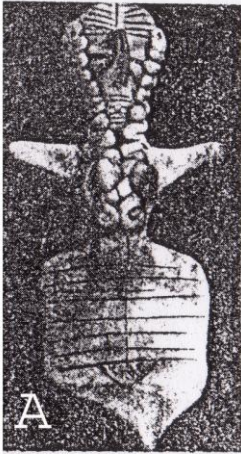
IX

Türkmenistan (A- b.e.o. 4000., B-b.e.o. 3000. yıl)
Belki-de sumerliler şu arabalar bilen Türkmenistandan
Mezopotamya göçüp gidendirler.



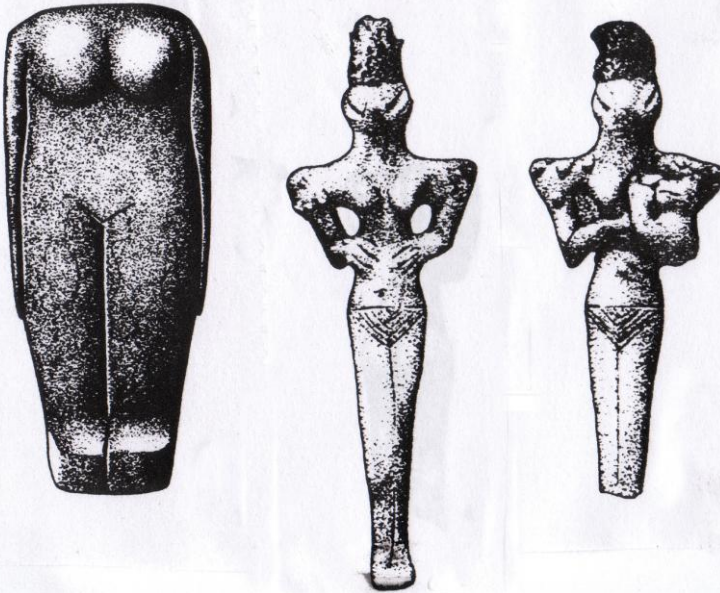
X

In-Anna, Sumerlilerin g zellik Ta rtsy. A ry-a ry halklarda g zellik ta ry hasaplan yan    tar, Afrodit we Z  hre  aly ta rylar bu sumer g zellik ta rysynda nusga alynypdyr.

Türkmenistan(M.ö. 3-2 bin yıl)**XI**

Türkmenistan (Hanyım Tañalar, b.e.o. 3000. ve 2000.)

Mezopotamya(M.ö. 2700 yıl)



XII

Mezopotamya (Hanyım Tañrylar, b.e.o. 2700 ýyl)

VI. Türkmen we Sumer dilleriniň arasyndaky garyndaşlyk

1. Dilleriň garyndaşlygyny kesgitleýän ölçegler:

Alymlaryň nygtamaklaryna görä, geçen döwürlerde ýaşan halklaryň arasyndaky garyndaşlyk gatnaşyklary we olaryň gelip çykyşyny kesgitlejek iň ygtybarly we daýanarlyk hakykat (arheologiýa we etnografiýa ýaly ylymlaryň ýanynda) olaryň arasyndaky dil garyndaşlygydyr.

Bu barada belli sumerolog alym Wolfram von Soden şeýle ýazýar: «Taryhdan öňki döwürlerde ýüz beren göçleri anyklamak üçin, dilleri öwrenmek hem-de olary biri-biri bilen derňemek, iň oňat mümkinçilikleri üpjün edýär. Hiç bir ýurtda başga bir halk topary gelip ýerleşmeden täze bir dil ýüze çykmaýar. Keseki dilleriň täsirini bolsa diňe söz baýlygynda hem belli-belli grammatiki öwüşgünlerde görmek mümkindir...»¹³²

Biz dilleriň garyndaşlygy barasynda, tanymal linguist alym ;Richard Faster; iň pikrini we öňe süren ölçeglerini esas edinip alýarys. Bu alym Emirkaly gyzyly derilileriniň-de takmynan 10,000 ýyl mundan öň Demigazyk-Gündogar Aziýadan ;Bring; bogazyndan geçip gidendigini, olaryň jynslarynyň Ýewropa-Mongol gatyşygyndan ýüze çykandygyny ýatlatmak bilen, bütin ýer şarynda ýaşayan ynsan toplumlarynyň biri-birinden üzül-kesil aýry ýaşamandyklaryny, olaryň häzirki gepleýän dilleriniň aňyrsynyň bir çeşmeden ugur alyp gaýdandygyny we kökleriniň bir ýerde birikýändigini öňe sürýär. Alym muňa mysal edip, gyzylderilileriň dili bilen Fin-Ogur hem-de Lap ýaly Ýewropa dilleriniň arasyndaky bar bolan meňzeşlikleri görkezýär.¹³³

Richard Faster ýokarda öňe süren pikirini bir näçe mysallara esaslandyrandan soň, gürrüňini şeýle dowam etdirýär:

¹³² : Wolfram von Soden „Einführung in die Altorientalistik“ Darmstadt-1985, s. 12

¹³³ : Richard Faster „Sprache der Eiszeit“ München, Berlin-1980, s. 14-15

«Gürrünimiziň başyndan bäri aydylanlary ýene bir gezek gysgaldyp aýtsak, subut etmeli meseleler şu aşakdakylardan ybaratdyr:

Bütün adamzadyň esasy we umumy ortalýk bir dili bolupdyrmy ýa-da aýry-aýry çağlarda, öz ýaşayan ýurtlarynda özlerine ýörite dil döredipdirlermi? Bu soraga şeýle jogap berilýär: Häzirki nesilleri ýer yüzüniň ähli ýaşajylary bolan ilkinji ynsan topary, umumy hem ortalýk söz goruny döredipdirler. Şu güne çenli subut edilmek mümkinçiligine görä, bu söz gory alty sany Arhetipden gelip çykypdyr. Bu Arhetipler şulardan ybaratdyr: BA, KALL, TAL, OS, AK(ACQ) we TAG.

Ýokarky soraga berlen jogabyň subuty hökmünde “Adamzat dili üznüksiz hem yzygiderli ösüşe uýgunlykda, özüniň başlangyjyndan şu güne çenli müňden artyk dil we dialektlere aýrylmagyna garamazdan, belli bir aýdyň ýodany geçip gelipdir” diýen düşünjä berk goldaw bar.

Biziň şu günki köp dürli dillerimiziň köki, şol alty sany Arhetipden galandygy belli edilen az sanly sözlere baryp ýetýär. Bu ýagdaý her dilde bar bolan yüz münlerçe sözleriň, şeýle az sanly hem ýönekeýje başlangyç formadan gelip çykmagynyň mümkindiginiň üstüni ýetirýän delildir. Sebäbi her bir dil, belli maksatlary aňlatmak üçin ulanylan ses formalaryndan ýüze çykypdyr... Ýokarda aydylanlary gysgaldyp şeýle formullaşdyrmak mümkin: Bütün adamzat birliginiň alty sany Arhetipden dörän belli bir ortalýk ;söz gory; boludyr. Bu söz gory şu gün hem her bir diliň esasynda durýar we şol bir wagtyň özünde-de, şu günki dilleriň arasyndaky bar bolan baglanşygy aýdyň ýagdaýda görkezýär hem aňladýar.»¹³⁴

Alymyň pikrine görä, arhetipler ýüze çykandan soň, ýer yüzünde ýaşayan ynsanlaryň ata-babalarynyň başda umumy bir ortalýk dili bolandygy, şonuň ýaly-da ilkinji sözleriň tebigat, ot (o sesi uzyn çekimli) hem aýallar bilen baglylykda dörändigi subut edilipdir. Ol, sözüniň yzyndan dünýäniň dürli dillerinden aýallara degişli sözleri mysal getirýär. Bu mysallaryň arasynda häzirki türkmen dilindäki ene (kä gepeşiklerde emme), mama, heleý, gelin,

¹³⁴: ýene şol. , s. 48-49

gyz, gaýyn ýaly sözleriň edil özi ýa-da olara gaty ýakyn sözleriň barlygy-da örän gyzykly hem manylydyr.»¹³⁵

Indi temamyzy, “eger-de alymlaryň aýyklamasyyna görä, ýer ýüzündäki biri-birine düşnüksiz bolan ýüzlerçe dilleriň köki bir ortalyk dile direýän bolsa, onda şu günki dilleri hem-de olaryň aňyrsy hasaplanýan köne dilleri haýsy ölçegler esasynda belli garyndaş toparlara bölünýärkä?” diýen sorag bilen dowam etdirýäris. Bu soraga biziň bilýän çeşmelerimizde meňzeşräk jogaplara gabat gelýäris. Biz onuň has dolurak jogaby hökmünde, linguist alym „Hans Joachim Storig“iň pikrini esas edip alýarys: « Köki bir bolan garyndaş diller, biri-birine genetiki baglylygyň esasynda ylaýyk gelýär we şonuň üçin hem olar başga dil toparlaryndan tapawutlanýar. Biri-birine genetiki baglylyk diýmek näme?. Bu ýerde şu aşakdaky üç etaby göz önünde tutmak gerekdir:

1.1. Birnäçe diliň belli bir ene dilden gelip çykandygy hakda ýazuwa geçen doly dokumentleriň elde bolmagy. Mysal üçin ;Ruman; dilleriniň (Fransuz, Italiýan, Grek...dilleri) Latin dilinden gelip çykyşy hakda şeýle dokumentler bar.

1.2. Diller, birinji toparda bolşy ýaly, belli bir umumy dilden gelip çykandyklary hakynda doly dokument bolmasa-da, belli bir garyndaş topary emele getirip biler, haçanda aýry-ayry dilleri ýa-da onuň pudaklaryny öwrenilende, ylaýta-da ele geçirmegi mümkin bolan iň irki nusgalaryny göz önüne alyp öwrenilende, “belli bir umumy hem esasy dile bagly bolmaly” diýen netijä eltýän bolsa. Ýagny olaryň iň gadymky nusgalaryny öwrenilende, dokumental bolmasa-da nygtaýjydyr.

1.3. Birinji dillerdäki ýaly dokumental subut edip ýa-da ikinji etapdaky ýaly öwrenmek üçin ýeterlik esasy dokument bolmasa-da belli bir dil topary, olaryň söz baýlygyny (dilleriň söz alyp-bermeginiň mümkindigini-de göz önünde tutmak bilen), emma barzatdan öň grammatiki hem fonetiki meňzeşliklerini esas edip almak bilen hem (birinji we ikinji etaplarda bolşy ýaly) “olar belli bir dil maşgalasyny emele getirýär” diýen hipotezi orta atmak mümkindir. Şeýle şertler esasynda, mysal üçin gyzylderilileriň,

¹³⁵ : ýene şol. S. 18-19

afrikalylaryň we şonuň ýaly-da käbir ir wagtlar ýitip giden diller, belli bir dil maşgalasynda ýerleşýärler...»¹³⁶

Türkmen we Sumer dillerini derňemek meselesine gelenimizde, bu iki diliň gatnaşygy dogrusynda birinji etapdaky ýaly anyk dokumentler ýoklygy zerarly, ikinji hem üçünji etaplaryň esasynda, ýagny umumy türk dillere degişli iň gadymy tekstleri-de göz önünde tutmak bilen, bu iki diliň arasyndaky söz baýlygynyň hem-de olaryň grammatikasynyň meňzeşliklerdir doly kybapdaslyklarynyň esasynda belli netije çykarmak mümkindir.

Biz häzir linguist alymlaryň, dünýädäki dilleri häsiýetlendirmek hem-de olary belli dil maşgalalaryna bölmek üçin kabul eden ölçegleri bilen tanyş bolýarys:

«**A- Fleksiw(flexiv) ýa täsri(tärkibi):** Bu dil toparynda sözler özüniň düýp manysyny saklamak bilen bir wagtyň özünde, aýry-aýry ýöňkemelerde, düşümlerde hem-de sözlemde eýeleýän orunlary bilen baglylykda zygyderli üýtgap, aýry-aýry formalary kabul edýärler. Mysal üçin in nomine Patris (Atanyň adynda). Bu ýerde „nomine“ sözi “nomen“ sözünden gelýär, yzyna goşulan „e“ harpy onuň „in“ predlogyna (präpositionyna) baglydygyny görkezýär. Patris sözi „Pater“ sözüniň eýelik düşümdäki görnüşidir. Görşümüz ýaly bu ýerde düýp sözler üýtgapdyr, ýöne şonda-da aýk ýagdaýda tanap bolýar. Zyzyndan goşulan „is“ goşulmasy bolsa, bu ýerde bar bolan eýelik baglanyşygy aňladýar.

B- Agglutinativ Iltisaky (ýelmeşme, goşulma): Biz Alman dilinde-de *miteinander* ýaly bir näçe sözüň goşulyp ýazylşyny görýäris, emma olar Iltisaky dillerdäki ýaly Agglutination goşulmak däl, çünki olary *mit ein ander* görnüşinde aýry-aýry ýazyp bolýar we şonda-da onuň manysyna aýk düşünmek mümkindir. Agglutinativ dillerde bolsa, goşulmalar biri-biriniň zyzyndan goşulyp gelýär hem-de bu goşulmalar Indo-German dillerindäki predloglar ýaly flektion elementleriň wezipelerini (funksionlaryny) ýerine ýetirýär. Mysal üçin türk dilinde „ev“ sözüniň yzyna „-im“ goşulmasy goşulmak arkaly evim: *mein Haus* we köplük goşulmasy „-lar“ goşulmak arkaly evlerim: *meine Häuser* ýasalýar. Görşümüz ýaly bu goşulmalaryň her biri diňe belli bir düşüňjani görkezýär,

¹³⁶: Hans Joachim Störig „Abenteuer Sprache“ s. 261-62

şonuň ýaly-da olar berk kanuna uýgunlykda biri-biriniň yzyndan gelyär.

C- Isolierenden Sprachen (bogun dilleri): Bu dillerde, sözler flexsiv dillerdäki ýaly üýtgemeyärler hem-de Agglutinatív dillerde bolşy ýaly biri-birine goşulyp uzalmaýarlar. Bu dillerde sözlemler biri-biriniň yzynda goşulman hem-de üýtgemän gelyän aýry-aýry sözlerden, hakykatda düýp sözlerden düzülýär. Bu dilleriň iň belli nusgasy klassik Hytaý dilidir. Eýsem bu dilde, bir sözlemede ýerleşýän sözleriň biri-biri bilen bolan gatnaşyklaryny nähil aýyl-saýyl edip bolýarka?. Ony aňlatmak üçin sözleriň sözlemede tutýan orunlary ýeterlik bolmadyk ýagdaýynda, goşmaça kömekçi sözlerden peýdalanylýar. Emma bu kömekçi sözler, degişli bolan sözlerine goşulman, özbaşdak galýar. Mysal üçin “Men ertir Mara gitjek” ýaly sözlemi “Men ertir mary gitmek” görnüşinde ýazylýar.»¹³⁷

Biz gürrüňimiziň indiki bölümlerinde, ýokarda tanyş bolan ylmy ölçegler esasynda Sumer we türkmen dilleriniň arasyndaky bar bolan gatnaşyklary hem garyndaşlygy has aýdyň suratda subut etmäge synanyşarys.

2. Sumer we türki dilleriň arasyndaky meňzeşlikler hem gatnaşyklar dogrusynda tanymlal alymlaryň öňe süren pikirleri:

Adamzadyň döredijilik taryhynyň iň ähmiýetli önümi bolan **ýazuwyň** döremegi, gös-göni sumerlileriň ady bilen baglanşyklydyr. Bu barada “Türkleriň we Türkiýäniň taryhy Ensiklopediýasy”nda şeýle maglumat bar: «Taryhy döwürleriň ýazuwyň döremeginden başlanmagy, adamzadyň medeniýet taryhynda döredilen zatlaryň iň ulusynyň hem ýazuw bolandygynyň ykrar edilmegidir. Taryhy döwrüň başlangyjy bolan „çüý (pahna)“ ýazuwynyň nähili we kimleriň tarapyndan döredilendigi ýüze çykaryldy... Bu güne çenli belli bolan ýüzlerçe ýazuw nusgalaryň arasynda iň gadymysy çüý ýazuwy diýip düşünilýär. Mezopotamiyada ýaşan sumerlileriň tarapyndan döredilen çüý ýazuwy „Uruk“ şäheriniň harabalarynda geçirilen gazuwlarda tapylan dokumentlerden belli boşuna görä, has ozalky hiroglif prosesini başdan geçirendigi görülýär... Sumer dili Aziýa kökli ýeke bogunly hem-de Agglutinatív (iltisaky) dil bolup,

¹³⁷ : ýene şol. S. 330-34

çüý ýazuwy bolsa şol diliň aýratynlyklarynyň esasynda döredilipdir...»¹³⁸

Dünýäniň iň tanymal alymlarynyň barysy diýen ýaly Sumer diliniň, esasy Ural-Altaý dillerinden ybarat bolan Agglutinatív dil toparyna degişlidigini ykrar edýärler. Olardan: Frits Hommel, Andreýas Zakar we N. Poppe ýaly alymlar bolsa Sumer diliniň, gös-göni türk dilleriň garyndaşy, hatda olaryň kökidiginiň üstünde aýak direýärler. F. Hommel şeýle ýazýar: «... indi biz sumerlileriň ýaşayyş şertlerini öwrenmek bilen bir hatarda, ýene-de olaryň uzak wagtlap mukaddes hasap edilen „diline“ öwrülýäris. Mundan beýläk gürrüňimizde bu diliň Ural-Altaý we has uzagyraýdan Indo-German dilleri bilen garyndaşlygyny şüpheşiz aýtmagymyz bilen bir wagtyň özünde, dürli kadalara uýýan sözler we olaryň özara gatnaşyklaryny göz önünde tutmak bilen, onuň esasynda durýan sintaktisiň, demirgazyk diller ýa-da umuman aýdylşy ýaly „Turan“ dilleri bilen bir bolupdyr diýsek hem bolar.

Bu dilde, işligiň sözün soňunda gelmegini (bu samid dilleri üçin gaty ýatdyr), predloglaryň (präpositionlaryň) yerine „düşüm goşulmalarynyň“ ulanylmagy we başga-da şuna meňzeş köp zatlary göz önünde tutmak arkaly, beýleki dilleriň arasyndan garyndaşlaryny tapmalydyrys. Köne tekstlerde-de giňden ulanylan we samid dilleriniň kadalaryna uýgunlykda, sypatyň adyň, sonuň ýaly hem eýelik düşümde garaşly sözün esasy sözün yzyndan gelmegi bolsa, irki tekstlerde olaryň önünden gelip soňa baka degişmegi, bu ýagdaýyň samid dileriniň täsiri astynda ýüze çykandygyny subut edýär. Bu ýagdaý hakynda türk dialektleriniň biri bolan hem-de iň köne ýazgylarynda samid dillerinden alynma sözler tapylan Krim Ýewreýleriniň dilinde örän gyzykly meňzeşlikler bar.

Sumerliler dil “ýaýta-da beýleki dillere beren sözleri hem ýazuwy” arkaly, sonuň ýaly-da din, ylym we medeniýet taýyndan, samid uruglaryndan bolan Wawilonlylara şeýle bir çuň hem güýçli täsir goýupdyr, hatda Sumer tekstleri saklanyp galmadyk hem bolsa, her ädimde şol täsiri tanamak bolardy. Şeýle gymmatly diliň aýratynlyklarynyň nähilidigini kesgitlemeklik gaty uly ähmiýete eýedir. Ilki bilen onuň samid dillerinden gaty uzakdygyny (kä bir

¹³⁸ : Türkleriň we Türkiýäniň taryhy ansiklopedisi“ Ankara-1982, s. 30-45

ýokarda agzalan täsirlerden başga) göz önünde tutmak bilen, haýsy-da bolsa başga bir dil bilen garyndaşlygyny yzarlamalydyr. Oppert, eýýäm 19-njy asyryň 50-nji ýyllarynyň soňunda we gynanç bilen 1883-nji ýylda ir aradan çykan „Fracois Lenormant“ 1874-nji ýyldan başlap Sumer diliniň Ural-Altay dilleri bilen garyndaşlygyny ileri sürüp başladylar. Hakykatda Oppertiň Mejar, Mogol hem Mançu dilleriniň bir näçe sözlerini derňän bir wagtyň özünde, Lenormant öz işlerinde söz hem-de grammatika derňemeleri arkaly, Ural-Altay dillerine birinji ýerde orun berýär.

Meniň özümiň bu ele alan meseläm bolsa, gynansak-da şu güne çenli öwrenijileriň tarapyndan yzarlanmady. Emma derňemeler, Ural-Altay dil toprynyň Altay pudagy bilen Sumer diliniň arasynda göni hem ýakyn gatnaşygyň inkär edip bolmajak netijeleri ýüze çykarýar.

Elbetde bu ýerde, bu iki diliň özboluşly aýratynlyklaryny we şol sanda grammatikasyny inçeden düşündirmäge pursat ýok, ýöne in bolmanda bir topar sözleriň mümkin boldukça belliräk manylaryny we başga taraplaryny derňänimizde-de, Sumer bilen Altay dilleriniň arasyndaky, meniň ileri süren gatnaşyklarym hakda in oňat hem aýdyň tabella ýüze çykýar. Galyberse-de biziň eýýamymyzdan öňki 3-nji müň ýyla degişli dil bilen, birinji gezek biziň eýýamymyzyň 700-nji ýylynda tanalan Altay dilleriniň arasynda köp sanda köki bir bolan sözleriň bolmagy, esasan olaryň arasyndaky garyndaşlygy inkär edip bolmajak ýagdaýda orta çykaryp, başga-da köp ýakynlyklaryň bolmalydygyny aňladýar. Mysal üçin diňe şu aşakdaky sözleri derňäp göreliň:

Abba (Greiss, ýaşuly),
 Umma (Greissin, kempir),
 Agar (Acker),
 Agarin (Mutterlieb),
 Ai (Mondgott, aý taňrysy),
 Anşe (Esel),
 Apin (Pflug),
 Dag (Stein),
 Din, til (Leben),

mogol. ebu(-gen)
 mogol. eme(-gen)
 köne türk. akin (türkmen. ekin. m.)
 köne türk. karun (türkm. garyn, m.)
 köne türk. Ai (Mond, aý)
 mogol. esli-gen, türk. eşek
 köne türk. abul(türkm. azal, m.)
 köne türk. taş (türkm. daş, m.)
 köne türk. tiri (türkm. diri, m.)

| | |
|-----------------------|--|
| Dingir (Gott), | köne türk. tengri (türkm. taňry, m.) |
| Dug, dub, div (Knie), | tobuk (türkm. dyz, m.) |
| Gal, val (sein), | köne türk. pol-mak(osm. Ol-mak) |
| Gal, val (gross), | köne türk. ulu(k), ul, (türkm. uly, galyň) |
| * * * | |

Şu güne çenli tanalan iň irki dil bolan Sumer dili bilen uly Ural-Altaý dil toparynyň Altaý pudagyň arasyndaky ýakyn gatnaşyk, diňe filologiýa bilen çäklenmän eýsem, ol irki dünýäniň etnologiýasy üçin hem şeýledir. Mundan başga-da mifologiýadyr haýwanlar dünýäsinde ýüze çykan geň galdyryjy gatnaşyklar hem, arassa dil derňemelerden alynan hetijeleriň üstüni ýetirýär...“¹³⁹

;Andreýas Zakar; hem bu barada şeýle ýazýar: „Sumer dili bilen gadymy Wenger (Mejar) we türk dilleriniň mümkin bolan genetiki gatnaşygy köp ýyllar bäri barlanyp gelýär. Mysal üçin „Warga“/1942/ Sumer diliniň Ural-Altaý dillerine baglansygyny grammatika taýdan görkezýär. ;Goszon;/1959/ bolsa, Sumer diliniň grammatikasyny 58 punktada häsiýetlendirip boljakdygyny açyklady. Şolaryň 55-si Fin-Ogur dillerine degişli bolan gadymy Mejar dili bilen, 29-sy türki dillere, 21-si demirgazyk Fin-Ogur dillerine, 24-si Kawkaz dillerine...gabat gelýär. ;Heimes;iň işlerinden peýdalanmak bilen, meniň özüm hem 100 sany sözi görkezdim we şol sözlük listesinde Sumer bilen Ural-Altaý dilleriniň arasyndaky meňzeşlikleriniň iň esasyalaryny ýüze çykardym.»¹⁴⁰

Sumer diliniň türk dilleri bilen bir kökden bolup, bir dil toparyna degişlidigi hakynda maglumatlar köp. Ýokarda ady geçen Eýranly taryhçy Hasan Pirniýa, dünýädäki dilleriň toparlary hem olaryň aýratynlyklary hakynda şeýle ýazýar: «Alymlar şu günki dünýäde bar bolan dilleri üç topara bölýärler. Birinji topar, ýeke bogunly (monosilabik) diller. Bu dillere düýp diller-de diýýilýär. Çünki bu diller diňe düýp sözlerden ybarat bolýar. Bu sözleriň önüne

¹³⁹ : Frits Hommel „Ethnologie und Geographie des Alten Orients“ München-1925, s. 16-22

¹⁴⁰ : Andereyas Zakar „Current Antropologie, A world Journal of The Sciences of Man“ February-1971, s. 215

ýa-da yzyna başga bogunlar goşulmaýar. Hytaý, Anam we Siýam dilleri bu topara degişlidir...

Ikinji topar Agglutinatív dillerdir. Bu dillerde düýp sözleriň yzyna goşulmalar goşulmak bilen täze sözler ýüze çykýar, emma düýp söz üýtgemän sagdyn galýar. Dilleri Agglutinatív bolan halklar şu aşakdakylardan ybaratdyr: 1- Ural-Altaý dilleri, mysal üçin türkler, tatarlar, mogollar, Finler, tonguzlar, samuidiler we ... 2- Ýaponýalylar hem Koreýalylar, 3- Hind Drawidiler we basklar, 4- Ýerli Emirkalylylar (gyzyl derililer), 5- Afrikaly nubililer, huttentutlar we...

Gadymy halklardan bu dil toparyna girýänlerden, Ilamlylar, Hititlerdir. Sumerliler hakda-da gürrüň edilýär. Alymlaryň birnäçesi sumerlileri-de Agglutinatív dilli hasap edýärler. Üçünji dil topary bolsa Hindi-Ýewropalylardan we samidlerden ybarat bolan “Flexiv” dil toparydyr...»¹⁴¹

Ýokarda ady geçen “Türk Ensiklopediýasy”nda şeýle maglumat bar: «Sumer dili samid ýa-da Hindi-Ýewropa dilleri ýaly flexiv dillerden bolman eýsem Agglutinatív dildir. Bu jähetden Sumer dili bilen Ural-Altaý dillerinden türkçe, Wengerçe, käbir Kawkaz dilleriniň arasynda söz gurulşy taýdan gaty köp meňzeşlikler bar. Sumer dili sözlem gurluşy taýýndan kompleksiv diýilýän çylşyrymly sözlem aýratynlyklary bilen hem, türkî dil maşgalasyna ýakyn bolup, ;kursiv; diýiýän samid hem Hindi-Ýewropa dilleriniň sada hem gönümel aýratynlyklaryndan uzakdyr... Sumer diliniň kompleksiv sözlem gurluşy bilen baglylykda zynjyrlama (tirkeşik) sözlem formasy bardyr. Onuň bu ýagdaýy-da türk dilleriniňkä meňzeşdir. Dünýädäki dilleriň ýa-da dil maşgalalarynyň bary bilen derňelen Sumer diliniň, olaryň haysysyna degişlidigi heniz gutarnykly kesgitlenmedik bolsa-da, onuň kompleksiv dil aýratynlygy, tirkeşik söz düzümleri bilen sözlem ýasalyşy hem-de söz ýakynlyklary, türkçede hem Sumerçede birinji şahsyň ;m; we ikinji şahsyň ;s; bilen başlanmagy ýaly ýagdaýlar, Sumer bilen türk we başga-da Aziýadaky dillerden artdyryp boljak dilleri, bir uly toparda biri-birine baglanyşdyrýar. Sumer diliniň diňe käbir häsiýetleri türkçede ýokdur. Söz meňzeşligi taýýndan bolsa diňe türk

¹⁴¹ : Hasan Pirniýa „Taryhe Irane bastan“ 1-nji tom, s. 10-11

dilleri bilen Sumer diliniň arasynda birnäçe kanagatlandyryjy ýakynlyklardan söz etmek mümkindir. Bu ýakynlygyň öňde baryjy goldaýjysy bolan F. Hommel, iki diliň arasyndaky ýakyn sözlerden 350-syniň üstünde aýak dirän bolsa-da, olar şu günki ylmy metodlar bilen gaýtadan derňelmelidir...»¹⁴²

Gürrüňimiziň bu bölümini, ýene-de bir çeşmede öňe sürülen pikir bilen aýaklaýarys:

«Ada ýa-da ata sözi türk dillerde-de, Sumer dilinde-de „ata“ manyda gelýär. „Ser Persi Saýks“, „Jorj Sarten“, „Will Durant“ we „S. N. Kramer“ ýaly bir topar taryhçylar, Sumer we Ilam dillerini, bu iki diliň gurluşyny (strukturasyny), şonuň yaly-da olaryň arasyndaky söz we ses meňzeşliklerini göz önünde tutmak arkaly, olary Ural-Altaý (türk-mogol) dilleriniň hatarynda goýýarlar. Alym dostum Dr. „Ziýa-oddin-Sädroli-äşrafi“ meniň ünsümi şu aşakdaky meselä çekdi:

„Sumerleriň we lamlaryň dilleri, bütin taryhçylaryň ykrar etmegine görä samid dil-de däl, arýan dil-de. Ilam diliniň Ural-Altaý dilleri bilen forma hem ses taýyndan meňzeşligi, atlaryň we beýleki sözleriň bir toparynyň bu dilleriň arasynda bir bolmagy, birnäçe taryhçylardyr arheologlary Ilamly hem Sumerli uruglaryň göçüp gelen ýerleriniň Daglyk Kawkaz, Azerbeýjan we Orta Aziýa bolmak ähtimalyny bermäge mejbur etdi.»¹⁴³

¹⁴² : „Türk ensiklopedisi“ 30-njy tom, Ankara-1980, s. 127-28

¹⁴³ : Iräş Iskenderi „Där tariki hezareha“ Europa-1985, s. 215

3. Türkmen-Sumer dilleriniň arasyndaky grammatiki gatnaşyklar

1. Ses we onuň kämilleşme taryhyny öwreniş(Lautlehre)

1.1. Sumer ýazuwynyň kämilleşiş prosesi we onuň bu dile yetiren täsiri:

Sumer dilini öwreniji alymlaryň berýän maglumatlaryna görä: «Pahna (Çüý) ýazuwy özüniň kämilleşme prosesini uzak wagtyň dowamynda başdan geçirýär. Ilkinji döwürde her söz üçin belli bir belgi ulanylýar. Mysal üçin bir ýyldyz (*) belgisini iki hili okalýar: hem ;dingir; ýagny ;taňry; hem-de ;An; ýagny ;uzak; we ;asman; . Soňky prosesde sözler bogunlara bölünip ýazylýar. Iň soňky prosesde bolsa bogunlar sesler esasynda ýüze çykan harplar bilen ýazylýar.»¹⁴⁴

Alymlaryň aýkylamasyna görä bogunlaryň harplara bölünip ýazylmasy b. e. ö. birinji müň ýylda ýüze çykypdyr.¹⁴⁵

A.Falkenstein hem bu barada şeýle ýazýar: «Sumer ýazuwynda ýagny sumerlileriň döwründäki çüý ýazuwynda köplenç her söz üçin belli bir belgi ulanylypdyr. Sözleri bogunlara bölüp ýazmak bolsa sumerlilerden soňky döwürlerde ýüze çykypdyr. Şonuň üçin hem Sumer dilindäki köp sesler ýazylyp saklanmandyr. Onuň üstesine-de sumerlileriň goýup giden mirasyna eýe bolan samid uruglarynyň dil aýratynlyklary düýbünden başgaça bolupdyr we Sumer dilindäki sesleriň köpüsi olaryň dilinde bolmandyr. Mysal üçin Sumer dilinde ;ň; burun sesi bolupdyr. Bu sesi soňky uruglar başga harplar bilen ýazypdyrlar, meselem ;Aň; ýerine ;Am; , ;iň; ýerine ;im; we ;eň; ýerine ;em; ýazypdyrlar.

Akkad diline giren Sumer sözlerindäki ;ň; sesi bolsa ;ng; görnüşinde ýazypdyrlar. Mysal üçin ;Aň; ýerine ;Ang; , ;iň; ýerine ;ing; we...»¹⁴⁶

¹⁴⁴ :Hübner, B. und Reizammer, A. „Inim-Kiengi, Sumerisch in Wort und Schrift“ s. 6-21 Marktredwitz-1989

¹⁴⁵ :Jaspers, Karl „Von Ursprung und Zeit der Geschichte“ München-1949, s. 69

¹⁴⁶ : Falkenstein, A. „Das Sumerische“ Leiden-1959, s. 18-24

Bu ýerde meseläniň örän manyly hem gyzykly tarapy, şol günki Sumer dili bilen samid uruglaryndan bolan Akkad diliniň arasyndaky gatnaşyk, häzirki türkmen dili bilen samid urugy bolan arap diliniň arasynda-da gaýtalanýar, ýagny biz şu gün hem türkmen dilindäki :aň; sözüni arap hatynda :ang; görnüşinde ýazmaga mejbur bolýarys, sebäbi arap dilinde burun sesi bolmany üçin, bu sesi görkezýän belli harp hem ýok.

1.2. Sesler: „Sumer dilinde bar bolan çekimli we çekimsiz sesleriň şu güne çenli alymlaryň tarapyndan kesgitlenenleri şu aşakdakylardan ybaratdyr:

1.2.1. Çekimli sesler: 1- Ýeke çekimli sesler a, e, i , u seslerinden ybarat bolup ;o; sesi üçin bolsa çüý ýazuwynda belli belgi ýokdur. 2- Goşa çekimli (uzyn çekimli) sesler aýry-aýry bogunlaryň çekimlileriniň biri-biri bilen çaknyşmagy netijesinde ýüze çykypdyr: a-u-u, ga-iş, ga-eş, ... 3- Çekimli sesler düýp sözlerde umuman durgun bolup, üýtgemän galýar. Sumer dilinde uly üýtgemelere uçramadan aýry-aýry çekimlileri kabul edýän (dialektlerde) sözleriň sany gaty azdyr: har(hir)>hur(>gur>mur)>ar>ir>ur, dib>dab>dub, ama>eme>umu, ...

1.2.2. Çekimsiz sesler: 1- Sumer dilinde bogunlaryň başynda gelyän çekimsizler şu aşakdakylardan ybaratdyr: «b, p; g, k, q(k); d, t., t; z, s, s., ş; l; m; n; r; h.

:R; harpy bilen başlanýan ýagdaý, soňky döwürlerde Akkadlaryň täsirinde ýüze çykypdyr (Bilşimiz ýaly türkmen dilinde hem sözler ;r; harpy bilen başlanmaýar. B. G.). Sumer dilinde ýeketäk bokurdak sesi bolsa, köplenç çekimli bilen başlanýan bogunlaryň başynda gelyän ;h; sesidir. 2- Köp dillerde bolşy ýaly Sumer dilinde sözleriň başynda, ortasynda hem sonunda gelyän şu aşakdaky çekimsizler, biri-birine öwürlip (üýtgäp) bilýär: b>p , g>k>q , d>t>t. , z>s>s>ş , ş>l>r , m>b. Mysal üçin: udug>utuk, tun>dun, kilim>gilim, udul>utul, suhuş>suhus, sal>zal>şal, dil>diş, sis>şeş, şar>sar, sa>şa, şar>sar, uşu>uzu, ka>ga, kar>gar, su>zu, zi>si, kuşu>kuzu, buzur>puzur, gibit>kibir, gidim>kitim, bal>pal, dim>tim, gisal>gizal, barun>marun, işib>izib...

h>g : humun>gumun, har>hir>hur>ar>ir>ur,
 didim>etimmu, tibira>ibira, giş>issu,
 b>g: şag>şab, zubud>zugud, dug>sib, şeb>sig, dug>dub...
 k>g>ş: gir>şer, kid>şid...
 Dentale-Sibilante (diş sesleri): nidaba>nisaba, di>si, gud>gus,
 tuş>şuş, dug>zug, siskur>diskur, dug>sib>zeb... d>g: diş>giş...»147

1.3. Bogunlar: «Bogun sistemasında goşa çekimli ses sözün öňünde ýa-da yzynda gelmeýär. Şeýle ýagdaýda oňa bir çekimli ses artdyrylyp gaýtadan (bogun artdyrylyp) ýazylýar. Mysal üçin: ;bra; sözi ;ba-ra; görnüşinde ýazylýar.»148

Türkmen dilinde-de sözün başynda iki çekimsiz biri-biriniň yzyndan gelmeýär. Başga dilden giren şeýle sözler bolsa, Sumer dilinde bolşy ýaly bir çekimli ses artdyryp bölünýär. Mysal üçin ;tras; sözünü ;tyras; ýa ;taras; , ;wraç; , sözünü ;wyaç; , ;plan; sözünü bolsa ;pylan; okalyp ýazylmagy türkmen diline uýgundyr.

1.4. «Sumer dilinde sözün başynda ;f; sesi gelmeýär. Şeýle ýagdaý soňky döwürlerde Akkad diliniň täsirinde ýüze çykýar. Sumer diliniň çekimsiz seslerinde-de ;f; ýok emma ;p; bar.»149
 Sumer diliniň bu aýratynlygy hem türkmen diline doly gabat gelýär.

2. Morfologiýa(Morfoloie)

2.1. Çalyşmalar:

2.1.1. Özbaşdak çalyşmalar

« Menlik: me: men

Senlik: ze: sen

Olluk: e-ne: ol »150

« za/ze: sen

e/a>ö (he)>he: o, ol

me-en-ze-en: siz »151

¹⁴⁷ : Deimel, A. „Sumerische Grammatik mit übenungen und zwei Anhängigen“ Roma-1939, s. 11-16

¹⁴⁸ : Falkenstein, A. „Das Sumerische“ s. 20

¹⁴⁹ : Deimel, A. „Sumerische Grammer...“ s. 15

¹⁵⁰ : Falkenstei, A. „ Das... “ s. 33

¹⁵¹ :Csöke, Sandor „The Sumerian and Ural-Altaik elements in The old Slavic Language“ München-1979 s.36-38

«Özbaşdak çalyşmada aýal we erkek urugy biri-birinden tapawutlanmaýar hem-de ;a ; we ;e ; harplary biri-birine öwrülip, çalyşyp bilýär : ma>me , za>za-e>ze , e-ne.»¹⁵²

Bu ýerde Menlik, Senlik we Olluk çalyşmalarynyň türkmen diline gabat gelýändigini görnüp dur.

«Özbaşdak çalyşmalaryň yzyna, atlarda bolşy ýaly, düşüm goşulmalary goşulýar :

na-k-am = meňki (mir gehorig)

za-ra = saňa (dir)...»¹⁵³

«Eýelik hem wagt-orun düşümlerde Menlik, Senlik hem Olluk ýöňkemeler şu aşakdakylar ýaly gelýär:

-a (-k): meň (meniň)

-na-a: mende

-za (-k): seň (seniň)

-za-a: sende

-a-na (-k): anyň (onuň)

-a-na: anda (onda)»¹⁵⁴

«Çalyşmalar eýelik düşümde habar ornunda gelende ;ge; goşulmasyny alýar:

mag: meňki (mein)

zage: seňki (dein)

Ýöneliş düşümde bolsa ;ra; goşulmasyny alýar:

Ma-ra: maňa (mir)

za-ra: saňa (dir):¹⁵⁵

Bu ýerde örän manyly hem gyzykly zat ýöneliş düşüm goşulmasy köne türki ýazgylarynda hem edil sumerlerde bolşy ýaly ;ra; bolandygydyr. „Mysal üçin: içre: içerik, taşra: daşaryk ...»¹⁵⁶

2.1.2. Ýöňkeme goşulmalaryna owrülen çalyşmalar (afiksleşen çalyşmalar):

«Sumer dilinde ýöňkeme goşulmalary ;at çalyşmalaryndan; gelip çykýar.[Bu türkmen dilinde-de şeýledir. B. G.]:

¹⁵² : Delitzsch, Friedrich „Kleine Sumerische Sprachlehre... „, Leipzig-1914 s. 15

¹⁵³ : Falkenstein, A. „Das ... „, s. 33

¹⁵⁴ : ýene şol. S. 33

¹⁵⁵ : Delitzsch, F. „Klein Sumerische... „, s. 15-16

¹⁵⁶ : Grönbech, K. „, Türkçenin ýapysy“ Ankara-1995 s. 35

«1- mu, ma: im, um,...

e-mu: öýüm: (mein Haus)

du-mu: dogmam, çagam: (mein Kind)

ad-damu: atam: (mein Vater)

ama-mu: enem, emmäm (kökleň dialekti): (mein Mutter)

dug-mu: dyzym: (meine Knie)

2- zu: iň, ñ ...

e-zu: öýüň : (dein Haus)

izi-zu: oduň, yssyň: (dein Feuer) »157

«3- ni, bi: si, i, ...

ama-ni: enesi, anasy (Az.t.): (sein Mutter)

dingir-bi: taňrys: (sein Gott)

4- ani: anyň, onuň, i,...

e-ani: öý anyň, onuň öýi: (sein Haus)

dingir-a-ni: taňry anyň, onuň taňrys: (sein Gott)

ad-da-ani: atasynyň: (seinen Vater) »158

Görşümüz ýaly Sumer we türkmen dillerinde :ýöňkeme; hem :düşümler; adyň ýa-da çalyşmalaryň yzyna tirkelýän goşulmalar arkaly görkezilýär, emma Indo-German dillerinde bolsa ýagdaý düýbünden başgaça bolup ol, predloglaryň (Präposition-laryň) üsti bilen düşündirilmeli bolýar.

2.2. Atlar:

« **A-** Sumer dilinde atlaryň köki köplenç bir bogundan, seýrek ýagdaýlarda iki bogunly sözlerden ybaratdyr:

ge: gije: (Nacht)

gig: kesel: (Krank)

lu: ynsan, adam (Mensch, Mann)

uru: ýurt, şäher: (Stadt)

sag: baş(saka), kelle: (Haupt)

temen: düýp, temel(türk):

(Grund)

B- Sumer dilinde atlaryň daş görnüşi işlikden tapawutlanmaýar, hem-de orän durnuklydyr ýagny olar aýdylşynyň üýtgemegi ýa-da sözün düzümine aýry-aýry goşulmalaryň girmegi bilen üýtgemän galýarlar.

¹⁵⁷ : Delitzsch, F. „Kleine Sumerische...“ s. 17-18

¹⁵⁸ : ýene şol. S. 21

Grammatiki hadysalar we elementler bu düýp sözleriň daşynda ýagny öňünde ýa soňunda galýarlar.»¹⁵⁹

Öňki bölümlerde-de durup geçişimiz ýaly, ýokarda gören kadalarymyz ylaýta-da düýp sözleriň durnuklylygy Sumer we türkmen hem beýleki türki dillerde bir-birine doly gabat gelýär, emma Indo-German dillerde munuň tersine düýp sözler durnukly bolman eýsem grammatiki hadysalaryň täsirinde çalt üýtgäp kä ýagdalarda özüniň öňki durkuny tanalmajak derejede ýitirýär.

«Çalyşmalarda bolşy ýaly, atlarda-da (hem-de sypatlarda) aýal we erkek uruglary gaty seýrek ýagdaýda belli bir belgi bilen tapawutlanýar, kä ynsan hem haýwan atlarda bolsa uruglary aýry-aýry ýörite atlar bilen aňladylýar:

| | |
|-------------------------------------|---------------------|
| giş: kişi, erkek adam: (Mann) | anşe: eşek: (Esel) |
| ki-el: heleý, hatyn (kadin): (Frau) | eme: maçy: (Eselin) |

| | |
|-----------------------|---|
| ur: köpek: (Hund) | am: ýaban öküzi: (Wildochse) |
| nig: ganjyk: (Hundin) | silim: sugun: (Wildkuh)» ¹⁶⁰ |

Görşümüz ýaly Sumer hem türkmen dillerinde erkek we aýal uruglary aýry-aýry ýörite atlar bilen aňladylýan bir wagtyň özünde Alman dilinde erkek urug atlaryň soňuna ;in; goşulmasy tirkelmek arkaly görkezilýär. Sumer dilinäki ;ur; ýagny köpek sözi bilen türkmen dilindäki ;üyr-mek; sözünüň arasynda-da manyly gatnaşyk bar.

D- Sumer dilinde köplük goşulmalary bar (-ene, mes), onuň daşyndan şu aşakdaky ýollar bilen hem köplügi aňladylýar:

Adyň iki gezek gaýtalanmagy bilen:

« Kur-kur: (alle) Bergländer: (bar) daglyk ýurtlar. [Bu sözi türkmen dilindäki:

Küren-küren, gorgan-gorgan (köp oba, köp depe) sözleri bilen, hem many we söz meňzeşligi hem-de grammatiki orunlary bilen derňemek mümkindir, B. Gereý].

¹⁵⁹ : Falkenstein, A. „Das Sumerische“ s. 35

¹⁶⁰ : Delitzsch, F. „Kleine...“ s. 28

bal-bal: Beile: paltalar
 palta-palta (balta-balta.»¹⁶¹

Adyň iki gezek gaýtalanmagy bilen köplügi aňlatmak ýagdaýy türkmen dilinde-de bar: köl-köl, hatar-hatar, deşik-deşik ...

« Ada degişli sypatyň iki gezek gaýtalanmagy bilen:

dingir-gal-gal: die grossen Gotter

uly-uly taňry, galyň-galyň taňrylar

2.3. Düşümler (Die Kausus):

Sumer dilinde düşümler, sözleriň sözlemde tutýan orunlary bilen belli bolmadyk ýagdaýlarda, düşüm goşulmalary arkaly görkezilýär. Goşulamalar bilen görkezilýän düşümler şu aşakdakylardan ybaratdyr:

2.3.1. Eýelik düşümler (Der Genetiv): Eýelik düşümiň goşulmasy ;ak; bolup ondaky ;k; harpy diňe çekimli bilen başlanýan goşulmalaryň önünde saklanyp galýar. Çekimli bilen gutarýan sözden soň düşüm goşulmasy ;k; görnüşinde galmak kadasyna eýerýar. Çekimsiz bilen başlanýan goşulmanyň önünde bolsa ol, durşuna düşüp galýar:

Dumu-an-ake (dumu-an-na-ke): Kind Ans

Çaga (dogma) Anyňky/Anyň çagasy (An, taňryň ady)

Sipa-anşe-ka-ni: sein Eselhirte

Çopan eşegiňki onuň/onuň ;eşek çopany;

e-lu-ka: in das Haus eines Menschen

öýliňkide / bir adamyň öýünde

e-nanşe: Haus der Nanşe

öý Nanşaň(ky) / Nanşaň öýi.»¹⁶²

¹⁶¹ : Falkenstein, A. „, Das ... „, s. 36

¹⁶² : ýene şol. s. 39

Alym Sandor Scöke'niň açyklamasyňa görä-de «Sumer dilinde eýelik düşümiň goşulmasy şu aşakdaky görnüşde bolupdyr:

-ag/-ak> phonetics ag>ai>ei,eu>u/-u »163

Bu ýerde görşümüz ýaly Sumer diliniň eýelik düşüminiň goşulmasy bolan ; -ak; we ; -k; türkmen dilindäki eýelik düşümleriň goşulmalary bolan –ň, -iň, -uň, ýaly goşulmalar bilen hem forma hem-de atlaryň yzyna goşulmagy taýdan deň diýip boljak derejede meňzeşdir. Emma alman, iňlis we ors ýaly Indo-German dillerde bolsa düşümler, predloglar (präpositionlar) arkaly görkezilmeli bolýar. Biz ýokarda Sumer sözlemlerini (ýa söz dözümlerini) ilki ol diliň grammatikasynyň esasynda sözme-söz many edip soň häzirki zaman türkmen diliniň grammatikasyna laýyklykda gaýtadan ýazdyk. Şeýle etmek bilen biz, bu iki diliň arasyndaky gatnaşygy has aýdyňrak görkezmegi göz önünde tutduk.

2.3.2.Ýöneliş düşümi (Der Dativ):

«Ýöneliş düşümiň goşulmasy Sumer dilinde ; -ra; bolup ol, önündäki sözün Çekimli ýa çekimsiz bolşuna görä üýtgeýär, kä ýagdaýda bolsa ;r; düşüp galýar:

En-lil-la: dem Enlin
Enlile (Enlile tarap)

ama-nu-ra: meiner Mutter
enemlere (eneme).»164

Amani-ra : seiner Mutter
Enesine, anasyna (az.)

an-ra: dem Anu
Aun-a (Anu taňryň ady)165
Za-ra: dir: saňa166

Görşümüz ýaly bu düşümiň ýagdaýy-da Sumer we türkmen dillerinde bir meňzeşdir. Ylaýta-da ýokarda belläp geçişimiz ýaly ýöneliş düşümiň goşulmasy gadymy türkçede-de edil Sumer dilinde bolşy ýaly ; -ra, -re; bolupdyr.

¹⁶³ : Scöke, Sandor „The Sumerian ... “ s. 21

¹⁶⁴ : Falkenstein, A. „ Das ... „, s. 39

¹⁶⁵ : Pöbel, Arno „ Sumerische Studien „, Leipzig-1921, s. 20

¹⁶⁶ : ýene şol. s. 30

2.3.3. Wagt-orun düşümi (Der Lokativ):

«Wagt-orun düşüminiň goşulmasy ;a; bolup, öňünden gelyän söz bilen garyşyp hem gelyär. Giçki Sumer döwründe çekimli ;a; sesi ;e; sesine öwrülýär hem-de umumy (näbelli) wagt-orun düşümi bilen belli wagt-orun düşümleri biri-birinden tapawutlanýar:

| | |
|--------------|---|
| e-a: im Haus | uru-du-a-a>uru-du-a: in der gebauten Stadt. |
| Öý-de | ýurt dikilende/dikilen ýurtda |

| | |
|------------------------|--------------------------|
| Sil-a: auf der Strasse | an-na: im Himmel |
| ýolla/ ýolda | an-da/ asman-da/ asmanna |

| | |
|--------------------|----------------------|
| ki-a: auf der Erde | ge-a/e: in der Nacht |
| ýer-de /gyr-da | gije-de |

ge-ge : Nacht für Nacht.
Gije-gije/ gijeden gijä.

2.3.4. Belli wagt-orun düşümi (Der Lokativ-terminativ der...):

Bu düşüm ;e; goşulmasy bilen görkezilýär. Ol aýry-aýry ýerlerde üytgäp hem gelyär:

| | |
|-----------------------|--------------------|
| ka-e: neben der Tür | ege-ne: hinter ihm |
| gapy-da /kapy-da(tr.) | arkasyn-da |

2.3.5. Ýöneliş düşümi (Terminativ):

Bu düşümiň goşulmasynyň esasy görnüşi ;-ese; bolup, çekimli ses bilen gutarýan sözleriň yzyndan ;-şe; we seýrek ýagdaýda ;-eş; görnüşlerinde-de gelyär:

| | |
|-------------------|---------------------------------------|
| An-şe: zum Himmel | nam-ti-la-ni-şe: für sein Leben |
| Asman-a | onuň diriligi-ne/ onuň diriligi için. |

2.3.6. Orun düşümi (Komitativ):

Bu düşümiň goşulmasy ;-da; bolup ol, ;ýanynda; diýen manyny aňladýar. Giçki Sumer döwründe ;-de; görnüşine üýtgeýär

hem-de onuň düýbünden düşüp galan ýagdaýlaryna-da gabat gelinýär :

Lagaş-da: mit Lagaş

Lagaş-da/ Lagaşyň ýanynda (Lagaş ýurt ady)

a-de: mit dem Haus

öý-de/ öý bilen.

2.3.7. Çykyş düşümi (Der Ablativ-Instrumental):

Bu düşümiň goşulmasy ;-ta; we ;da; bolup, irki we giçki Sumer döwürlerinde durşyna düşüp galan ýagdaýlary-da bar. Şonuň ýaly-da onuň ;-t; harpy öňünden gelýän ;-r; harpynda assimile bolmak (eremek) arkaly ;orun düşümine; hem öwrülýär:

kur-da: vom Bergland

dag-dan/gorgan-dan (daglyk ýurtdan)

sahar-ra/ sahar-ta/da: vom Staub

gum-dan (belki-de ;sähra-dan, B. G.) »167

Görşümüz ýaly ;çykyş düşümi; türkmen we Sumer dillerinde edil deň diýen ýaly ýakyndyr. Şonuň ýaly-da Sumer dilindäki ;-ta; goşulmasy biziň dilimizdäki ;-dan; goşulmasy bilen deň roly ýerine ýetirýär. Orhun-Ýeniseý ýaly gadymy türki ýazgylarynda-da ;-dan; goşulmasynyň ýerine edil Sumer dilinde bolşy ýaly ;-ta; goşulmasy ulanylan ýagdaýy bar. Mysal üçin: «Uýgurçada *anta ötürükie* ýagny ondan ötensoň / ondan soňra.»¹⁶⁸

2.4. Meňzetme sözi (goşulmasy) / (Der Aquativ):

«Meňzetme Sumer dilinde ;gim; goşulmasy bilen aňladylýar. Bu goşulma bir görnüşinde galman eýsem diliň aýry-aýry kämilleşip etabynda ;-gim; , ;-gin; , ;-gi; , ;-ge; ýaly görnüşlerde gabat gelýär.

¹⁶⁷ : Falkenstein, A. „Das Sumerische“ s. 39

¹⁶⁸ K. Grönbech, Türkçenin Yapysy, s. 42, Ankara-1995 (terjime: M. Kalin)

Ýanyndan gelyän sözleriň täsiri we eglişik etmegi netijesinde ;gi-nam; , ; -gi-in; , ; -gi-im; ýaly görnüşlerde-de duş gelyär:

gimi: gleich wie
kimin, gimi, gibi (tr.) »169

«zi-gim/ zi-gi-in: wie Mehl an-gim: wie Himmel
uwn kimin/ uwn gimi (kö. Tr.) asman kimin/ gimi.»170

Görşümüz ýaly meňzetme Sumer dilinde goşulma görnüşinde ulanylmagyna garamazdan, türkmen we beýleki türki dillerinde ulanylýan ;kimin; , ;gimi; we ;gibi; ýaly meňzetme sözlerine, hem şekili hem-de sözlemde eýeleýän grmmatiki orny taýyndan doly gabat gelyär.

2.5. Sorag (Interrogativ):

« Sorag sözi a-ba?> a-na? we has anygy ;nam?; ýagny näme? Sözleridir:

nam-lugal: was ist er, Der König?
näme uly adam?/ şa näme?

Şonuň ýaly-da ynsandan başga zatlar üçin ;name; ýagny ;näme?; görnüşinde ulanylýar:

u-name: Tag, was ist er?> Jeder tag
gün näme?/ gün, ol näme?> her gün »171

2.6. San sözleri (Die Zahlwörter):

Sumer diliniň sanlarynda hem türkmen diline gabat gelyänleri bar mysal üçin:

«Eş: üç u/uh: on uşu: otuz»172

¹⁶⁹ : Pöbel, Arno „Sumerische Studien“ s. 15

¹⁷⁰ : Falkenstein, A. „ Das ... „, s. 39-40

¹⁷¹ : ýene şol. s. 35

Indi Sumerologiýa ylmynyň kerwenbaşylaryndan bolan görnükli alym ;F. Delitzsch; iň aýry-aýry düşüm goşulmalary hem-de predloglar hakyndaky düşündirişleri bilen tanyş bolalyň:

«**A- Goşulmalar:** Sumer dilinde sözleriň soňuna goşulýan ;a; , ;ka; , ;ge; goşulmalardan tapawutlylykda, bir bogundan ybarat ;eýe;leriň yzyndan goşulýan we Alman dilinde: ;in; (bir zadyň içinde), ;nach; (bir ugra tarap, ýönelme), ;aus; (bir zatdan, bir ýerden, çykyş), ;zu; (belli bir maksada ýöneliş) we ;gegen; (garşy) ýaly predloglar bilen deň manyny aňladýan düşüm goşulmalary bar. Olardan ilkinji nobatda ;da; , ;ta; , ;ra; , ;su; ýaly ýeke bogunly sözler durýar [biz bu sözleri, türkmen dilindäki goşulmalaryň ýerini tutýany üçin, mundan beýläk ;goşulma; diýip alýarys. B. G.] :

;da;

Bu goşulmanyň esasy manysy ;ta; goşulmasy ýaly ;seiten; (ýan, tarap) diýmekdir. Emma ol ;ra; bilen tapawutlylykda diňe ;biri bilen, bir adamyň yanynda; diýen manyny aňlatmak bilen çäklenýär:

An-da: mit/neben Anu dumu*ama-da: Tochter mit der Mutter.

An-da, Anyň (Anuwyň) ýanynda gyz enede/anada(az.).

dumu*ama-da: Tochter mit der Mutter.

gyz enede/anada(az.).

*: (dumu sözi köplenç ;oglan; we kä ýagdaýda bolsa ;gyz; manysynda gelýär. Ol türkmen dilindäki ;dogma; sözi bilen deňiräk manyda ulanylýar. Bu sözleriň ikisi-de ;dogmak; sözünden gelip çykandygy iki dilde-de duýulýar, B. G.)

;ta;

Bu sözüň esasy manysy seiten(ýan, tarap) bolup ol, ;bir ýerde, bir ýerden; diýen manylary aňladýar.

a- Belli wagt-orun düşümi aňladýar:

| | | |
|--------------------|----------------|---------------|
| an-da: droben, | ki-ta: drunten | me-a-ta?: wo? |
| anda/onda, ýokarda | ýerde, aşakda | niredede? |

| | |
|-------------------------|--------------------------------|
| da-da-ta: an den seiten | an-ki-ta: über Himmel und Erde |
| her ýanda | asman we ýerde, asman bilen |
| | ýeriň üstünde. |

b- Belli bir çykyş düşümi aňladýar:

| | |
|------------------------|-------------------------|
| an-ta: aus dem Himmel. | an-za-ta: von Rande des |
| | Himmels. |
| andan/ asmandan. | asman çäginden. |

| | |
|---------------------------------|-------------------------|
| e-ta e-a-su: von Haus zu Haus. | Sil-ta: von der Strasse |
| öýden öýe sary/öýden öýe çenli. | ýoldan |

;ra;

Esasy manysy ;bir ýana ýöneliş; we ;bir ýana gidiş; (nach, zu) bolup ýöneliş düşümiň goşulmasynyň ornunda ulanylýar:

En Nin-gir-su-ra: für den Herrn Ningirsu.
 Eýe(taňry) Ningirsu-wa / taňry Ningirsu üçin

ad-da-na-ra: zu seinem Vater
 Atasyna / atasyna tarap

ma-ra: maňa (mir)
 za-(e)ra: saňa, saňa tarap (dir, zu dir hin).

;dim;

Bu söz türkmen dilindäki ;deň; diýen manyny aňladýar:

an-dim: asman deýin / asmana deň (gleich dem Himmel).
 e-a-ni-dim: öý anyň deň/ onuň öýi bilen deň (gleich seinem Haus).

B- Predloglar (goşma sözler, präpositionen):

igi, i-de: öň, yüz (front, vor, Antlitz)
 igi-mu: öňümde (vor mir)
 igi-zu: öňüňde/seniň öňüňde (vor dir)

igi-na/ide-ani: öňünde/öňünde anyň/onuň öňünde (vor ihm)
 aga: arka, yz, arka ýany (hinter, nach, hinterseite)
 a-ga-na: arkasynda/zynda (hinter)
 gab: gursak, gabak (Az.), garşy, garşy ýüzi (Brust, entgegen,
 gegenüber)

si: garşy (gegen).»173

2.7. Sypatlar (Adjektiv):

Sumer dilinde sypat, at ýa-da işlik bilen tapawutlanmaýar at hakynda aýdylan umumy meseleler, sypat üçin hem deňdir. Düzgün boýunça biz ony, oňa umumy häsiýet berýän zat ýagny ;eýäniň zyzndan gelmegi; bilen tanaýarys:

« aşag-dagal: ekin daş / daş ekin (das weite Feld)

Bu düzgünden çykýan ýagdaý, ýagny sypatyň atdan öň gelýän ýagdaýy diňe taňry atlarynda gabat gelýär [Sintaktis bölümde bu barada giňiräk gürrüň eders, B. G.]:

Kug-In-anna: reine Inanna

Arassa In-anna [belki-de gutly we mukaddes In-anna, In-anna taňry ady B. G.].

2.7. İşlikler (Das Verbum):

Elde bar bolan maglumatlar esasynda Sumer diliniň işliklerini öwrenmekligiň kyndygy hakynda F. Delitzsch şeýle ýazýar:

«Akkad terjimeçileri öz dillerinde işligiň uzadylmak kadasy nätanyş bolansoň [bu ýerde sözleriň düşüm hem ýöňkeme

¹⁷³ : Delitzsch, Friedrich „Kleine ... „, s. 36-40

goşulmalary bilen uzalmasyndan gürrüň gidýär, B. G.], bu işlikleriň manysyna näçe üns berseler-de ony gaty köp düşündirişler arkaly düşündirmäge mejbur bolupdyrlar. Beýle çylşyrymly düşündirişler bolsa, bu uzalan işlikleriň köklerini tanamagy gaty kynlaşdyrypdyr ...

Şeýlelikde Sumer diliniň hakyky we ylmy leksikografiýasyny ýazmagyň dogrudan hem kyn iş bolup, ony diňe bir güýçli filologik metodlaryna daýanmak arkaly çözüp boljakdygyny aýdyň görýäris.»¹⁷⁴

« Sumer dilinde ;bolmak; işligi, eýe bilen habary biri-birine baglaýjy agza ornunda gelýär:

Aşak-dagal-am: Ekin daş-dyr (das Feld ist weit) »¹⁷⁵

Görşümüz ýaly Sumer we türkmen dillerinde işlik sözüň soňunda gelýär, emma Indo-German dil toparyndan bolan Alman dilinde ol beýle däl. Bu bolsa dilleriň aýratynlyklaryny kesgitlemekde uly faktor hem ölçeg hasap edilýär. Sumer işliklerini şu aşakdaky bölümler esasynda ele alýarys:

2.7.1. Düýp işlikler (Die Verbalwurzel):

«Sumer dilinde işlikleriň daş görnüşi atlar bilen tapawutlanmaýar. Sypatlar hem işlik ýerine ulanylýar:

Sypat: gal: uly, galyň? (gross)

Işlik: gal: ulalmak, galmak (gross sein)»¹⁷⁶

Sypatyň işlik ýerine ulanylmak ýagdaýy türkmen dilinde-de edil sumerlilerde bolşy ýalydyr. Mysal üçin ýokardaky Sumer sözüne gaty ýakyn, belki-de bir söz bolan :gal: sözüni alyp göreliň:

galyň: ýukanyň garşylygy (basym ;!; harpynyň üstünde)

¹⁷⁴ : Delitzsch, F. „, Kleine Sumerische ... „, s. 54

¹⁷⁵ : Hübner, B. unad Reizammer, A. „, Inim-Kiengi 3, ... „, s. 25

¹⁷⁶ : Falkenstein, A. „, Das ... „, s. 41

galyň!: ýokaryk galyň!, ulalyň (basym ;a; harpynyň üstünde)

Türkmen dilinde şeýle ýagdaý ak/ak , aç/aç ýaly sözlerde, olardaky ;a; harpynyň gysga we uzyn çekilmegi bilen hem ýüze çykýar. Sumer dilinde-de hut şeýle ýagdaýyň bolandygy hakynda suerolog alym A. Deimel şeýle ýazýar: «Belki sumerliler-de hytaýlylar ýaly sözleriň dört hili we dört äheňde aýdylmagy arkaly, ýagny çekimli sesleriň gysga hem uzyn çekilmegi hem-de sözleriň sorag we jogap äheňde aýdylmagy bilen, bir görnüşdäki sözden azyndan alty sany aýry-aýry many aňlandyrlar.»¹⁷⁷

Eger-de bu alym ýokardaky sözlemleri ýazan wagty biziň dilimiziň aýratynlyklary bilen tanyş bolan bolsady onda: “şu günki türkmen dilinde bolşy ýaly” diýen söz düzümini hem sözlerine goşardy diýip düşünýäris.

«Düýp işlikleriň Sumer dilinde üç sany görnüşi bardyr: sada, goşma we uzadylan işlikler. Sada düýp işlikler köplenç bir bogundan ybarat bolýar:

ag: etmek (machen), gen: gitmek (gehen),
il: almak, eltmek (heben, tragen),
gaz: owratmak, öldürmek (zerchneissen, töten),
Bulug: Bölme(k)(agajy), ýarmak (Holz schneissen),
bulug: howlukmak (eilen).

2.7.2. Goşma işlikler:

ýeňiş düşüminde gelyän işlikler: Bu ýagdaýda gelyän işlikler köplenç ;ag;, ;du(g);. ;gar; ýaly ;etmek, ýerine ýetirmek; sözüniň dürli görnüşleri bilen ýüze çykýar [türki dillerdäki ;etmek;, ;eýlemek;, ;gaýýrmak;, ;ýapmak; ýaly. B. G.]:

na-ri...ga(r): rein machen
ary etmek (gaýýrmak) / arylamak / arassalamak.»¹⁷⁸

¹⁷⁷ : Deimel, A. „Sumerische Grammatik ... „, s. 20

¹⁷⁸ : Delitzsch, F. „Kleine Sumerische ... „, s. 49-51

2.7.3. Gural manyda (Instrumentale Bedeutung):

«tu-tu: tut-mak, almak (el bilen): (mit der Hand) nehmen
 gir...gen: gir-mek, ýöräp gitmek, ätmek (mit dem Füsse)
 gehen, treten.»¹⁷⁹

2.7.4. Uzadylan işlikler:

«İşlikleriň uzadylmagy Akkad diline uýgun bolmandygy üçin olar, ony düşündirmek üçin köp möçberde düşündiriş sözleri ulanmaga mejbur bolupdyrlar. Bu ýagdaý bolsa bu işlikleri düşünmegi kynlaşdyrypdyr. Şonuň üçin hem olary inçeden öwrenmek üçin örän güýçli filologiýa bilimine eýe bolmagy talap edýär. Bu işlikler ;da;, ;ta;, ;si; ýaly goşulmalar bilen uzadylyp, olaryň esasy manysy ;ýan;, ;ýanynda;, ;ýanyna; dimekdir:

ta-e: daşaryk gitmek, daşaryk sürmek, çykamak (heraus gehen, heraufuren, austreiben)

ta-sar: daşaryk sürmek, çykarmak (austreiben)

bara-e: bar-mak(öne), öňe gitmek (fortgehen, fortreiben)

bara-du: barmak, öňe gitmek (fortgehen)

baran-gub: wegtreten(von seiner bisherigen Stätte)

çykyp gitmek (öňki oturan ýeriňden, ýurduňdan).»¹⁸⁰

Ýokardaky ;bara; goşulmasynyň Sumer dilinde barmak; daşlaşmak; gitmek ýaly manylary bar, ýagny türkmen dilindäki bar bilen bir sözdür.

2.7.5. Ýasama işlikler:

Sumer dilinde düýp işlikleriň ýanynda köp sanly ýasama işlikler-de bar. Ýöne bu düýp işlikler olara goşulýan (tirkelýän) elementlerde eremän, öz öňki durkuny saklaýarlar. Bu ýasama işliklerden şu aşakdakylary görkezmek bolar:

¹⁷⁹ : ýene şol. s. 52

¹⁸⁰ : ýene şol. s. 56

«a- At bilen işlik:

gu-de: gürlemek/söz dökmek (das Wort ausgissen>sprechen)

gula: gujaklamak/ boýnundan asylmak (sich um den Hals hangen>umramen).

b- Sypat bilen işlik:

gal-di: uly diýmek/ uly gürlemek (Gross sprechen)

mi-du: mylaýym diýmek>aýallar ýaly gürlemek (nach Frauenart sprechen>freundlich sprechen).

c- İşligiň at formasy (Die Nominalform Verbums):

Bu işlik, işligiň uzamaýan ýagdaýynda (hiç zat goşulmazdan) ýa-da ;-(d); goşulmasy goşulmak arkaly ýasalýar:

e-du: öý diken/öý salan adam (der, das Haus gebaut hat).

gu-nun: gygyran (adam), çagyran (der Lautrufende).

d- İşligiň näbelli görnüşi (Der Infinitiv Verba):

„İşligiň näbelli görnüşi ;-(a ýa -ed-a; goşulmalary bilen görkezilýär:

du-da>du-a: dik-mek, salmak (das Bauen)

gi-a: gaýt-mak/ýa-da gaýtarmak (das Zurückkehren oder Zurückbringen).

e- Ortak işlikler (Das Partizip. Verba):

Bu işlikler-de ;-(ed-a;dan gelip çykan ;-(a; goşulmasy bilen görkezilýär:

du-a: dikilen, salynan (gebaut)

gin-a: giden, gidýän (der geht)

zi-ga: çykan (yokary), münen (ansteigend).»¹⁸¹

¹⁸¹ : Falkenstei, A. „, Das Sumerische“ s. 43

Görşümüz ýaly ýokardaky işlikleriň yzyna goşulýan ; -ed-a; we ; -a; goşulmasy türkmen dilindäki etmek we eden sözlerine hem daş görnüşi hem-de grammatiki orunlarydyr aňladýan manylary taýýndan örän çalymdaş hem ýakyndyr.

3. Sintaksis (syntax)

3.1. Sumer dilinde sözlemiň düzüliş tertibi

3.1.1. Normal sözlemler (kada laýyk sözlemler) :

«Normal sözlem iki bölümden ybarat bolup, onuň birinji bölümi sözlemiň eýesidir. Bu bölüm sözlemiň garaşsyz bölümi hasaplanýar. Ikinji bölüm habardan ybarat bolup, işligiň belli görnüşi arkaly beýan edilýär :

Nanna-ra ur-nammu-(ke) e-a-ni mu-na-du (Dem Gott Nammu
hat urnammu sein Haus gebaut).

Nann-ga urnammu öýüni dikipdi/ Urnammu öýüni taňry
Nanna üçin dikipdi.»¹⁸²

Ýokardaky tertip bilen ýagny tirkeme düzgüni esasynda düzülmek hem-de sözlemiň başynda eýe we soňunda işligiň ýerleşmegi türki dilleriň grammatikasyna örän ýakyn bolan bir wagtyň özünde Indo-German we Samid dilleriniň grammatikasyna uýgun dældigini alymlar ykrar edýärler. Biz ony ýokardaky Sumer sözlemineň terjimelerinde-de aýdyň görýäris

3.1.2. Kadadan çykma sözlemler:

«Kä ýagdaýda, meselem eýeden başga bir söz agzalarynyň üstünde basym(tekge) bolanda, sözlemiň tertibi kadadan çykýar:

e-a(k) en-ki-ke tmenmu-si-ge: des Hauses Fundament grundet
Enki.

Öýüň Enki düýbünü tutdy / temelini atdy (türk.).

¹⁸² : ýene şol. s. 51-52

3.2. Eýe:

Sumer dilinde eýe, özüne bagly bolan sypatlar bilen bilelikde gelyär hem-de köplük goşulmasyny kabul edmeýär:

dimmer ana: (die Götter des Himmel)
tañry asman> asman tañrysy.

dimmer gal-gal: (die grosses Götter).
tañry uly-uly> uly-uly tañrylar/ galyň-galyň tañrylar.

uku-dagala: (die weiten Völker).

oklar daşda>daşdaky halklar [ok ýa uk sözi Sumer hem köne türki dilde ;halk; dimekdir,ser. sözlük bölüme B. G.].

Şonuň ýaly-da iki sany adyň hiç hili ýöňkeme ýa-da düşüm goşulmasyny kabul etmeden biri-biriniň yzyna tirkelmek arkaly: *bilen, hem, we ýaly* baglaýjylaryň manysyny aňladýar:

An-ki(a): (Himmel und Erde) Arazu-zu-ra: (Gebet und Fehlen)
Asman-ýer/ ýer bilen asman Çokunma-zarlama/ arzuw-isleg

Ge-*ud-da: (bei Tag und Nacht)

Gije-gündizde »183

[*ud sözi Sumer dilinde gün, köne türkide wagt demek, ser. sözl.]

Şeýle kada türkmen diliniň grammatikasyn-da-da uýgundyr.
Mysal üçin: isleg-arzuw, gije-gündiz ...

Bu bölümde durup geçmeli mesele, Sumer dilinde biziň dilimiziň grammatiki aýratynlyklaryna laýyk gelmeýän ýagdaý-da, ýokardaky mysallarda görşümüz ýaly, sypatyň köplenç halatda adyň ýa-da umuman aýdanymyzda „garaşly“ sözleriň „esasy“ sözleriň yzyndan gelmegidir. Emma F. Hommel ýaly alymlaryň pikrine görä bu ýagdaý sumer dilinde Akkadlar ýaly samid uruglaryň dilleriniň

¹⁸³ : Delitzsch, F. „, Kleine ... „, s. 38-39

täsirinde ýüze çykypdyr. Bu ýagdaýy biz, uzak wagtlap samid dil toparyna girýän arap diliniň täsirinde galan, emma Indo-German dil toparyndan saýylýan häzirki täjik dilinde-de görýäris. Emma Alman, Iňlis we ors ýaly beýleki Indo-German dillerde beýle däl, ýagny bu dillerde täjik diliniň tersine sypat atdan öň gelýär. Täjik we arap dillerinde bolsa sypat atdan soň gelýär.

Indi käbir alymlaryň bu ugurda öňe süren pikiri bilen tanyş bolalyň. A. Falkenstei: «Sumer dilinde at bilen oňa bagly bolan sypatyň ýeri çalyşyp, sypat öňden hem gelip bilýär:

ama-nanşe: (Mutter Nanşe)
ene Nanşe/ ana Nanşe(Az.)

ku-inanna(k): (die heilige Inanna)
gutly (kutly) Inanna /mukaddes Inanna »184

F. Delitzsch: «Ada degişli san sözleriň adyň öňünden gelşi ýaly, sypatlar-da azda-köpde üstünde basym bolan ýagdaýda atlaryň öňünden gelip bilýär:

gul nam-erina: der böze Bann
gyňyr arwah/ gaharjaň arwah »185

Prof. A. Deimel: «Sumer dilinde söwda degişli tekstlerde :gal:(uly) sypatyň atdan öň gelendigi anyklandy ... şonuň ýaly-da söz düzüminde basym (tekge) sypatyň üstünde bolsa, atdan öň gelýär:

gal-dam-gar: Grosshandler gal-uku: Oberst
uly söwägär uly goşun-çinleri

gal-nar: ober Sänger
uly bagşy »186

3.3. Çalyşma goşulmalary:

¹⁸⁴ : Falkenstein, A. „ Das ... „, s. 53

¹⁸⁵ : Delitzsch, F. „ Kleine ... „, s. 100-101

¹⁸⁶ : Deimel, A. „ Sumerische Grammatik ... „, s. 29

« Giçki Sumer döwründe Akkad diliniň täsirinde, üçünji şahs (olluk) çalyşmasynda , şahs üçin ulanylýan ; -ani; ýagny ;ol; , ;onuň, anyň; bilen, ortak-urug üçin ulanylan ; -bi; goşulmasynyň arasyndaky tapawut ýitipdir. Emma onuň dogrusy bi-da: mit seinem (bile, onuň bile)dir. Bu goşulma ;we; baglaýjy sözüň ýerine ulanylyp ;shahs eýe; sözüne baglylykda gelýär. Şonuň yaly-da ol irki Sumer diliniň galyndysydyr.»¹⁸⁷

Ýene bir ylmy işde bu barada şeýle maglumat bar: «Sumer dilinde bar bolan ; -bi; we bi-da; sözleriniň ýerine ulanylan baglaýjy söz ;u; ýagny ;we; ir döwürde Akkadlardan alynan sözdür.»¹⁸⁸

Görşümüz ýaly Sumer dilinde ulanylan ; -bi ; ýa ; -bi-da; baglaýjy sözler, türkmen dilinde ulanylýan ;bile; (bi-le) sözi bilen hem gaty meňzeş hem-de edil deň diýip boljak grammatiki roly ýerine ýetiripdir. Sumer dilinde soňlar *bi-de* baglaýjynyň ýerini Akkad dilinden giren „u“ alyşy ýaly, türkmen dilindäki „bile“ baglaýjynyň ýerini hem arap dilinden giren „we“ alypdyr.

«Sumer diliniň söz düzümlerinde çalyşma goşulmalarynyň birlik we köplük sany köplenç ýagdaýda biri-biriniň ýerine ulanylýar:

uku-lu-a: (Landesbewoner) ad-da-zu: dein (eur) Vater
ülkeli, ülkäniň ýaşajylary ataň, ataňyz, seniň ataň

ama-zu: (eure Mutter)
eneňiz, ananyz (Az.)

Çalyşma goşulmalary, ylaýta-da basym üstünde bolan söz düzüminiň önünde gelýär:

Za-e e-ne-im-zu: (dein Wort)
Seniň sözüň.

Başda gelen çalyşma, ýöňkeme düşüm kabul etmeden hem gelýär:

za-ar-gal-gal-zu: (deine grosse Glorie)

¹⁸⁷ : Falkenstein, A. „, Das ... „, s. 53

¹⁸⁸ : Häbner, B. und Reizammer, A. „, Inim-Kiengi, 3 ... „, s. 112

seniň aryň uly- uly>seniň uly-uly şöhratyň
(aryň-namysyň).»189

Ýokardaky söz düzümleriniň aýratynlyklary hem-de onda ulanylan birnäçe Sumer sözleriniň şu günki türkmen sözlerine ýakynlygy aýk duýulýar. Mysal üçin ad-da=ata, ama=ene(ana), ar: takminan ar-namys manyda, uku: bu sözüň uk bölümi ýokarda ok (halk) manysynda gelendigini görüpdik, bu ýerde bolsa uku sözi ;ülke; manysynda gelýär.

3.4. Atlar

3.4.1. Atlaryň iki toparlyk sistemasy (Das Zweiklassensystem):

« Sumer dilinde bu iki Synpa degişli bolan zatlarda girizilen degişlik, olaryň asman taňrysynyň ornundaky ;AN; hem-de ertekilerdäki käbir haýwanlaryň, agaçlaryň we otlaryň ynsan sypatyna girizilmegidir. Olar ynsan ýaly edim-gylymlara eýe bolýarlar hem-de gepleşýärler, jansyzlary janly hasap edilýär:

Lu-me-luh-ha: Mann von (Land) Melluha
Melluhaly, Melluhan (ýurt) adamsy.

(Bu ýerde Melluha ýurdy grammatiki taýdan ynsan toparyna girýär).

3.4.2. Köplük:

Köplük Sumer dilinde köplenç ýagdaýda belli bir alamat bilen görkezilmeýär. Ynsanyň daşyndaky zatlara (predmetlere) degişli sözlerden köplük ýasalmaýar. Belli bir san bilen aýdylýan zatlar üçin hem köplük alamaty ulanylmaýar. Kä ýagdaýlarda adyň ýa-da ada degişli sypatyň gaýtalanmagy bilen hem köplük aňladylýar. Bu ýagdaý „gal: uly, tur: kiçi, kal: gymmat“ ýaly belli möçberi aňladýan sypatlar bilen bolýar.»190

Oňde belläp geçişimiz ýaly bu ýagdaý hem türkmen diliniň grammatikasyna uýgundyr. Meselem türkmen dilinde-de belli bir san bilen gelýän atlaryň yzyna köplük goşulmasy goşulmaýar: 15 adam, 6 kitap ... emma Alman we Inlis ýaly Indo-German dillerinde beýle

¹⁸⁹ : Delitzsch, F. „ Kleine ... „, s. 97

¹⁹⁰ : Falkenstei, A. „ Das ... „, s. 53-54

atlaryň yzyna köplük goşulmasy goşulýar: 15 Personen (15 adamlar), 6 Bücher (6 kitaplar)...

3.5. Düşümler (Die Kausus):

« 3.5.1. Eýelik düşümi (Der Genetiv):

Eýelik düşümi diňe ada bagly elementleriň düşümi hökmünde ulanylýar. Sumer dilinde atdan sypat ýasalmansoň eýelik düşüme dürli sypatlar artdyrylýar:

e-nam-lugal-a(k)-nu: (mein Haus des Königtum>mein
königliches Haus)
öýüm şaňky kimin>meniň şalyk öýüm.

3.5.2. Ýeňiş düşümi (Der Akkusativ):

Ýeňiş düşümi Sumer dilinde hiç hili goşulma goşulmadan aňladylýar hem-de bir sözlemde iki ýeňiş düşümi gelmeýär:

sipa-se-pa: einen Hirten berufen, jemanden als Hirten berufen
çopan çagyrmak»¹⁹¹

Ýeňiş düşümiň goşulmasyz gelmesi türkmen dilinde-de bar: adam çagyrmak (adamlary çagyrmagyň ýerine), bagşy aýtdyrmak (bagşyny aýtdyrmagyň ýerine) ...

3.5.3. Ýöneliş düşümi (Der Dativ):

«Sumer dilinde ;ra; düşüm goşulmasy bilen görkezilýän ýöneliş düşümi diňe şahs eýe bilen baglylykda gelýär. Şahs doldurgyjyny özüne eýerdýän işlik bolsa, predmet özüniň doldurgyçlaryna ;orun; , ;wagt-orun; we seýrek ýagdaýda bolsa ;wagt; düşüminiň goşulmalary bilen baglanýar.»¹⁹²

Biz bu düşümiň türkmen dilinde ;-a, -e; we gadym türkide bolsa edil Sumer dilinde bolşy ýaly;-ra; goşulmasydygy hakda ýokarda durup geçipdik.

« 3.5.4. Wagt-orun düşümi (Der Lokativ):

¹⁹¹ : ýene şol. s. 55

¹⁹² : ýene şol.

Bu düşüm ; -a; düşüm goşulmasy bilen görkezilýär. Ol, köplenç predmet eýeler (şahs bolmadyk eýeler) bilen ulanylýar, kä ýagdaýda bolsa diňe şahs sözleriniň yzyndan gelyän doldurgyçlara hem goşulyp gelyär. Giçki Sumer döwründe bolsa ol, şahs sözleriniň hem yzyna goşulýar.

Wagt-orun düşümi orun bilen baglylykda, ;niredede?; diýen soraga jogap bolup gelşi ýaly, niräk? diýen soraga jogabyň ýerine-de gelyär. Şonuň ýaly hem ol, wagt bilen baglylykda, ;haçan?; diýen soragyň jogabynda gelyär. Bularyň daşyndan hem, hil we ýagdaý ;hallaryna;-da goşulýar:

diňgir-ña-i-şa: (meinem Gott ist er genehm).
tañrym, ol sylagly>meniň tañrym, ol sylaglydyr.

ama-na: (seiner Mutter)
enesi, anasy(Az.)

hula-na: in seiner Freude, Freudig
halanynda>begenjinde,begençli

şa-ga: darinen
şonda>şonuň içinde »193

Bu derňemeler Sumer diline uýgun bolmadyk bir Indo-German diliniň grammatikasynyň esasynda alyp barylany üçin, ençeme ýerde bu diliň aýratynlyklaryny düşündirmekde kynçylyk ýüze çykýar, hatda görşümüz ýaly düşümleriň tertibinde garyşyklyk bar. Mysal üçin ýokardaky ;hul-la-na; söz düzüminiň yzyndaky ; -na; ýa ; -a; wagt-orun düşüminiň goşulmasyny, türkmen dilinde oňa örän ýakyn bolan ; -nda; goşulmasy bilen deňeşdirmek ýeterlik bolan bir wagtyň özünde, ony Alman dilinde ;in seiner; ýaly predlogdyr ýöňkemeler arkaly düşündirmeli bolýar.

3.5.5. Wagt-orun düşüminiň ysnasykly görnüşi (Der Lokativ-terminativ die unmittelbaren Nahe):

¹⁹³ : ýene şol.

«Bu düşüm ;-e; goşulmasy bilen görkezilip, ;ýanynda; , ;bile; ýaly manyny aňladýar (türkmen dilindäki ;-nda; , ;-nde; , ;-de; ýaly goşulmalar bilen deň.B. G.). Ol ;predmet eýe atlaryň; yzyna goşulýar ... bu düşüm orun üçin azyrak ulanylýar.

3.5.6. Orun düşümleriniň ;ýanynda; , ;ýoldaş; manyda gelişi (Der Komitativ):

Sumer dilinde ;ýanynda; we ;ýoldaş; ýaly many ;-da; düşüm goşulmasy bilen görkezilýär.;da; sözi; ýan, tarap; manysyndaky at bolup, ;bilelikde; we ;biri-biriniň ýanynda; ýaly ýagdaýy aňladýar. Bu goşulma şahs hem predmet eýe atlarynyň yzyna tirkelýär. Şonuň ýaly hem ol ;-bi; çalyşma goşulmasy bilen birigip, ;bile; hem ;we; sözleriniň ýerini tutýar. Bu manyny aňladýan başga bir söz bolsa Akkad dilinden alynan ;u;dyr:

an-ki-bi-da: (der Himmel mit seiner Erde)
Asman ýer bile> asman ýeri bile

e-da im-da-hul: (er freude über das Haus)
Öýden ol şat> Ol öýi halady.

3.5.7. Çykyş düşümi (çykyş guraly: Der Ablativ-Instrument):

Çykyş düşümi ;-ta; düşüm goşulmasy bilen görkezilýär we ;bir ýerden; ýa ;bir ýoldan; diýen manyny aňladýar. Bu düşüm ;wagt düşümi; bilen hem meňzeş bolup, köplenç ýagdaýda (hemişe bolmasa-da) zat (predmet) eýe atlarynyň yzyna goşulýar. Wagt düşümiň ornunda ol, ;dan ... çenli; ýaly ýagdaýy aňladýar:

Eridu-ta nam-lugal ma-an-si: (in Eridu hat er mir das
Königtum gegeben).

Eriduda(ol) maña şalyk sundy>Eridudan başlap ol maña şalyk
berdi.

Bu ýerde göz önünde tutulýan gürrüň ;ol ýerde; diýen many däl-de eýsem ;ol ýerden başlap; diýen manyny aňladýar.»¹⁹⁴

¹⁹⁴ : ýene şol. s. 55-56

Görşümüz ýaly bu ýerde- de ;-ta; düşüm goşulmasy şu günki türkmen dilindäki ;-ad; we ;-dan; goşulmalary bilen deň diýen ýaly ýakyndyr. «Gadymy türki dilde bolsa ;-ta; goşulmasy, edil Sumer dilinde bolşy ýaly ;-dan; ýerine ulanylypdyr. Mysal üçin ;an-ta; : andan/ondan.»¹⁹⁵

Bize belli bolan bu gysgaça maglumatlaryň dowamynda görşümüz ýaly Sumer diliniň grammatikasy Indo-German dil toparynyň esasyalaryndan bolan Alman diliniň grammatikasyna näçe uzak bolan bir wagtyň özünde, şonça-da biziň dilimiziň grammatikasyna ýakyndyr. Mysal üçin ;wagt-orun; düşümi ýaly grammatiki ýagdaýy biziň dilimizde ýekeje söz düzümi bilen düşüdmeklik mümkin bolsa, ony Alman dilinde beýan etmek üçin bir paragraf möçberinde düşündiriş ýazmaga mejbur bolupdyrlar. Bu hakykatlary, şonuň ýaly-da gürrüňimiziň indiki bölümünde açyklanjak gaty köp söz meňzeşliklerini göz önünde tutmak bilen biz, bu örän gadymy dil bilen türkmen diliniň kökünüň bir ligini, başgaça aýdanymyzda biziň baý hem gözel ene dilimiziň iň azyndan baş müň ýyl dokumental geçmişiniň barlygyny, ynam bilen aýdyp ony ylmy esaslar bilen subut edip bileris.

¹⁹⁵ : A. von Gabain „Eski türkçenin Grameri“ Ankara-1995, s.260

VII. Türkmen-Sumer dillerinde biri-birine gabat gelýän sözlerden düzülen gysgaça sözlük

ýa

(5000 ýyl öň ýaşan ata-babalarymyzyň dilinden saklanyp galan)
söz nusgalary

Giriş: Türkmen we Sumer dilleriniň arasyndaky söz meňzeşlikleri ýa doly gabat gelmeleriniň üstünde gürrüň edilende şu aşakdaky meseleleri göz önünde tutmalydyrys:

Birinji: Biziň häzirki türkmen dilimiziň şu güne çenli ýüze çykan iň gadymy ýazuw nusgasy, ýagny takmynan mundan 1300 ýyl öň ýazuwa geçen Orhon-Ýeniseý dili bilen giçki Sumer döwründen galan ýazuwlarynda ulanylan diliň arasynda takmynan 2700 ýyl araboşlygy bar. Orhon-Ýeniseý ýazgylaryndan bäri 1300 ýyl kämilleşiş prosesini geçiren şu günki türkmen dili bilen şol ýazgylaryň dilini derňänimizde grammatiki taýdan ylaýta-da morfologiýada ep-esli özgerişler hem çylşyrymlaşmalar göze ilýär, Sumer döwründe bolsa heniz diller grammatiki taýdan has-da sada hem ýönekeý bolupdyr. Mysal üçin, geçen bölümde-de görşümüz ýaly Sumer dilinde düýp sözler çylşyrymly grammatiki elementleri kabul etmeden aýry-aýry manylary aňladýar, emma häzirki türkmen dilinde bolsa şol düýp sözler grammatiki elementler kabul etmeden ol manylary aňladmaýar. Şonuň üçin hem biz belli bir Sumer sözünü türkmen sözi bilen derňänimizde grammatiki elementleri kese çyzyk bilen düýp sözden aýryp görkezýäris. Mysal üçin: ;bar;(sumer): bar-lyk, bar-mak(gitmek), bar-lamak (seretmek) ýa-da ;di;(sumer): diý, diý-mek, diýdi, diýer, ýa-da ;dil;(sumer): dol-durmak,dol-y w. ş. m. Türkmen dili bilen Sumer diliniň arasyndaky özgerişler duýular ýaly, söz listesinde ilki Sumer zözi, ikinji “gadymy tükçe” ady bilen: sak-skit taýpalar birleşigine we olardan ýüze çykan Parfiýa döwrüne degişli kä türki ýazuw ýadigärlikden galan sözleri, şonuň ýaly hem Orhon-Ýeniseý, Kutatgu-Bilik we Diawanol-logat-ettürk ýaly gadymy tekstlerden alynan sözler, üçünji syraçda bolsa häzirki zaman türkmen (we kä bir beýleki türki dillerden) sözleri ýerleşdirildi.

Ikinji: Geçen bölümde- de görşümüz ýaly Sumer ýazuwynda heniz çekimli sesleriň köpüsi bolmandyr. Mysal üçin u, ü, o, ö, seslerden diňe ;u; bar. Hut şonuň üçin hem sumerlilerden galan sözleriň, olaryň özüniň nähil áydyp ýazandygy doly anyk däl. Netijede bolsa biziň ol sözleri aýry-aýry çekimliler bilen göz önünde getirmegimiz tebigy hem dogrudyr. Mysal üçin alymlaryň ;Uk; görnüşinde ýazan we ;halk;; ;taýpa; diýen manylary aňladýan Sumer sözünü biz, edil şol manyny aňladýan gadymy oguz sözi ;ok; bilen doly gabat gelýär diýip bileris, şonuň ýaly hem Sumer dilinde-de edil şu günki türkmen dilinde bolşy ýaly, sesleriň uzyn hem gysga çekilme kadasy bolupdyr. Netijede biz Sumer sözlerindäki sesleri iki görnüşde-de göz önünde tutup bileris. Munuň şeýle edilmelidigini sumerolog alymlaryň özleri hem teklipe edipdirler. Mysal üçin Sumer dili barada iň soňkyrak edilen akademik işleriň birinde şeýle pikir öňe sürülýär:

«Sumer dili Indo-German dil maşgalasyna degişli däl. Şonuň üçin hem Sumer diliniň grammatikasyny bir Indo-German diliniň grammatikasy bilen doly düşündirmek mümkin däl. Indo-German dilli bolmadyk okyjylarymyz, bu ugurdaky ylmy makalalary okanlarynda, Alman diliniň grammatikasynyň çygyryndan çykyp öz ene dilleriniň aýratynlyklary bilen derňeseler has netijeliräk bolup biler...Şu sebäplere görä Sumer dili hakda aýry-aýry Hipotezler (nazaryýalar) öňe sürülýär. Her bir ylmy işde bolsa, okyjylaryň artdyryp ýazjak bellikleri üçin boş sahypalar goýulýar...»¹⁹⁶

Üçünci: Dilleriň kämilleşiş kanunlarynyň esasynda sesleriň özgerip biri-biriniň ýerini almagy tebigy hadysadyr. Alymlar bu grammatiki hakykaty göz önünde tutmak bilen gaty köp Sumer we türk sözləriň bir kökdendigini öňe sürýärler, emma biz bu ýerde diňe Türkmen-Sumer sözleriniň gönüden-göni meňzeş hem manydaşlaryny saýlap aldyk. Bu bolsa, bu sözleriň 4000 ýyl bäri düýpli özgermeden biziň dilimizde saklanyp galan sözler dimekdir. Bu iki diliň arasynda şeýle sözlerden 200 çemesi tapylmagy, örän uly ähmiýete eýe bolup, häzirki zaman ylmy normalar esasynda-da (olaryň arasyndaky grammatiki gabat gelmeleri-de göz önünde

¹⁹⁶ : B. Hübner, A. Reizammer „Inim Kiengi III, Sumerisch in Wort und Schrift“ Marktreidwitz-1987, s. III

tutmak bilen) köküniň birliginiň subutnamasy hökmünde tutaryk edinip boljakdygy aýdyňdyr. Eger-de sesleriň üýtgame kanunlarynyň esasynda köküniň birligini subut edip boljak dürli sözleri-de artdyrylsa, iki diliň arasyndaky garyndaş sözleriň sany ençeme gezek köpelerdi.

Meseläniň gyzykly hem manyly tarapy bolsa umumy türk dilleriniň näçe gadymkyrak tekstlerini göz önünde tutulsa, olar bilen Sumer diliniň arasynda hem söz hem-de grammatika taýdan ýakynlyk has güýçliräk duýulýar. Gynansak-da Sumer ýazgylarynyň döwri bilen Orhon-Ýeniseý ýazgylarynyň döwrüniň arasyndaky 2700 ýyl çemesi aralykda ýaşan ata-babalarymyzdan şol sanda gadymy ;Turan dili; diýilýän Sak-Iskit taýpa birleşiginiň hem-de olaryň arasyndan çykan Parfiýalylaryň dillerine degişli, belli geo-syýasy sebäplere görä şu güne çenli gaty az dokument galypdyr. Eger-de biz şol döwürlerde ýaşan ata-babalarymyzyň dilleri bilen tanyş bolup bilsek, onuň häzirki türki diller bilen Sumer diliniň arasynda köpri boljagy ikuşsyzdyr diýip düşüňärim. Gadymy Turan diline degişli alymlaryň ykrar eden az sanly sözler muňa aýdyň mysaldyr:

| Sumer | Gadymy Turan | Şu günki türki diller |
|-------|--------------|---|
| I | I, Ik | Irmak (kä türki dilde derýa dimek) |
| Anu | Anap | Anna (bu söz hakda ýokarda gürrüň edilipdi) |
| Kur | Kur | Kurgan, gorgan (depe, dag, beýgeltmek) 197 |

Şu hakykaty göz önünde tutmak bilen eger-de biz, Ata-Watanymyzda ýüze çykan Zartustra dininiň mukaddes kitaby bolan ;Awesta;nyň iň gadymy bölümleri we soňky dillere terjime edilmän galan bolmagy gaty ähtimal bolan ;Gatlar;nyň ýazylan dilini öwrensek ol, dilimiziň taryhyny we onuň kämilleşiş prosesini öwrenmekde uly ädim bolarlyk diýip düşüňärim. Soňky ýyllarda;Gatlar;nyň häzirki türkmen hem Azerbeýjan türkçesine örän ýakyn bir dilde ýazylandygy hakynda, Eýran metbugatynda ençeme ylmy makalalar ýazyldy. Biz bu ýerde olardan birnäçe setir getirmek bilen çäklenýäris. Aýry-aýry alymlaryň, şol sanda biziň Eýranly ildeşimiz Aýmämmed Aýmämmediniň tarapyndan ýazylan bu makalalaryň

birinde, ençeme ylmy maglymatlara esaslanmak bilen şeýle ýazylyar: «... bu dokumental maglymatlara esaslanmak arkaly, Awestanyň heniz belli bir dine degişli materýala öwrülmezinden oň, belli bir ortak dilde ýazylandygy, bu diliň bolsa häzirki türkmen he Azerbeýjan türkçesinden az-owlak tapawutlanmagyna garamazdan bu diliň grammatikasyna gabat gelyändigini aç-açan ýüze çykýar. Mysal üçin:

| | |
|-------------------|--|
| Köne Awesta dili: | Eý är-ýeme-işu |
| Türkmen dili: | Ig ärime üýşu (üýşmek) |
| Täze pars dili: | Äz bäräye Äsilzadegane när änjomän.»198 |

Görşümüz ýaly bu tekst böleginiň dili bilen häzirki pars diliniň arasynda hiç hili gatnaşyk duýulmaýan bir wagtyň özünde ol, türkmen diline hem grammatika hem-de söz meňzeşligi taýdan örän ýakyndyr.

Bulardan başga-da soňky ýyllarda Prfiýa döwletini guran atabalarymyzyň öz ene dillerinde ýazan ýazuwlaryndan iki sanysy tapylypdyr. Dr. Selahi Diker özüniň Iňlis dilinde ýazan „The Wole Erth was of One Language“ kitabynda aramy hatynda ýazylan şol tekstleri gaýtadan işläp oňa gerek bolan we bu ýazuwda bolmadyk çekimli sesleri artdyryp okanynda, bu ýazuwlaryň hatda Orhon-Ýeniseý ýazuwlaryndan hem şu günki türki dillere ýakyndygyny görüp geň galyp tolgunýar. Bu tekstlerde Sumer, sak-iskit we häzirki türkmen dilinde bar bolan: «ary: ary, arassa, ti/di: diýmek, an,anna: taňry ýaly sözlerden başga-da: kal: galmak, aty: atmak/taşlamak, aka: aga, beze: bezemek, diz: dyzamak, dede: dāde, ekün: ekiz/iki, dur/tur: durmak, sew: söýmek, swü: söýgi, tang: taň etmek/geň galmak, tüz: düzmek, umuh: umyt etmek ýaly türkmen sözleri bar.»199

Biz aşakdaky gysgaça sözlüğimiziň birinji sütüninde Sumer sözlerini, ikinji sütüninde eger bar bolsa ;Gadymy türki; ady bilen

¹⁹⁸ : „ýol“ neşriýesi, 1373 şemsi ýyly, 38-nji sany, s. 30-33 we „Umidi Zenjan“ neşriýesiniň 1378 şemsi ýylynyň Azer hem Bähmän aýlary.

¹⁹⁹ -alyndy: prof. Dr. Muhammedtagy Zehtabi (Krişçi) “Iran Türklerinin Eski Taryhy” Täbriz-2000, s. 356-66.

Turan dilinden galan sözleri, Orhon-Ýeniseý ýazgylarynyň sözleri hem-de ;Kutatgu bilik; we ;Diwanul-logatet-türk; ýaly köne eserleriň sözlerini girizdik, üçünji sütünde bolsa ;Türkmen dili; ady bilen türkmen hem-de kä bir beýleki häzirki zaman türki halklaryň söz baýlygyndan alynan sözler ýerleşdirildi. Emma türkmençe bolmadyk sözleriň nireden alynandygy goşa dyrnagyň içide belli edilýär.

Sumer-Türkmen we beýlaki Türk dilleriniň Arasyndaky meňzeş sözleriň sözlügi

*Her setirdäki goýy yazylan söz Sumerçe we aşagyndaky sözler türkmen we
beýleki türk dillerden alynanlar*

A (Sumerçe): açyk, dury, yagty / klar, hel (Deimel, 89)
Ak, Açyk (Türkmençe)

AB: Wohnung (Delitzsch.1, 4)
Öý, Äb(Orh.=Orhun yazgylaryndan)

AB-BA: öýler / Haeuser (Delitsch.1, 4)
Oba, Äb-bark, evler(Orh.)

ABBA: yaşuly / Greis (Hommel, 22)
Aba / Aba: Ata (Orh.), Abuka: yaşuly (Kt.B.)

AD, AD-DA: Vater (Deimel, 36), (Delitzsch.2, 8)
Ata / Ada (Orh.)

AD-AD: Ata / Grossvater (İn. Ki. 2.,45)
Ataň Atası

AD-AMA: Grossvater mütterlicherseites (Hübner.2, 45)
Eneň Atası, baba / çuwaş türklerinde ;ene; sözüniň ýerine edil
sumerçedäki ýaly ;ama; diýilýär (Grönbech, 78).

AG: höküm etmek, buýruk / beordern, Befehl (Delitzsch.1, 109),
(Delitzsch.2, 6)
Aga, Aga-lyk (Türkmen dilinde Aga sözi häkim manysynda-da
ulanylýar)

Aka (Turan t.,1)

AGA, AGU: höküm etmek / beordern (Delitzsch.2, 6)
A:ga / Aka-men: hakyky aga (Turan t.,1)

AGA: Rückseite, hinter (Pöbel, 29), (Delitzsch.1, 110)
Arka

AGAR: Acker (Hommel, 22)
Ekin

AGAR: agyr ýagdaý, çöl / Flur (Falkenstein, 30), (Delitzsch.1, 110)
Agyr, ygyr

AGARIN: Oglan ýatagy / Mutterleib, Haus des Kind (Hommel, 22),
Garyn (Deimel, 42)

AGIL: Ringmauer, Umfassung (Delitzsch.2, 4)
Agyl (mal agyly)

A-GIM: ýaly, kimin, meňzeş / wie, so (Hübner.2, 11)
Agyn (agyn özi)

AI: Aý taňrysý / Mondgott (Hommel, 22)
Aý

A-KAR: joşgun, syl / überflutet (Hübner.2, 21)
Akar, *Akar (D.L.T.)*

Akku: Ekmek / pflanzen (A. D., 24)
Ek-mek, Ekin

AMAN, EMEN: Erkek adam, kişi / Herr (A. F., 26-29)
Aman (başga söz goşulmasa erkek ady)

AN: Gök, yokary, beýik / Himmel, Hoch (Delitzsch.1, 110)
Asman, An(da) / *An, Annap: taňry (Turan t., I)*

AN sözüniň gadymy sumer döwründe belgisi bir ýyldyzdyr(*). Bu belgi sumer dilinde iki hili okalypdyr. Birinjisi ýokarda-da görşümüz ýaly *An* okalyp, uzak hem asman diýen manyny aňladýar, ikinjisi bolsa *Dingir*

okalyp, Taňry, Tengri manydadyr. Irki türkçede-de *Tengri* gök, asman manyda-da ulanylypdyr. *Tengri kuty* yagni :Asmanyň ogly; diýen manyny aňladýar. *An we Annap* sözleiri irki Turan yagny Sak-Iskit ve Part dilinde-de taňry manysynda ulanylypdyr. Yokarda Gramer bölümünde ;Anna; sözüniň şu günki Türkmen dilinde-de Taňry diýen manyny aňladýandygynyň üstünde durup geçipdik. An sözi irki Türkçede-de uzak, yokary manysynda ulanylypdyr hem-de bu sözüň kabul edýän grammatiki göşulmalary-da Sumer hem türk dillerinde deňdir (ser. Aşakdaky sözlere).

AN-A: Asmana / nach Himmel(Delitzsch.2, 13)

Ana(D.L.T.), oňa, Asmana

AN-DA, AN-NA: Asmanda / im oder am Himmel (Falkenstein, 39),
yokarda / droben (Delitzsch.2,13)

On-da (An-da), Onna, Asmanda, *An'da(D.L.T.)*

AN-TA: Asmandan / von oder aus Himmel (F. D. 1. 37)

An'dan, Ondan, Asmandan / *An-ta: ondan (Orh.)*

A-NA(-k), A-NI: ihr, sein (Hübner.2, 25-26)

Onuň, *Anyň (Kt.B.)*, *Any (D.L.T.)*

A-NIR, UNIR: Erkek adam / Herr (Delitzsch.2, 202)

Iner (erkek, erkek düýe)

ANŞE: Esel (Hommel, 22), (Deimel, 44)

Eşek

AR: Buýsanç, şöhrat / Ruhm (Deimel, 47), (Delitzsch.1, 110)

Ar (ar-namys, arly-namysly).

AR: erkeklik / Herrlichkeit (Pöbel, 31)

Är

ARA: Geçit, geçelge / Gang (Falkenstein, 41), Yol / Weg (Deimel,

90)

Ara (iki zadyň arasy, geçelge)

Ara: orta(Orh.), Art: geçit (Gabain, 261)

ARA, AR: parlak, ýaldyramak / glanzen (Deimel, 74), (Delitzsch.2, 10)

Ary (Aýdan ary, günden dury)

Ary: arassa (Orh.) we (Turan t.1), Aru: gözəl (Kt.B.)

A-RA: Erbet ruhlaryň aralaşmagy / treiben der Dämonen (Hübner.2, 29)

Ara-laşmak

ARA-ZU, ARZU: doga, ybadat, gurban / Gebet,opfer (Delitzsch.2, 10), (Falkenstein, 26), çagyrmak / Anruf (Hübner.2, 28).

Arzu(Kt.B.)

Arzuw, Ara-mak (bu sözler hem taňryny aramak, çagyrmak, doga etmek ýaly mynylara örän ýakyndyr)

AKATU: Rückseite (Deimel, 45)

Arka, Arkada, arka tarap

AŞ: Ýaýmak, açmak / ausstrecken (Delitzsch.2, 17)

Aç-mak, Açak(Kt.B.)

AZ, ASI: Arslan manyňy aňladýan göşulma söz / folgen die Wörter für Löwe (Delitzsch.2, 15)

Aslan, Arslan / *Asry(D.L.T.)*

AZA, AZU: Baer(A. D.,34)

Aýy / Adhyg, Aýyg (D.L.T.)

A-ZAG: Belli bir zadyň dini taýdan gadagan bolmagy, tabu / Tabu
(Hübner.2,1, 38)

Ýasak: gadagan (türkiye türkçesinde), Az-mak sözi-de dogry ýoldan
çykamak, belki-de dinden çykmakdyr. Azgyn

Azgu: Boýuntyryk / Nackenstock (Delitzsch.2, 15)

Asgy, Azal / Asky (Tuna, 21)

AZU, UZU: Jady / Magiere (Delitzsch.1, 110), (Delitzsch.2, 16)

Ozan (Ozanlar şamançylyk döwründe jadyçylyk-da edipdirler).

BAGA: belli bir Sumer ady / Eigenname (Pöbel, 23)

Bağa: Bir Türkmen taýpasynyň ady, şahs at hökmünde-de ulanylýar.

BAL: bölmek, kesmek / durchbrechen (Delitzsch.1, 116),

(Delitzsch.1, 62)

Böl-mek / *Bal* (D.L.T.)

BAL: Balta / Beil (Deimel, 4), (Poppe, 23-24)

Palta, Balta / *Baldu* (D.L.T.)

BAR: yaşamak, yurt, öý / wohnen, Wohnung (Delitsch.2., 22)

Bar-ynmak: türkiye türkçesinde bir ýerk sygynmak, penalanmak

Bark(Orh.): öý, ýerleşmek...

BAR: barlyk, bar bolmak / be, exist (Csöke,76)

Bar-lık / *Bar*(D.L.T.)

BAR: görmek / sehen (Deimel, 16)

Bar-lamak

BAR: Uzaklaşmak., bir ýere gitmek / entfernen (Deimel, 15)

Bar-mak / *Bar* (D.L.T.)

BA-RA-E: Barmak, çykyp gitmek / fortgehen, hinausgehen
(Delitzsch.2, 31)

Bar-mak

BE: Erkek adam, eýe / Herr (Deimel, 13)

Beğ / *Bek: Şah (Turan t.,1)*

BI: Habar bermek / kundtun (Delitzsch.2, 68)

Bil-dirmek / *Bilik(K.t.B.)*

BI: dieser, dieses (Hübner.3, 91)

Bi, bu

BI-DA: we / und (Hübner.3, 222), (Falkenstein, 56)

Bile / *Bile(D.L.T.)*

irki Sumer dilinde baglaýjy “we” sözüniň ýerine “bi-da” sözi ulanylypdyr, “we” sözi bolsa Sami halklaryndan bolan Akkadlardan bu dile geçibdir. Türkmen dilinde-de “we” bilen “Bile” ikisi-de deň manyda ulanylýar, “we” baglaýjy arap dilinden giren bolmaly.

BIR: Niere (Delitzsch.1, 117)

Böwrek

BULUG: Agajy bölmek / Holz spalten (Delitzsch.2, 70), (Deimel, 5)

Bölek-lemek, Böl-mek / *Böluk(D.L.T.)*

BULUG: Belgi, yşarat / Zeichen (Deimel, 24)

Bellik / *Belgü(D.L.T.)*

BULUK: Bölek, etrap, bölmek / Bezirk, spalten (Pöbel, 31), sınır /
Grenze (Deimel, 24)

Bölek, Böl-mek / *Buluň: Bölge (D.L.T.)*

BULUK(g): Düşünce, huş / Grüze (Deimel, 10)

Bilgi / *Bilik(K.t.B.)*

BUR: Garga we onuñ kâ hilleriniñ ady / eribu, raven (Csöke, 125)
Bürgüt

DA, DAGAL: Dzak / weit (Hübner, 25)
Daş

DAG, DAN: Ýagty, parlak / hell, glanzend (Delitzsch.2, 132),
(Hübner.2,1, 173, 179)
Daň, Dan

DAG: Stein (Deimel, 47), (Hommel, 22)
D:aş (dag bilen daş sözleri bir kökden bolmagy gaty ahtimal)

DAG: Darğatmak, dagytmak / zerstören (Deimel, 29), (Hübner.3, 89)
Dag-yt-mak / *Dag: yok, dâldir (D.L.T.)*

DAL: Geçmiş / Vergangen (Delitzsch.2, 132)
Dal (Azerbeyjan türkçesinde “dal” sözi yz, geçen we arka ýaly
manylary aňladýar)

DAR: Dargatmak, bölmek, kesmek / spalten, zerstören (Hübner.2,1,
180)
Dar-ğatmak, Yar-mak / *Tar-mak: kesmek(D.L.T.)*

DE: dökmek / ausgissen (Delitzsch.1, 125), (Delitzsch.2, 140)
Dök-mek

DI: diýmek, çağyrmak / rufen, sagen (Delitzsch.1, 125)
Diý-mek / *Ti: demek (Orh.)*

DIL(I): kâmil, doly / vollkommen (Delitzsch.2, 136)
Dolý

DIMER: Eisen (Deimel, 5)
Demir, *Temur(D.L.T.)*

DINGIR, DIÑIR: Got

Taŋry / *Tengri* (*Grönbech*), *Täŋgri*(*Orh.*)

DIRI, DIRIG: gaty uly / übergrgross (Deimel, 31), (Hübner.3, 72)
İri / *Ärig* (*Orh.*)

DIRIG, DIR: yardım etmek / helfen (Delitzsch.2, 134)
Direg

DU: kesmek, döwmek / spalten, stossen (Delitzsch.2, 142)
Döw-mek

DU: söweş, göreş / Kampf (Delitzsch.2, 143)
Döw-üş

DU: söylemek, gürrüñ etmek / spreschen (Falkenstein, 19),
(Delitzsch.2, 147)
Diý-mek

DU: doly, doldurmak / füllen, voll sein (Tuna, 22)
Doly, Dol-durmak (kä türklerde “duli” diýilýär)

DU: duruzmak, saklamak / halten (Delitzsch.2, 142)
Dur(uzmak), tut-mak

DUG: pour out (Csöke, 101), (Tuna, 22)
Dök-mek

DUG, DU: jaý salmak, gurmak / bauen (Delitzsch.1, 125),
(Delitzsch.2, 146)
Dik-mek, öý dikmek

DUGU: gebaeren (Deimel, 19)

Dogum, dog-mak / Tok: *doğmak* (Kt.B.)

DUGUD: güýçli bolmak / wüchtig sein (Deimel, 73)

Dogum-ly.

DUG, DIV: Knie(A. P.,29),(F. H.,22),(F. D.1.,125)

Dyz

DUKUT: agyr, kyn / schwer (Falkenstein, 27), (Delitzsch.2, 149)

Tukat (agyr hem-de kyn ýagdaýlardaky halat)

DUL: dolamak, örtmek / bedecken (Delitzsch.2, 149), (Deimel, 79)

Dola-mak

DUL: garaňky jaý, garaňky otag / dünkler Raum (Deimel, 76)

Duwl (öýüň duwly)

DUL: çuňlyk, çümmek, batmak / Tiefe, senken (Delitzsch.2, 150)

Dal-mak: çümmek (kä türkçede çümmek, suwa çümmek)

Dal: göl we deňiz manyda edebiýatda bar meselem:

“Derwiş ýerde ;Dal;dır, ýa gökde aýdyr Doňuz derýa neýlär, it üýrüp aýa”
(Mağtumgulu)

DUMU: Oğul / der Sohn (Deimel, 36), (Delitzsch.2, 151)

Doğma: Kä Türkmen şiwesinde erkek çaga “dgma” diýilýär.

DOMUZI: Hasyl we bereket taňrysý hem-de tomsuň iki aýy

Tomus (ähli tekstlerde)

DUN: Schwein(Deimel, 77)

Doňuz, *Don-guz* (Gabain)

DUR, TUŞ: oturmak, yurt tutmak, yurt / sitzen, wohnen, sitz

(Delitzsch.1, 125-127)

Düş-lemek, Tör (öýüň töri)

DURU: hemişelik, dowamly / dauer, Ewigkeit (Delitzsch.2, 150)
Durğun

E: oyuk, suw yatagy / Wasserringe, Graben (Delitzsch.2, 29)
Oy, oy-tak / Oy (D.L.T.)

E: Haus(Deimel, 54), (Delitzsch.1, 112)
Öy, Ev / Eb(*Gabain*)

E-GAL: köşk, saray / Palast (Deimel, 54), (Delitzsch.2, 29)
Öy-uly> uly öy> köşk, saray

E-DINGIR: Tañrynyň öyi, ybadathana / Gotteshaus, tempel
(Delitzsch.2, 29)
Öy-Tañry>Tañrynyň öýy: ybadathana

ED, UD: zaman, çağ / time (Csöke, 109)
Öt-mek: zamanyň geçmegi
Öd: *irki türkçede hem zaman hem-de dünýä manysynda gelyär*
(D.L.T.)

EME, AMA: die Mutter(Deimel, 48), (Delitzsch.2, 34)
Ene, emme (gökleň şiwesinde), ana(Azerbeýjança), ama(Çuvaşça)

EN-LIL, ILLIL: elli, Tañry Enlile berilen san / 50, En-lil (Deimel, 79)
Elli(50)

ENNU: goraýjy, goramak / Wache, bewachen (Deimel, 24)
İdeg, ideg (kä şiwelerde İnnew, İnneg, inne-mek)

ER, IR: erkek, erkeklik / Mann, maenlich / (Deimel, 8)
Är, Erkek

EREN: söweş adamy, söweşji / Krieger (Pöbel, 25), (Delitzsch.2, 33)

Eren: ärler (D.L.T.), Er (türkiye türkçesinde esger diymek)

Eren (Türkmenlerde “Erenler yoldaş bolsun” diýilýär).

EŞ: kimin, deň, meňzeş / wie (Hübner.3, 321)

Eş: deň (Gabain, 273) we (Turan t.1)

EŞ: toplum, köp / Menge (Hübner.3, 29)

Üyş-mek

EŞ: ýüp, ölçeg ýüpi / Leine, Strick, Messleine, Schnur (Deimel, 83),

(Hübner.2, 283)

Eriş

EŞ: Drei (Delitzsch.2, 37)

Üç (3), uş (Grönbech)

ES, EŞ: ýel ösmek / blow (Tuna, 22)

Ös-mek / *Es: ýel ösmek (D.L.T.)*

ESAG: oğul / Sohn (Delitzsch.2, 36)

Uşak, oğlan-uşak

ESIK: güýçli / stark, maechtig (Delitzsch.1, 113), (Delitzsch.2, 36)

Esrek, Esrik

Esruk: serhoş (D.L.T.)

EZEN: berk / fest (Deimel, 37), (Delitzsch.1, 113), (Delitzsch.2, 33)

Esen (aman-esen) / *esen (D.L.T.)*

GA: gapak, sandyk / Kiste, Decke (Deimel, 48)

Ga-pak, gap

GA: galdyrmak (yokaryk galdyrmak) / erheben, tragen (Delitzsch-2, 75)

Gal-dyrmak

ĜAB: gabamak / umschliessen (Delitzsch.2, 209)

Gaba-mak, Gabaw

GAB, GABA: ön, gursak / front, Brust (Deimel, 38), (Poebel, 29),
(Falkenstein, 35)

Gabak: öň, Gabyrga: gapyrga (Azerbeyjan türkçesinde)

GADA: Leinen (Delitzsch.2, 47)

Keten, keteni / *Kutay (Orh.)*

GAG: Pflock (Deimel, 47), (Delitzsch.2, 76)

Gazık, *Gadhık (D.L.T.)*

GAL: yurt tutmak, durup galmak / wohnen, feststehen (Deimel, 19),
(Poebel, 38), (Hommel, 29)

Gal-mak, Galyjy

ĜAL: bolmak / sein (Hommel, 22), (Delitzsch-2, 77)

Gal-mak (bir zatdan tükenmän galmak). Hommel bu sözi ;bol-mak; bilen deňäpdir.

GAL: erheben (Delitzsch.1, 118), (Delitzsch.2, 78), (Poebel, 48)

Gal-dırmak (yokaryk) / *Kal: yokary, beýik (Grönbech), (Turan t.1)*

GAL, GULA: gross (Deimel, 58), (Delitzsch.1, 117)

Uly, galyň / *Kalyk: byïklik (Gabain)*

GAL-GA: gowga / rumour (Csöke, 125)

Galağop-lık

GANU: kanalyň boýund ekin, jar / ein Feld an e. Kanal, Graben (A. D.,27)

Ganaw

GAZ: owratmak, urup kül etmek / zerstossen (Deimel, 41)
Gaz-mak. Sumer ýazuwynda bu sözi bir gazygyň suraty bilen görkezilýär.

GI: toprak, yurt / Land (Delitzsch.2, 86)
Gyr, Kyr (*D.L.T.*)

GI, GIE, GIGU: gargy / Rohr, Schilf (Deimel, 21), (Hübner.3, 59)
Gargy, gamyş, gyýak (gyýan)

GI, GIGGA: Nacht, dunkel, schwarz (Deimel, 70-71), (Poebel, 28)
Gice, garaňky, gara

GI, GI-A: dönmek, gaýtamak / wiederkommen, zurückkehren (Poebel, 29), (Hübner.3, 127), (Falkenstei, 43)
Gaýt-mak, gel-mek

GID: uzaklaşmak, gaýtarmak / sich entfernen, zuwenden (Deimel, 62), (Hübner.2, 333)
Git-mek

GIG: hassalamak / kranken (Deimel.1, 119)
İg-lemek / *Yig* (*Gabain*), *Yik* (*Kt. B.*)

GIGIR: arabaň tigiri / Wagenrad (Deimel, 80)
Tigir

GIGRU: ”40”, En-ki taňra berilen san (Deimel, 79)
Gyrk (kyrk)

GIL: bağlamak, dañmak, saramak / binden, wickeln (Deimel, 12)
Güyl-mek

GIM, GIN, GIMI: kimin, deñ / wie (Hübner.3,100), (Poebel, 15, 18)
Kimin, gibi, gimî

GIR: giriş, girmek / Gang (Delitzsch.1, 119)
Gir-elge, giriş

GIR, GIRGIN: girmek, gitmek / gehen, treten (Delitzsch.2, 92)
Gir-mek, git-mek

GIŞ: kiři, erkek / Mann (Delitzsch.1, 120), (Delitzsch.2, 95)
Kiři, *Kiři*(D.L.T.)

ĜIŞ: ağaç, odun / Holz, Baum (Deimel, 50), (Hübner.3, 37), (Poebel, 28)
Ağaç, *Yiş: tokay*(Orh.)

GIŞ: gün / Sonne (Delitzsch.2, 98)
Güneş

GIŞ: Bird (Green, 216)
Guş

GIŞ-GE: ağaç kölegesi, kölege / Baumsnacht, Schatten (Delitzsch.2, 101)
Ağaç kölegesi / *Köşik: kölege*(D.L.T.)

GIŞIG: ışık, gapy / die Tür (Hübner.3, 80), (Delitzsch.2, 111)
İşik(g)

GIŞ-TA: güneşli tarap / Sonnenseite (Delitzsch.2, 98)
Güneş-de, güney (Düşüm goşulmalarıñ sumer we türk dillerinde deñligini yokarda görüpdik).

GU: güyç, gudrat / Kraft, Macht(Hübner.3, 106)
Güyç, gurp

GU: Vogel (Delitzsch.2, 215)
Guş, guw

GUD: Nest (F. D. 2.,108)
Ketek (guş detegi)

GUG: gök önümler / Hülsenfrucht (Deimel, 58)
Gök(g)

GUM: owratmak, uşatmak / zermalmen (Delitzsch.1,132),
(Delitzsch.2, 111)
Gum (uşan we owranan toprak)

GUNNU: braun(Deimel, 30)
Goñur (boya)

GUR: saklamak, doly, / halten,voll (Hübner.2,1 377)
Gora-mak
Gor (tutmak)

GUR: bir zady gabamak, gurşamak / etwas umschliessen, umgeben
(Hübner-2,1, 375), (Delitzsch,109).
Gur-şa-mak

GUR, KUR: semiz, güyçli / dick, mächtig (Deimel, 80), (Delitzsch,
110)
Gur-gun, gur-at

GUR: yöremek, ylgamak / laufen, rennen (Delitzsch.1, 120)
Gor-mak, gor-durmak

GUR, GURUŞ: urup owratmak / zerhauen (Delitzsch.1, 122),
(Delitzsch.2, 160)

Ur-mak, Uruş / *Uruş*(D.L.T.)

GUTUL: hassalykdan ölmek / hinwegraffen von Krankheit
(Delitzsch.2, 216)

Gutul-mak: bu iki deň sözün sumer we türkmen dilinde gapma-garşy manyny aňlatmagy geň. Belki-de ony sumer dilinden ýalňyş terjime edilendir.

HAI: Haus (Falkenstein, 24-25)

Öy, jay

HI: iyi, güzel / gut, schön (Hübner.3, 37)

Ey: iyi

HUL: şatlyk, begenç / Freude (Deimel, 85)

Hezil

HU-LA-NA: hoşallygynda / in seiner Freude (Falkenstein, 55)

Ha-la-ny, halan wagty

HUM: ammar, / Lager (Tuna, 22)

Hum: gymmat bahaly zatlary ýygnap goýulýan uly küýze.

HUR: kesmek / schneiden (Hübner.2,1, 452)

Or-mak

HUL-LA: hoşal bolmak, begenç / froh sein, freude (Hübner.2, 448-9)

Hala-mak

I, ID: derýa, akar suw / Fluss (F. D. 2.,21)

I, Ikh: derýa, akarsuw (*Turan t.*,3)

Irmak: derýa (*türkiye we Azerbeýjan türkçesinde*)

IA: Fett, Öl (Deimel, 48), (Hübner.3, 100), (Delitzsch.1, 110)
Yağ

IG, GIŞIG: ışık, gapy / Tür (Hübner.3, 80), (Delitzsch.1, 111)
Işık

IKKARU, ENGAR: dayhan / Bauer (Deimel, 9), (Poebel, 24)
Ekeran-çy

IL: götermek, eltmek, galdyrmak / tragen, heben (Deimel, 54),
(Hübner.3, 80)
Elt-mek / *Ilet(D.L.T.)*, *Ula: ulaşmak(Orh.)*

IM: gorky / Furcht (Deimel, 67)
Eým-enç, eýmenmek

INIM: söz / Wort (Hübner.3, 7)

Üýn: Bu söz Türkmen dilinde söz bilen ses aralygy bir bir manyny aňladýar. Mysal üçin: “üýn alyşmak” yagny biri-biriňe düşünşmek, we ýa: “üýnümi aňlaň begler, sözümi diňläň begler” (ser. Korkut Ata, Salyr Gazanyň öýiniň yagmalandygy boýy)

IR: ýöremek, gitmek / gehen (Delitzsch.1, 111), (Delitzsch.2, 23)
Yöre-mek / *Ir: barmak (Gabain)*, *Är: ermek, ýetmek (D.L.T.)*

ITU: otuz gün, ay / 30+tag, Monat (Deimel, 8) 30
Otuz

IZI: ot, yssylyk / Feuer, Hitze (Delitzsch.1, 112), (Deimel, 39)
Issı / Isig (D.L.T.)

KA: gapy, derweze / Tor, die Tür (Deimel, 34), (Delitzsch.1, 122)
Ga-pı, kapy / *Kapuk (D.L.T.)*

KAN: gamışlar maşgalasyndan bir ösümlik / Schilfrohr (Geiss, 15)
Gyýan, gyýak

“Immanuel Geiss’yn düşündirişine göre *Gand we Kanal* ýaly birnäçe modern sözler-de bu Sümer sözünden gelip çykypdyr” (Geiss. 15).

KAPKAGAK: kapkacak / Geschirr (Tuna, 22)
Gapgajak, Gapgaç

KAŞ: ylgamak / laufen (Deimel, 42), (Delitzsch.2, 116)
Gaç-mak, koş-mak: ylgamak (Tr. t.)

KAŞ: at çapdyrmak / galoppieren (Os. Tu.,23): at koşmak
Koş-mak (Tr. t.)

KEŞ, KEŞDE: çitmek, düwmek, baglamak / knoten, binden,
festbinden (Deimel, 37)
Keşde

KI, GIR: yer, yurt, toprak / Land, Erde (Hübner.3, 22), (Deimel, 76)
Gyr / Kyr: *toprak (D.L.T.)*, *Kara: toprak, ýer(Turan t.4)*

KIA: gyra, suw kenary / Ufer (Delitzsch.1, 122), (Delitzsch.2, 116):
kyy
Gyra / *kyrğa(D.L.T.) / kyýy (Tr. t.)*

KI(d): etmek, ýerine ýetirmek / machen (Delitzsch, 122)
Kyl-mak

KIN: iş / Arbeit (Deimel, 84)
Kyn / *Kin, Kyn: zähmet (Gabain)*

KU: gonmak, yurt tutmak / Wohnung nehmen (Delitzsch.2, 119)
Gon-mak / *Kon-mak(D.L.T.)*

KU: goýmak / legen (Delitzsch.1, 123), (Delitzsch.2, 123)
Goý-mak / *Koy-mak (D.L.T.)*

KUG, KU: mukaddes / heilig (Falkenstein, 53) “ku-inanna”:
mukaddes inanna (şol yer, 53)
Gut-lı, Kut-sal: mukaddes (Tr. t.) / *Kuw, Kut: mukaddes (Kt. B.)*

KUM: urup döwmek, owratmak / zerstampen (Deimel, 41)
Gum (Kum)

KUR: dag, daglyk ýurt / Berg, Bergland (Deimel, 62), (Poebel, 31)
 Gor-ğan: depe
Kur, Kurgan: depe, gala (Gabain) / Kur-tag (Kor-tag): Oguzhanyň
ýaýla ýurdy.
Kur: galdyrmak, beýgeltmek (Turan t.5)

KUR: ýurt, ýat ýurt / Land, Fremdland (Delitzsch.1, 123), ýaşayyş
ýeri, kwartir / Wohnsitz, Quartier (Hübner.2, 287)
Kür-en: köp ilatly oba (-en köplük goşulmasy, ser. Gramer bölüme)
Kur-tag, Kor-tag (Oguz ýurtlarynyň ady)

KUR: goramak, garawul jạỵy / wachen, beachte ferner (Delitzsch.2,
129)
Gor-amak, Gorag / *Kur-mak*(D.L.T.)

KUR: backen (Delitzsch.1, 123)
Gowur-mak

KUR: görmek, bakmak / schauen, sehen (Hübner.2, 592)
Gör, gör-mek / *Kör-mek*(D.L.T.)

KUR: yerin aşagyndaky dünýä (Çıg, 23)
Gör

KUR, GUR: semiz, güýçli, uly / dick, gross, stark (Hübner-2,1, 592),
(Delitzsch.2, 128)
Gur-gun, gurat

KURGI: belli bir guş / ein bestimmte Vogel (Delitzsch.2, 129)
Gyrgy, garga (karga), gyrgawul, garlawaç...

KURUM: goramak / bewachen (Deimel, 75)
Gorag / *Kur-mak*(D.L.T.)

KURUN: oňat, gözel / gut, schön (Hübner.2,1, 595)
Gurgun, gurat

KUŞ: gaýyş, deri / Leder(Delitzsch.1, 123), (Delitzsch.2, 129)
Gaýyş

KUŞ: köpeltmek / vermehren (Deimel, 3)
Goş-mak / *Koş-mak*(D.L.T.)

KUŞ-U, KUŞ: rahatlanmak, dynç almak / ruhen, beruhigen
(Deitzsch.1, 129), (Hübner.2,1, 597)
Köşe-mek

KIPU: sprechen (Poebel, 15)
Kep-lemek (gep-lemek)

LAL: Honig (Deimel, 28), (Delitzsch,127)
Bal

LIL: Wind (Deimel, 52), (Delitzsch, 127)
ÿel / *ÿil* (*Gabain*)

LU: ynsan / Mensch (Deltzsch.1, 127), (Delitzsch.2, 172)

Li, Lu: Bu sözün sumer dilinde iki manysy bar: birinjisi “ynsan” we ikinjisi bolsa belli bir ýeriň ýa-da belli bir işiň adamy (Falkenstein, 15). Bu ikinji manyda türkmen we başga Türk dillerindäki –li (-lu) goşulmasy bilen deň manyda gelýär. Emma geramer bölümde-de açyklaşymyz ýaly, Sumer dilinde Türk diliniň tersine “lu” adlaryň başyna goşulýar: lu-dingirra: taňry-

lu, taňryly: taňry adamsy (dosty) we lu-kingirra: kingir-lu, kingirli:
Kingir adamsy yagny Sumerli, Sumer adamsy.

LU-ŞAMAN-LAL: oba-oba aýlanýan adam / Hausirer (Deimel, 71,
79), (Delitzsch.2, 173)
Şaman (irki türk Şamanlary-da derwişler ýaly oba-oba aýlanýan eken).

LUM: ýap / Kanal (Deimel, 87)
Olum (akar suw, derýa bilen bagly söz)

MEN: ich (Deimel, 82)
Men

MES: gahryman, güýçli / Held, stark (A. D.,52)
Mes (mes, gurgun)

MU: ýyl / Jahr (Deimel, 11), (Delitzsch, 130)
Mü-çe (12 yıl,12 haýwanly türkmen kalendary).

MUL, UL: ýyldyz / Stern(Delitzsch, 130-2), (Delitzsch, 191)
Ulduz (Azerbeýjan türkçesi)

MUŞ, UŞAN: guş / Vogel (Deimel, 18), uçmak / fly (Csöke, 96)
Guş, uçan

NAMMU?, NAM?: näme? / was ist?(Falkenstein, 35), ol näme? /
what(is) it?(Tuna, 23)
Näme?

NIG?, NI?, NI-MU?: näme? / was? (Delitzsch, 74)
Näme?, ne? / neň?, ne?(D.L.T.), negü-lük?(Kt. B.)

NIGNAME: ne olursa / was immer (Delitzsch.2, 200), (Tuna, 23)
Näme-de bolsa / Neduk?(Turan t.1), Negü?(D.L.T.)

PAR, PIRIG: parlak / glanzent (Delitzsch, 74)

Par-lak

PEŞ: bişmek / burn (Csöke, 89)

Biş-mek, piş-mek (Azerbeyjan türkçesi)

SA: muzik guraly / Musikinstrument (Deimel, 27)

Saz

SA: garşylaşmak / treffen (Delitzsch.1, 133), (Delitzsch.2, 229)

Sa-taş-mak / *Sal: göndermek, ibermek (D.L.T.)*

SA: habar bermek / kundtun (Delitzsch.1, 133), (Delitzsch.2, 229)

Saw: habar / *Sab: habar (Orh.)*

Saw-çı: “Pyhambar Taňrynyň sawçysydyr” diýilýär.

ŞAB: söz, buýruk / Word, Order (Csöke, 91)

Saw, Sab(ser. ýok.)

SA: sargy, ýüp / Seil Tau,Band (Delitzsch.1, 133), (Delitzsch.2, 227-8)

Sa-pak, sargy / *Saru: saramak (D.L.T.)*

SA: sary / gelb (Hübner.2,2, 829)

Sa-ry / *Saryk (D.L.T.)*

SA: satyş , satyn almak / kaufen, verkaufen(Hübner.2, 2,829)

Satyş, satyn

SAG: birinji hil (sort), diri / erste qualitet, Leben (Hübner.2,2, 832-833), oňat / gut (Csöke, 23)

Sag, sag-dyn / *Sak: arassa, sagdyn (Kt. B.)*

SAG-GE: saklamak, duruzmak / zurückhalten (Delitzsch.2, 233)

Sak-lamak, sakga durmak

ŞAKAN, ŞAMAN: Taňry atlaryndan / Göttheitsnamen (Delitzsch.2, 257)

Çakan: ýörgünli türkmen atlaryndan.

Şaman: irki türklerde taňry bilen gatnaşygy barlygyna ynanylan din adamsy.

SAL: hanym, aýal / Frau (Deimel, 86)

Salatı: kä aýallara negatiw (atritsatyl) manyda ulanylyan söz, bozgak aýal.

Kä şiwelerde bolsa umuman oglana ;dogma; gyza-da ;salaty; diýilýär.

Siňil: gyz dogan (Gabaina)

SANGU: sanamak / zählen (Deimel, 53)

Sanag, sanaw, Sana-mak

SANTAG: san / Ziffer, Nummer (Delitzsch.2, 235)

San, sanaw / *Sa, Say (Orh.)*

ŞAR: iň ulusy, köp / von allem was gross, viel (Delitzsch.2, 258)

Şar-gara: köp gara, örän gara

Görülşi ýaly bu söz sypat derejelendirmede türkmen dilinde-de ulanylyar.

SAR: saramak, baglamak / binden (Hübner.2,2, 854)

Sara-mak / *Saru: saramak (D.L.T.)*

SAR: sürmek, sürgün etmek / vertreiben, wegjagen (Hübner.2,2,

853), (Deimel, 234)

Sür-mek, sür-gün / *Sür-mek: sürgün etmek (D.L.T.)*

SAR: [sakal] syrmak / rasieren (Hübner.2,2, 854)

Syr-mak

ŞE: sowuklyk / Kälte (Deimel, 26), (Delitzsch.2, 261)

Üşe-mek

SI: doslukly, gadyrly bolak / freundlich sein (Delitzsch.2, 237)

Sı-la-mak / *Silik: din adamsy (D.L.T.)*

SIG: yakyn, inçe / eng, dünn, schmal (Hübner, 108), ince /dün (Tuna, 24)

Syk

SIG: güzel, söygüli / beautiful, friendly (Csöke, 106)

Söygi / *Sev[sw]*, *swü: söygi* (Turan t.1)

SIG: pes, kelte / niedrig (Delitzsch.1, 135), (Delitzsch.2, 241)

Syka: suwuñ pes yeri (yömut şiwesi), sığ (Tr. t.)

SIG: urmak / schlagen (Delitzsh.1, 135), (Delitzsch.2, 231)

Sy:k-dırmak: çybyk bilen urmak (yömut şiwesi), saymak (yüñ saymak)

SI-IL, SIL: yok etmek /vernichten (Delitzsch.1, 135), (Deimel, 5)

Syl-mak / *Sı* (Orh.), *Si* (Gabain): urmak, yeñmek.

ŞIKA: palçyk, toýun palçyk / Ton (Delitzsch.2, 259)

Şykgy, şykga (kâ teke şiwesinde)

SIPA, SUBA: Hirte (Falkenstein, 30), (Delitzsch.2, 237)

Çopan

SIR: sylmek, ýolmak, goparmak / ausreissen, entfernen (Delitzsch.1, 135), (F. D.2., 239)

Syr-mak [saçy, sakaly]

Tir-mek

SIR, SIRU: uzyn / Lang (Deimel, 62), (Delitzsch.1, 135)

Syr-dam / *Sıruk: direk* (D.L.T.)

Süýri, Syryk

GIŞ-SIR: ağaç uzyn, syryk ağaç (yökardaky çeşme)

SIR, SUR: egirmek / spinnen (Delitzsch, 251, 256)
Sara-mak, sar-gı / *Saru*(D.L.T.)

ŞITA: düwmek, dañmak / to tie up, bind up (Csöke, 119)
Çit-mek, çitim

SU: buýnuz, şah / Horn (Deimel, 29)
Süs-mek: Sah bilen urmak, şahlamak.
Subi: *uzyn hem uçly zat* (D.L.T.)

SUD(SU): sürmek, uzaklaşdyrmak / entfernen (Delitzsch.2, 249)
Sür-mek, sürgün

SUD-SU: suw sepmek, suwa çümmek / besprengen, versenken (in
Wasser) (Delitzsch, 250)
Suw-lamak

SUG: batgalyk / Sumpf (A. D. 81)
Surruk, Suwg / *Sub: suw*(Orh.)

SUN, SUNNU: sunmak, bermek, geçirmek / geben,
übergeben (Deimel, 38)
Sun-mak

SUR: gysmak, çäginini belli etmek / press, abgrenzen (Hübner, 60),
(Delitzsch.1, 136)
Sür-mek, sürgün.

SUR: kriechen (Delitzsch.2, 252)
Süýr-en-mek

SU-UB: arassalamak / reinigen (Delitzsch.2, 248)
Süpür-mek

TAG: atmak, ýerde goýmak / niederwerfen (Delitzsch, 153)
Taş-lamak / *Taş-lamak* (D.L.T.)

TAG: bezeg zatlary dak-mak, bezemek / schmücken (Delitzsch, 154)
Dak-mak / *Tak-mak* (D.L.T.)

TAH: artdyrmak, üstüne goýmak / hinzufügen (Tuna, 24)
Dak-mak

TAL, DAL: uzak / weit (Hübner, 81), (Delitzsch.2, 155)
Daş, Dal: Bu söz halk aýdymlarynda uzaklygy aňladýar, meselem: ”Agaç uzyn boýum kelte - *dal* pudakda narym galdy”.

TAR: biri-birinden aýyrmak, ýarmak / scheiden, spalten (Delitzsch.2, 155)
Ýar-mak, Dara-mak

TAR: kesmek, aýyrmak / abschneiden, trennen (Hübner, 59),
(Delitzsch.2, 155)
Dar-ğatmak / *Tar-mak: dagytmak* (D.L.T.)

TE(-G): biri-birine örän ýakynlaşmak / ganz nah heranbringen
(Hübner., 210), el degirmek / touch (Tuna, 24)
Deg-mek / *Täg: degmek*(Orh.)

TEGA: ýakynlaşmak / sich nähern (Delitzsch.2, 158)
Deg-mek.

TEMEN: esas, fundament / Erdwall (A. D., 63),
Fundament, Grundstein (Falkenstein, 29)
Temel: düýp, fundament (Tr. t.) / *Tömön: düýp*(Grönbech)

TEN: sowuklyk, sowuk bolmak / kalt sein oder werden (Delitzsch.2, 159)
Doň, doňmak / *Toň: doň* (D.L.T.)

TEN: rahatlaşmak / sich beruhigen (F. D. 2., 159)

Dynç almak / *Tin-mak: dynç almak (D.L.T.), Ting: rahat (Kt.B.)*

TI: dynç / rest (Csöke, 97)

Dynç almak / *Tin-mak: dynç almak (D.L.T.)*

TI, TIN, TIL: diri / lebender (Uhlig, 83-4), (Deimel, 15),

(Delitzsch.1, 126)

Diri, tirik (Çağataı) / *Tin: dirilik (Gabain) we (Kt.B.)*

TIBIRA: metal (Tuna, 24)

Demir, *Temur (D.L.T.)*

TI-GI: aýdym, aýdymyň sözleri / Lied (Kramer. 1961, 160)

Diý-mek / *Ti, Di: diýmek (Turan t.1), (Orh.)*

TU: ýel / Wind (Delitzsch, 160)

Tüweleý

TU(D), TU: gebären (Delitzsch.1, 127), (Delitzsch.2, 161)

Dog-mak / *Toy (Orh.), Tug, Tuh (Gabain): dogmak*

TUG: egin-eşik / Kleid (Delitzsch.1, 126), (Delitzsch.2, 161)

Don, Tug: baydak / *Ton: geyim (D.L.T.)*

TUKU: dokamak, örmek / weave, weben (Csöke, 101), (Tuna, 24)

Doka-mak, toku-mak (Azerbeyjan) / *Tokı-mak (D.L.T.)*

TUKU, TUG(K): kowalamak, awlamak / verfolgen, jagen (Tuna, 24), tutmak / ergreifen

Tokuş: söweş (D.L.T.), tokun-mak: degmek (Tr. t.)

(Deimel, 88).

TUR: Hürde (Deimel, 22)

Torba

TUR: howly, mal yatagy / Hof, Stall (Delitzsch, 163)

Töwerek (öyüñ töweregi)

E TUR-A: mal yatağı / Stall (Delitzsch.2, 163)

Öy töweregi

TUŞ: oturmak / sitzen (Falkenstein, 27)

Düş-mek, düş-lemek

Tüş, Tüşnäk: yurt (Gabain)

U: ot, ösümlük / Pflanze (Deimel, 53), Grass, Kraut (Poebel, 141)

Ot

U: uyku, uy-mak / Schlaf (Deimel, 75), (Delitzsch.1, 113),

(Delitzsch.2, 39)

Uw-ky

U, udh, udhu: uwky (D.L.T.), U: uwky (Orh.)

U, UH: on / Zehn (Falkenstein, 40)

On (10)

U: söweş / Kampf (Hübner.2,2, 1065)

Uruş / Urug, *Uruş (D.L.T.)*

Ud-mak: kowalamak (Orh.)

SUN, U-SUN: sygyr / Kuh (Falkenstein, 26)

Sugun: dere sygyry

UD: şöhle, yşyk, güneş / strahlen, Licht, Sonne (Deimel, 46),
(Hübner, 210)

Od, ot

UD: zaman / Zeit (Delitzsch.2, 44)

Öd: zaman (Orh.) / *Üd:* zaman (Kt.B.) / *öt-mek:* zamanı geçmek

UDI, UDU: uwky / Schlaf (Falkenstein, 30)

Hüwdi: Türkmence'de annelerin çocukları uyutmak için okudukları ninni.

Udi: uwky (Gabain), Ui: uwky (Orh.)

UDUN: Ojak / Ofen (Deimel, 46), (Hübner, 210)

Ot (od), Ojak

Odun: yakmak için ulanylyan ağaç

UG: galanyň diwary / Festungsmauer (Deimel, 38)

Uk (öýüň ugy) / *Uğ* (D.L.T.)

UG: toplum, halk / Leute, Volk (Deimel, 52), (Delitzsch.2, 42)

Uk: urug (D.L.T.), *Ok:* halk (Orh.)

UG,UGU,UHU: zähär / Gift (Delitzsch.2, 54), (Deimel, 65)

Awy / Agu (D.L.T.)

UKU: Schlaf (Delitzsch.2, 43)

Uwky / *Udhu* (D.L.T.)

UL: ulalmak / to be high (San. Cs.,109)

Uly / *Ulug* (D.L.T.)

UL: ýyldyz / Stern (Delitzsch.2, 46)

Ulduz (Azerbeyjan) / *ýula:* ýşyk (Kt.B.)

UMUŞ: iş / Werk (Tuna, 25)

Yumuş

UR: watandaş, adam / Bürger, mann (Delitzsch.1, 114), (Delitzsch.2,

47)

Urug

UR, URRI: ernten (Deimel, 91), (Delitzsch, 50)
Or-mak

URU, URI: dogan / Bruder (Deimel, 56)
Urug / *Urug* (D.L.T.)

URUD, URUDU: mis / Copper (Csöke, 102)
Üre: misiñ galaýy we sink bilen emele getirýän metaly.

UŞ: Werk (Tuna, 25)
İş

UŞ: Vogel (Poebel, 18)
Guş

UŞ: Huş, akyl, düşünje / Verstand, Klugheit (Delitzsch, 53)
Huş / *Us: düşünje* (Kt.B.)

UŞ: uýdurmak, uýmak / Lead, follow (Csöke, 129)
Uy-mak, Uýuş

USU: güýç / Kraft (Falkenstein, 19)
Ysgyn

UŞU (üç on): Otuz / 30 dreizig (Hübner, 29)
Otuz

ZAG: sag tarap / rechte Seite (Deimel, 56), (Delitzsch.1, 132)
Sag

ZAG: araçäk, serhet / Grenze (Delitzsch.2, 219)
Çäk

ZAL, ZALAG: ýaldyramak / glänzen (Hübner, 29), (Delitzsch, 221)
Salgym / *Soluk: gözel, owadan* (Kt.B.)

ZIBIN: mör-möjek / İnsekt (Elitzsch.2, 223)

Çybyn

Sözlük bölümünde ulanylan çeşmeler

Deimel, Anton “Sumerische Grammatik mit Übungs stücken und zwei Anhaengen- Liste der gebraeuchlichsten Keilschriftzeischen mit ihren Urbilden und den Hauptbedeutungen” Roma, 1939

Poebel, Arno “Grundzuege Der Sumerischen Grammatik” Rostok, 1923

Hübner, B. & Reizammer, A. “İnim Kiengi II, jild-1” Marktredwitz, 1985 (2,1)

Hübner, B. & Reizammer, A. “İnim Kiengi II, jild-1” Marktredwitz, 1986 (2,2)

Hübner, B. & Reizammer, A. “İnim Kiengi III, jild-1” Marktredwitz, 1987 (1)

Hübner, B. & Reizammer, A. “İnim Kiengi III, jild-2” Marktredwitz, 1988 (2)

Delitzsch, Friedrich , Sumerische Sprachlehre, Leipzig,1914 (1)

Delitzsch, Friedrich , Sumerische Glossar, Leipzig,1914 (2)

Falkenstein, Adam, Das Sumerische, Leiden,1959

Poppe, N. 1-“Bemerkungen zu G. J. Ramstedt,s Einfuerung in die Altaische Sprachwissenschaft” 2- “Ein Alteskulturwort in den Altaischen Sprachen” Helisinki, 1953

Hommel, Fritz “Ethnologie und Geographie Des Altenorients” Muenchen,1925

Nissen, J. & Green, M. "Zeichenliste Der Archaischen texte aus Uruk" Berlin, 1987

Tuna, Osman Nedim "Sumer ve Türk Dillerinin Tarihi ilgisi ile Türk dilinin yaşı Meselesi" Ankara, 1990

Csöke, Sandor "The Sumerien and Ural-Altaik elements in the Old Slavic Language" Muenchen, 1979

Vambéry, Hermann "Ethemologisches Wörterbuch der Turko-Tatarischen Sprachen" Leipzig-1878

Geiss, Imanuel "Epochen und Strukturen: Grundzüge einer Universalgeschichte für die Oberstufe" Frankfurt am Mai 1994

Çığ, Muazzez İlmiye "Kur'an, İncil ve Tevrat'ın Sumerdeki Kökleri" İstanbul 1996

Kaşgarlı Mahmut, "Divanü Lugat-it-Türk" 4-nji jild ;Dizin Endeks; Ankara-1991

Radloff, W. "Kudatku Bilik des Jusef Chass-Hadschib Aus Balasagun" St. Petersburg-1910 (Sözlük bölümü)

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, Ankara-1991

M. Y. Hamzaef, G. Ataef, G. Açilova, V. Mesgudof, A. Mesetgeldief, Türkmen Diliniň Sözlügi, Aşkabat, 1962

Orh.(Orhun ýazgylary): Radloff, Arno. ORHUN "Moğolistan Tarihi Eserleri..." Ankara-1995
(sözlük bölümü) we Talat Tekin "Orhon Yazitlari" İstanbul-2003, (sözlük bölümü)

S. Arazkuliew, S. Atanyazow, P. Berdiew, F. Sapanowa, "Türkmen Diliniň Diýalektologik Sözlügi, Aşkabat, 1977

Turan t.: Turan türkçesinden maksadymyz b.e.o. birinji müň ýyldan başlap taryh sahnasynda tanalan ;Sak-Iskit; taýpalar birligi we olara degişli Part (Parfiýa) döwletini guran Par (Part, Parn) türkmenleriň dillerinden galan sözler bolup, olar şu aşakdaky çeşmelerden alyndy:

Turan t.1: prf. Dr. Muhammedtagi Zehtabi(Kirşçi) “Iran türklerinin eski Tarihi,2.cild” Tebriz-2000.ýyl, S.356-64 (Part türkçesinin text ve sözlüğü).

Turan t.2: Jeorge Rawlinson “The Sixth Great Oriental Monarchy” London-1873, s.23.

Turan t.3: A. Vambery “Geschichte Buchara’s oder Transoxanien” Stuttgart-1872, s. 11.

Turan t.4: A. Vambery “Das Turkenvolks” Osnabrück-1970, s.11 we s.25.

Grönbech, K. “Türkçenin Yapısı” Ankara-1995

Gabain, Annamarie von, “Eski Türkçenin Grameri” (Çev: Mehmet Akalın), Ankara-1985 (tekst hem sözlük bölümi)

Netije

Hormatly okyjylar! Biz ýokarda öz mümkinçiligimiziň çäginde taryhçylardyr arheologlaryň, sumerologlaryň we başga-da adamzat medeniýetiniň dürli ugurlaryny öwreniji görnükli alymlaryň öňe süren düşüňjelerine daýanmak we olaryň sözlerini bolşy ýaly getirmek arkaly iňňän gadymy watanymyzyň hem-de köki çuňňur milli Dilimiziň, medeniýetimiziň we milletimiziň başlangyç döwürlerini aýdyňlaşdyrmaga synaňdyk.

„Taryh sumerlerden başlar“ diýen tanymal sumerolog S. N. Krameriň öz sözlerinden başlap, dünýäniň iň görnükli arheologlarynyň, geologlarynyň we taryhçylarynyň Orta Aziýa, ylaýta-da Türkmenistan hakyndaky aýdanlarynyň üstüni ýetirýän, başda dil bolmak bilen milli medeniýetimiziň beýleki pudaklaryndaky bar bolan türkmen-sumer gatnaşyklaryny göz önünde tutanymyzda, belki-de biz „Taryh Türkmenistandan başlar“ diýmäge haklydyrys.

Taryhy hakykatlary iň soňky kesgitlejek ölçeg-de belli bir milletiň diliniň gadymlygydyr. Biz garaşsyz ata watanymyzda başlanan ajaýyp taryhy döwürden ylham hem güýç almak bilen ilkinji gezek sumer dilini hem grammatika hem-de söz baýlygy taýdan türk dilleriniň belki-de iň gadymysy bolan we özüniň manyly aýratynlyklary bilen tapawutlanýan türkmen dili bilen derňedik. Netijede bolsa bu iki diliň arasynda inkär edip bolmajak garyndaşlyygň barlygyna göz ýetirdik. Şunuň ýaly hem, geljekde has profosýonal ylmy iş alyp barjak ýaş nesillerimiziň täze-täze hakykatlaryň üstüni açjakdygyna-da doly ynandyk we ynanyrys.

Dil garyndaşlygynyň taryhy hakykatlary kesgitlemekdäki ähmiýetini göz önünde tutmak bilen kä alymlar, sumer dili bilen Hindistanyň iň gadymy ýaşajylylary hasaplanýan Drawidileriň dili bilen hem meňzeşliginiň barlygyna esaslanyp, belki-de „sumerliler Hindistandan Mezopotamýa göçüp barandyrlar“ diýen pikiri öňe sürendigini gördük. Emma tanimal alym Willdurantyň „Drawidiler hem b. e. o. 4-nji müň ýylda Garagum töwereklerinden Hindistana göçüp barypdyr“ diýmegini, üstesine-de dilçi alymlaryň „bu halkyň dili Turan dil maşgalasyna degişlidigini hem-de grammatiki taýdan

Ural-Altay dil maşgalasyna degişli aglutinativ (iltisaky) dil bolandygyny“ nygtamaklaryny göz oňünde tutanymyzda; Mezopotamýa medeniýetiniň hem, Hindistan medeniýetiniň hem başlangyç nokaty we gönezligi biziň müdimi watanymyz bolan Türkmenistan, ol medeniýetleri döredenler bolsa biziň iň irki atababalarymyzyň bir bölegi bolup çykýar. Bu ýerde, häzirki Hindi-Ýewropa dilli halklaryň diňe b.e.o. 1-nji müňýyllygyň başlarynda Hindistana göçüp barandyklaqyny hem ýatlatmalydyrys.

Hut şu hakykatlardan ugur almak bilen Will Durant, Nikolski, Masson we bir näçe beýleki alymlaryň Sumer halkyny hem-de Mezopotamýa medeniýetini biziň ata watanymyza baglaýan pikirleri bilen-de tanyş bolupdyk. Şeýle düşünjäni goldaýan çeşmeler kerwenini näçe uzatsaň uzadyp oturmly. Bu pikirleri iň soňky nygtaýan hakykat bolsa, Arheolog W. Sarianidiniň ýaňy ýakynda Goňurdan tapan bir sözlemden ybarat ýazgysydyr. Bu ýazgy 2001-mji ýylda Amerikanyň Pensilwaniýa uniwersitesinde okalýar, onuň sözleriniň hemmesi Sumer diliniň sözlüginde bar:

„[L]u-Ka-x [s]agi arad-z[u]“:

«Lukaks, käse göteriji we hyzmatkär»²⁰⁰.

Begmyrat Gerey,

(2007 Magtymguly aýynda gaýtadan gözden geçirildi.)

²⁰⁰ Wiktor Sarianidi „Marguş“ Aşgabat-2002, s. 326

Edebiyat

- Ahmat, Bekmyrat. 1987. Andalip hem Oguznamaçylyk däbi. Aşgabat.
- Ahmat, Bekmyrat. 1988. Göroglınıñ yzlary. Aşgabat.
- Akpınar, Turgut. 1983. Türk Tarihinde İslâmiyet. İstanbul.
- Anıl, Çeçen. 1976. Türk Devletleri. Ankara.
- Antonova Y. V. 1984. Oçerki Kulturi Drevnih Zemledelssiv Predney i Sredney Azii. Moskova
- Arazkulyýew, S. We Atanýazow S. 1977. Türkmen DiliniN Diýalektologik Sözlügi. Aşgabat.
- Atanyaz, Soltanşa. 1994. Şecere. Aşgabat.
- Balkan, Kemal. 1997 “Eski Önyasya’da Kut (ve ya Gut) halkının dili ile Türkçe Arasında Benzerlik” Erdem dergisi, cilt 6, sayı 16. İstanbul.
- Becker, Friedrich. 1980. Geschichte der Astronomie. Zürich.
- Berlitz, Charls. 1982. Die Wunderbare Welt der Sprache. Wien-Hamburg.
- Bilgiç, Emin . 1980. “Sümerler” maddesi, *Türk Ansiklopedisi*, cilt: 30, s. 115-119. Ankara
- Caferoğlu, Ahmet. 1984. Türk Dili Tarihi. İstanbul.
- Candan, Ergun. 2002. Türkler’in Kültür Kökenleri. İstanbul.
- Csöke, Sandor. 1979. The Sümerien and Ural-Altaik elements in the Old Slavic Language. München.
- Çığ, Muazzez İlmiye. 1995. Kur’an, İncil ve Tevrat’ın Sümerdeki Kökleri. İstanbul.
- Çığ, Muazzez İlmiye. 1996. Sumerli Ludingirra. İstanbul
- Çığ, M. I. 1997. İbrahim peygamber, İstanbul
- Deimel, Anton. 1939. Sümerische Grammatik mit Übungsstücken und zwei Anhängen-Liste der gebräuchlichsten Keilschriftzeichen mit ihren Urbilden und den Hauptbedeutungen. Roma.
- Delitzsch, Friedrich. 1914a. Kleine Sümerische Sprachlehre. Leipzig.
- Delitzsch, Friedrich. 1914b. Sümerische Glossar. Leipzig.
- Diyakonof, V. & V. Kuvalof. 1969. Tarih-i Cihan-i Bastan. Tahran.
- D.L.T. 1992 = Kaşgarlı Mahmut. 1992. Divanü Lugat-it-Türk, I-IV, (Çeviren: Besim Atalay). Ankara.
- Durant, Will. 1985. Kulturgeschichte der Menschheit, B.1. Köln.
- Delitzsch, Friedrich. 1914a. Sümerische Sprachlehre, Leipzig.
- Delitzsch, Friedrich. 1914b. Sümerische Glossar, Leipzig.*
- Falkenstein, Adam. 1959. Das Sümerische. Leiden.
- Farrohi, Bajelan. Tarihe Aferineş der Asatir (Sümer).Tehran.
- Faster, Richard. 1980. Sprache der Eiszeit. München.

- Fischl, Johann. 1964. Geschichte der Philosophie. Graz, Wien, Köln.
- Furugi, Mohammed Ali. 1965. Seyre Hekmet der Urupa. Tehran-1965.
- Gabain, Annamaria, von. 1985. "Eski Türkçenin Grameri" (Çev: Mehmet Akalın). Ankara.
- Geiss, Imanuel. 1994. Epochen und Strukturen. Grundzüge einer Universalgeschichte für die Oberstufe. Frankfurt am Main.
- Green, M. W. & J. Nissen. 1987. Zeichenliste der Archaischen Texte aus Uruk. Berlin.
- Grönbech, Kaare. 1995. Türkçenin Yapısı, (Çeviren Mehmet Akalın). Ankara.
- Gulla, Nazar. 1986. Gadymdan Galan Nusgalar. Aşgabat.
- Gulla, Nazar. 1994. "Köki Çuññur Türkmenim", Yaşlyk Jurnalý, san 1. Aşgabat.
- Gürün, Kamuran. 1981. Türkler ve Türk Devletleri. Ankara.
- Hemzäyew, M. Y. We başgalar. 1962. Türkmen Diliniň Sözlügi. Aşgabat.
- Hommel, Fritz. 1925. Ethnologie und Geographie Des Alten Orients. München.
- Huk, Henri Samoil, 1991. Asatire Havermiyane, Tehran-enteşarete Roşşengeran.
- Hübner & Reizammer 1987. İnım Kiengi 2-1, Sümerisch in Wort und Schrift, Marktredwitz, 1987
- Hübner & Reizammer 1987. İnım Kiengi 2-2, Sümerisch in Wort und Schrift, Marktredwitz, 1987
- Hübner, B. & Reizammer, A., İnım Kiengi 3, Marktredwitz, 1987.
- Ibrah, Georg. 1991. Universalgeschichte der Zahlen, Frankfurt-Main, New York.
- International Bibles Students Association. 1979. Broklyn, New York, Good News-to make you Happy.
- İreje, İskenderi. 1985. Der Tarikiye Hezareha Urupa? Nerede çap edildi?.
- İsmet Parmaksızoglu ve Y. Çağlayan ;Genel Tarih; Ankara-1986
- Jaspar, Nissen. 1987. Welsches Pferd ist das? Stuttgart.
- Jaspers, Karl. 1949. Vom Ursprung und Zeit der Geschichte. München.
- Jonas, Doris & Jonas A. David. 1979. Das erste Wort. Hamburg.
- Karalıoğlu, Seyit Kemal. 1973. Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul.
- Karl, Müller Verlag, archeologie der Abantuer und Entdeckungen, Salzburg-1990
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü. 1991. Ankara.
- Köse, Mäti. 1990. Gorkut Ata. Aşgabat.
- Kramer, Samuel Noah. 1961. Sümerische Literar Texte aus Nippur, Berlin.

- Kramer, Samuel Noah. 1971. Mesopotamien. Hamburg.
- Kuraýewa, Gurbanjermal. 1994. "Türkmen Heykeltaraşlyk Sungatınıň Kökleri", Türkmen Medeniýeti Jurnaly, san: 2. Aşgabat.
- Magtymguly Diwany. 1907. Taşkent.
- Mämmedow, Mämmet. 1993. "Türkmenistanyň Gadymy Arhitekturasy", Türkmen Medeniýeti Jurnaly, san: 1. Aşgabat.
- Margueron, Jean-Claude. 1989. Die Grossen Kulturen der Welt. München.
- Masson V. M. 1981. Altintepe, Leningrad
- Masson V. M. 1987. Das Land der tausend Städte. München
- Mateveev, K. & A. Sazanova. 1986. Zemlya Drevnego Dvureçie. Moskova.
- Meyers Enzyklopädische Lexikon. 1975. Manheim.
- Morteza Rawendi. Trihe Ejtemaiye Iran, birinji jilt, Tahrán-1978
- Mohämmädjewade Mäşkur. 1985. Iran där Ähde bastan, Tahrán.
- Moskati, Sabatino. 1979. Wie erkenne ich Mesopotamische Kunst. Stuttgart und Zürich.
- Nevruz 1995 = Türk Kültüründe Nevruz Uluslararası Sempozyumu Bidirisi, 1995. Ankara.
- Nissen, Hans J., 1990. Grundzüge einer Geschichte der Frühzeit des Vorderen Orient. Darmstadt.
- Oberhuber, Karl. 1972. Die Kultur des Altesorient. Frankfurt am Main.
- Ödek Ödekow, 1990. Sumer hakda kelim ahyz. Yaşlyk jurnaly san. 12. Aşgabat
- Parrot, André. 1960. Sumer, München.
- Pirniýa, Hasan. 1969, Tarihe İrane Bastan, Tehran-Donýaýe Ketab.
- Poebel, Arno. 1923. Grundzüge der Sumerischen Grammatik. Rostok.
- Poppe, Nikoleos. 1953. Ein altes Kulturwort in den Altaischen Sprachen. Helsinki.
- Poppe, Nikoleos. 1990. Bermerkungen zu G. J. Ramsted's Einführung in die Altaische Sprachwissenschaft. Helsinki.
- Pöbel, Arno. 1923. Grundzüge der Sumerischen Grammatik. Rostok.
- Radloff 1910 = Wilhelm Radloff. 1910. Kudatku Bilik des Jusef Chass-Hadschib Aus Balasagun. St. Petersburg.
- Radloff, W. ORHUN "Moğolistan Tarihi Eserleri..." Ankara-1995.
- Rafael Pampelliniň redaksiýasy bilen „Änewiň Gadymy Ösüşü“ Aşgabat, 2004
- Rawendi, Murteza. 1963. Tarihe ijtimaiye Iran, Tahrán
- Rawlinson, Jerge. 1873. The Sixth Great Oriental Monarchy. London.
- Sariyanidi, Viktor, 1994. "Gadymy Garagumyň Beýik Medeniýeti", Türkmen Medeniýeti Jurnaly, san: 1. Aşgabat.
- Schmökel, Hartmut. 1961. Kulturgeschichte des Altenorient. Stuttgart.

- Sencer, Muzaffer. 1974. Dinin Türk Toplumuna Etkileri. İstanbul.
- Soden & Landsberger 1965 = Soden Wolfram Von & Landsberger, B. 1965. Die Eigenbegrifflichkeit der Babaylonischer Wissenschaft. Darmstadt.
- Soden, Wolfram Von. 1985. Einführung in die Altorientalistik. Darmstadt.
- Störig, Hans Joachim 1987 Abenteuer Sprache. Berlin.
- Sümer, Faruk. 1999(5.yayın) Oğuzlar(Türkmenler) .
- Tekin, Talat. 1993. Türkçe-Japonca
- The Holy Bible in İran, reproduced by...., 1983-3
- Thomsen, Wilhem. 1993. Orhon ve Yenisey Yazıtlarının Çözümü. (Çeviren: Vedat Köken). Ankara.
- Tuna, Osman Nedim. 1990. Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi ile Türk Dilinin Yaşı Meselesi. Ankara.
- Türk Ansiklopedisi. 1980. 30. Ankara.
- Türkler Ansiklopedisi. 2002. Ankara.
- Türkmen Diliniň Gysgaça Dialektologik Sözlügi. 1977. Aşgabat.
- Türkmen Diliniň Sözlügi, Aşgabat-1962.
- Türkmen Edebiyatynyň Taryhy. 1975. Aşgabat.
- Türkmenistan SSSR-niň Taryhy. 1959. Aşgabat.
- Türkmen-Sovet Ensiklopediýasy. 1978. Aşgabat.
- Uhlig, Helmut. 1976. Die Sümerer, ein Volk am Anfang der Geschichte. München.
- Uraz, Murat. 1994. Türk Mitolojisi. İstanbul.
- Vambéry, Hermann. 1870. Das Turkenvolks. Osnabrück.
- Vambéry, Hermann. 1872. Geschichte Buchara's oder Transoxanien. Stuttgart.
- Vambéry, Hermann. 1878. Ethimologisches Wörterbuch der Turko-Tatarischen Sprachen. Leipzig.
- Veliev, Kamil. 1988. Elin Yaddaşı Dilin Yaddaşı. Bakı.
- Weirich, Rudolf & Bürk, Gerhard. 1972. Gründzüge der Geschichte, Belin-München.
- Wiktor Sarianidi „Marguş“ Aşgabat-2002
- Zakar, Andereyas. 1971. “Current Antropologie”, A World Journal of the Sceinces of Man, February-1971.
- Zehtabi, Muhammedtagy (Kırşçı). 2000. İran Türklerinin Eski Tarihi, I-II. Tebriz.
- Zerir, Mustafa. 1991. Yusuf ve Zoleyha. Bakı.

Suratlaryň alynan çeşmeleri:

- I: „Türkmeniýa“, Moskowa-1987, s. 31
- II: “Das Land der Tausend Städte” V. Masson, München-1987, s. 38
- III: „Türkmeniý“, Moskowa-1987, s. 38-40
- IV: A: „Atles der Altenwelt“ Margaret Oliphant, München-1993, s.17
B: „Mesopotamien“ Jean-Claude Margueron, München-1978, s.109 we C: „Die Blühenden Stödtten Der Sumerer“ Mambug-2001, s. 79
- V: “Alten Kulturen ans Licht gebracht, Neue Erkenntnisse der Archäologie” Rudolf Pörtner, Wien-1975, s. 85
- VI: Bir türkmen toýundan alynan surat.
- VII: „Türkmen medeniýeti jurnaly 1994/1“ s. 33
- VIII: A: „Mesopotamien“ Jean-Claude Margueron, München-1979, s. 95,
B: „Mesopotamien“ S. N. Kramer, Hamburg-1971, s. 170
- IX: A: „Türkmenistan SSRniň taryhy“ Aşgabat-1959, s. 41,
B: “Türkmen Medeniýeti jurnly” Aşgabat-1994, s. 21
- X: “Die Blühenden Städte Der Sumerer” Hamburg-2001, s. 149
- XI: „Türkmen Sowet Ensiklopediýasy,8“ Aşgabat-1978, s. 39
- XII: „Handbuch Der Vorgeschichte II“ Hermann Müller-Karpe, München-1968, Tabela 88 we 97